

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ *

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Πρόλογος: Λούτσιο Κολλέτι

* Βρέθηκαν 50 χρόνια μετά τὸ θάνατό του, ἀποσιωπήθηκαν γιὰ καιρὸ καὶ σήμερα διευρύνουν τὸν ὀρίζοντα τοῦ κοινωνικοῦ δράματισμοῦ.

Εκδόσεις Γλάρος

Στό περίφημο νεανικό του δοκίμιο
«Οικονομικά καί φιλοσοφικά χειρόγρα-
φα»

ὁ Μάρξ κάνει μιά βαθιά ἀνάλυση τῆς
ἀστικῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς.

Ἡ ἀνάγκη αὐτή θά ὀδηγοῦσε
λίγο ἀργότερα σέ μιά νέα ἐρμηνεία
τῆς πορείας τῆς παγκόσμιας Ἱστορίας.
Τό κείμενο αὐτό εἶναι μιά εὐγλωτῆ
καταγγελία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων
τῆς κεφαλαιοκρατικῆς
κοινωνίας, πού ἀποτέλεσε
τό ἀπαραίτητο πρελούτιο γιά τό
«Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμ-
ματος» καί τό «Κεφάλαιο».

Πάνω ἀπ' ὅλα, ὡστόσο, στά «Χειρό-
γραφα» περιέχεται

γιά πρώτη φορά ἡ ἰδέα - κλειδί
τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἐργάτη ἀπό τό
προϊόν τῆς ἐργασίας του
καί ἡ συνακόλουθη ἀπώλεια
τῆς ἀνθρώπινης «Οὐσίας» του -
ἡ ἀλλοτρίωσή του.

Ἡ ἰδέα αὐτή διευρύνει σήμερα τόν
ὀρίζοντα τοῦ φιλοσοφικοῦ
καί κοινωνικοῦ στοχασμοῦ.

Εκδόσεις Γλᾶρος

...το βιβλίο προσφέρει

εναν

καλύτερο

τρόπο ζωῆς

«Τό ἀληθινό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας ἀρχίζει ἐκεῖ πού σταματᾶ ἡ ἀναγκαιότητα· ἐκεῖ πού ἡ ἐργασία δέν μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα, ἀλλά ἀποτελεῖ αὐτοσκοπό καί μέσο γιά νά ἐκφράσει ὁ ἄνθρωπος τίς πλούσιες δημιουργικές του ικανότητες.» Ὄταν ἡ ἀναγκαστική ἐργασία ἀντικατασταθεῖ ἀπό τὴν ἑθελούργηκη ἐργασία, ὅταν ἡ ἐλευθερία τοῦ ἑνός ἀτόμου γίνῃ ὄρος καί προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων ἀτόμων, τότε, μέσα στό κλίμα τῆς γενικῆς ἐλευθερίας, πού εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης φύσης, θά κάνει τὴν ἐμφάνισή του ὁ καινούργιος τύπος τοῦ ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπου.»

Ἀπὸ τὸ «Νεανικά δοκίμια» τοῦ Κάρλ Μάρξ

Γλάρος 12
Πολιτική έπιστήμη -2

Karl Marx:
Economic and Philosophical Manuscripts

Introduction: Lucio Colletti

Introduction copyright (c) by Lucio Colletti, in agreement with
Penguin Books, 1975,
Copyright έκδόσεις Γλάρος, Οκτώβρης 1975, για την έλλη-
νική γλώσσα.

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΛΑΡΟΣ, ΖΑΛΟΓΓΟΥ 14
ΑΘΗΝΑ - 142, ΤΗΛ. 36.36.574**

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ Οικονομικά &
Φιλοσοφικά
Χειρόγραφα

Εισαγωγή: Λούτσιο Κολλέτι

Μετάφραση
Μπάμπη Γραμμένου

Εκδόσεις Γλάρος

Ὁ Λούτσιο Κολλέτι
εἶναι καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας
στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης.
Εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης
« Ἀπὸ τὸν Ρουσσὸ στὸν Λένιν »,
ποῦ βραβεύτηκε τὸ 1973 μὲ
τὸ Ἀναμνηστικὸ Βραβεῖο Ἰσαάκ
Ντώυτσερ.

Ἐπίσης, ἔγραψε καὶ δημοσίευσε
τὴ μελέτη «Μαρξισμὸς καὶ Χέγκελ»
(1974). Οἱ μελέτες, τὰ ἄρθρα καὶ
οἱ διαλέξεις τοῦ Κολλέτι,
βρίσκουν μεγάλη ἀπήχηση ἀνάμεσα
στους νέους τῶν Πανεπιστημίων
καὶ τὴ νέα γενιά γενικότερα,
ποῦ πλησιάζουν τὸν μαρξισμό μὲ
τὴ σοβαρότητα ποῦ ἀπαιτεῖ μιὰ τέτοια
κοσμοθεωρία.

Ἡ φωτεινὴ καὶ αὐθεντικὴ εἰσαγωγή
τοῦ Λούτσιο Κολλέτι,
στὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ
χειρόγραφα», εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς
μιὰ ἀξιοσημείωτη συμβολὴ
στὴν κατανόηση τῆς δυναμικῆς
καὶ διαφιλονικούμενης μορφῆς
τοῦ Μάρξ τῆς νεανικῆς ἡλικίας.
Ὁ Κολλέτι ὑποστηρίζει ὅτι
τὰ «Χειρόγραφα» ἀποτελοῦν μιὰ
νέα καὶ ἐξαιρετικὰ σοβαρὴ,
ἀλλὰ σχεδὸν ἐγκαταλειμμένη, διάσταση
τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ.

Ο Κάρολος Μάρξ γεννήθηκε στην Τρέβπης Γερμανίας, το 1818, από γερμανο-εβραϊκή οικογένεια, που άσπαστηκε το Χριστιανισμό. Σάν φοιτητής, στή Βόννη και στο Βερολίνο, έπηρεάστηκε από τήν διαλεκτική του Χέγκελ, αλλά άργότερα άντέδρασε κατά τής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας και άρχισε ν' άναπτύσσει τή θεωρία του πάνω στον ιστορικό ματεριαλισμό. Συσχέτισε τήν κατάσταση τής κοινωνίας με τά οικονομικά της θεμέλια και τά μέσα παραγωγής και είδε τήν άλλαγή τής κοινωνίας μέσα άπό τήν έπαναστατική πρωτοπορεία τής διάνοησης και του προλεταριάτου. Στο Παρίσι, το 1844, ό Μάρξ, συνάντησε τόν Φρειδερίκο Ένγκελς, με τόν όποίο συνδέθηκε με μία βαθιά και άδιάσπαστη φιλία και με τή συνεργασία τους άποτέλεσαν οί δυό τους τούς θεμελιωτές του έπιστημονικού σοσιαλισμού. Μαζί έτοιμάσαν τό «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» (1848), σάν κατευθυντήρια γραμμή γιά τήν «Ένωση Κομμουνιστών». Τό 1848, ό Μάρξ, έπέστρεψε στή Γερμανία και πήρε δραστήριο μέρος στή άποτυχημένη δημοκρατική επανάσταση. Τήν έπόμενη χρονιά πήγε στήν Άγγλία, σάν πρόσφυγας, κι έζησε στο Λονδίνο μέχρι τό θάνατό του, τό 1883. Παρά τήν οικονομική βοήθεια πού του πρόσφερε ό Ένγκελς, ό Μάρξ και ή οικογένειά του έζησαν σέ μεγάλη φτώχεια. Έπειτα άπό πολύχρονες μελέτες (κυρίως μέσα στο Βρετανικό Μουσείο), ό Μάρξ δημοσίευσε τό 1867 τόν πρώτο τόμο του κολοσσιαίου έργου του «Τό Κεφάλαιο». Άπό τό 1864 ως τό 1872, ό Μάρξ, διαδραμάτισε ήγετικό ρόλο στή «Διεθνή Ένωση Έργατών» (Πρώτη Διεθνής). Στά τελευταία του χρόνια υπήρξε μάρτυρας τής άνάπτυξης των πρώτων μαζικών εργατικών κομμάτων πού ίδρύονταν πάνω στις διακηρυγμένες μαρξιστικές άρχες. Έκτός άπό τό «Κεφάλαιο», πού ό 2ος και ό 3ος τόμος δημοσιεύτηκαν με τή φροντίδα και τήν επιμέλεια του Ένγκελς, μετά τό θάνατο του Μάρξ, άλλα βασικά έργα του είναι: «Η γερμανική ιδεολογία», «Η άθλιότητα τής φιλοσοφίας», «Κριτική τής πολιτικής οικονομίας» και «Θεωρίες τής υπεραΐας».

Χρονογραφία τῆς ζωῆς τοῦ Μάρξ ἀπό τὸ 1818 ὡς τὸν Αὔγουστο τοῦ 1844

- 1818
5 τοῦ Μᾶη Γεννήθηκε στὴν πόλη Τρέβ τῆς Ρηνανίας.
- 1835
Σεπτέμβρης Τελιώνει τὸ λύκειο. Γράφει στὸ ἑξιτήριο δοκίμιό του: «Οἱ σχέσεις μας μὲ τὴν κοινωνία ὄρχισαν, κατὰ κάποιον τρόπο, πρὶν ὁκόμα μπορέσουμε νὰ τις καθορίσουμε... Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τέτοια, πού μπορεῖ νὰ πετύχει τὴν τελειότητά του, μόνο ὅταν ἐργάζεται γιὰ τὸ καλὸ καὶ γιὰ τὴν τελειότητα τῶν οὐνανθρώπων του».
- Ἰανουάριος Ἀρχίζει τὶς νομικὲς σπουδὲς του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης. Παρακολουθεῖ ἐπίσης μαθήματα στα τμήματα τῆς κλασικῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης.
- 1836
Ἰανουάριος Μεταφέρεται στὸ Βερολίνο. Συνεχίζει τὶς νομικὲς του σπουδὲς καὶ παρακολουθεῖ διαλέξεις πάνω στὴ φιλοσοφία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης. Γίνεται φίλος μὲ τὸν Μπρούνο Μπάουερ καὶ ἄλλους νέους χεγκελιανούς συγγραφεῖς. Γράφει στίχους καὶ δοκιμάζει τὶς δυνάμεις του στὸ μυθιστόρημα καὶ στὸ θεατρικὸ ἔργο. Σ' ἓνα γράμμα, στὸν πατέρα του (10 Νοέμβρη 1837), γράφει: «Ἀπ' τὸν ἰδεολογισμό, πού τὸν γνώρισα, περνώντας ἀπὸ τὸν Κάντ καὶ τὸν Φίχτε, προχώρησα, πέρα ἀπὸ τὶς πηγὲς αὐτές, ν' ἀναζητήσω τὴν ἰδέα στὸν πραγματικὸ τῆς ἐαυτοῦ. Ἄν στοὺς παλιούς καιροὺς οἱ θεοὶ Ζοῦσαν πάνω ἀπὸ τὴ γῆ, τώρα ἔγιναν τὸ κέντρο της». Εἶχε διαβάσει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Χέγκελ καὶ δὲν γεύτηκε τὴ «γκροτέσκα καὶ τραχιά μελωδία του». Εἶχε μελετήσει τὸ χεγκελιανὸ σύστημα: «Ἡ δουλειά αὐτή, πού γιὰ λόγου της ἔξοικειώθηκα μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὸν Σέλλινγκ καὶ τὴν ἱστορία... μού προκάλεσε ἀτέλειωτο πονοκέφαλο... Ἡ δουλειά αὐτή, ἀγαπητέ μου, γλυκεῖα ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, μὲ οδηγεῖ σὰν πλανεύτρα σειρήνα στὴν ἀγκαλιά τοῦ ἐχθροῦ» (δηλαδὴ τοῦ Χέγκελ).

1839 - 41

Σπουδάζει ελληνική φιλοσοφία. Στην διδακτορική του διατριβή «Διαφορές ανάμεσα στη φυσική φιλοσοφία του Δημοκρίτου και του Έπικούρου», υπερασπίζεται την Έπικούρεια άρχη της ελευθερίας της συνείδησης και της ικανότητας του ανθρώπου να επηρεάσει με τη δράση του τη φύση, ενάντια στην αυστηρή αιτιοκρατία του Δημοκρίτου. Τελειώνει τις σπουδές του στο Βερολίνο, το Μάρτη του 1841, και πηγαίνει στη Βόννη με την πρόθεση να στραφεί προς την καθηγησία. Στη Βόννη μελετά το έργο του Φουερμπαχ «Η ουσία του χριστιανισμού», και συμπεραίνει ότι «δεν υπάρχει άλλος δρόμος προς την αλήθεια και την ελευθερία, εκτός από το δρομο που περνά μέσα από το δυνατό ποτάμι». Εγκαταλείπει την ιδέα της ακαδημαϊκής έδρας, όταν βλέπει ότι πολλοί προοδευτικοί ακαδημαϊκοί διδάσκαλοι υποχρεώνονται να παραιτηθούν από τις έδρες της διδασκαλίας.

1842
Άπριλης
Νοέμβρης

Άρχίζει να γράφει για την «Έφημερίδα του Ρήνου», που εκπροσωπεί τα βιομηχανικά, φιλελεύθερα συμφέροντα. Τον Οκτώβρη της ίδιας χρονιάς γίνεται διευθυντής της εφημερίδας. Στη διάρκεια της δημοσιογραφικής δουλειάς του, βαθύνει η γνώση του στην πρακτική της πολιτικής και την οικονομική πραγματικότητα του καπιταλισμού. Στην Κολωνία συναντά τον Ένγκελς για πρώτη φορά και μελετά τους Γάλλους ουτοπιστές σοσιαλιστές (Φουριε, Προυντον κ.ο.κ.). Αναγγελλει ότι η εφημερίδα του Ρήνου θα υποβάλλει τις απόψεις των ουτοπικών σοσιαλιστών σε «βαθία κριτική ανάλυση». Διαχωρίζει δημοσιο τη θέση του από τον κυκλο των Νέων Χεγκελιανών του Βερολίνου.

1843
Γενάρης -
Άπριλης

Η πρωσική κυβέρνηση κλιμακώνει τη λογοκρισία και τελικά διατάζει την κατάνειξη της φωνής της «Έφημερίδας του Ρήνου». Τον Μάρτη, ο Μόρξ παραιτείται από τη διεύθυνση της εφημερίδας, αήδισμένος από τη μικρόψυχη στάση των μετόχων της, μπροστά στο κυβερνητικό μέτρο της απαγόρευσης.

Μάης

Μαζί με τον Άρνολτ Ρούγκε, σχεδιάζει να εκδόσει τα «Γερμανο-Γαλλικά Χρονικά», στο Παρίσι ή στο Στρασβούργο. Γράφει στο Ρούγκε για το μίσος του για τη μοναρχία και για το «αύστηρο της βιομηχανίας και του έμπορίου, της ιδιοκτησίας και της έκμετάλλευσης του ανθρώπου». «Είναι καθήκον μας, γράφει, να αποκαλύψουμε τον παλιό κόσμο στο δυνατό φως της ημέρας και να δόσουμε θετική μορφή στο νέο κόσμο».

Καλοκαίρι

Γράφει το δοκίμιο «Κριτική της θεωρίας του Κράτους του Χέγκελ».

Όκτώβρης

Γράφει στον Φουερμπαχ και του ζητά να συνεργαστεί

- στά «Γαλλο-Γερμανικά Χρονικά». Αργότερα, τὸ μῆνα αὐτό, μεταφέρεται στὸ Παρίσι.
- Φθινόπωρο 1843 - Γενάρης 1844** - Γράφει «Τὸ ἐβραϊκὸ Ζήτημα» καὶ τὴν «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ».
- Νοέμβριος 1843 - Γενάρης 1845** - Ἐρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Γάλλους δημοκράτες καὶ σοσιαλιστὲς καὶ ἀρχίζει νὰ πηγαίνει σὲ συγκεντρώσεις Γερμανῶν καὶ Γάλλων ἐργατῶν. Γνωρίζεται καὶ ἀποκτᾷ στενὴ φιλία μὲ τὸν ποιητὴ Χάινριχ Χάινε.
- Τέλος 1843 - Μάρτης 1844** - Μελετᾷ ἐντατικὰ καὶ σὲ βάθος τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 καὶ ἀρχίζει μιὰ συστηματικὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, μέσα ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἄντομ Σμιθ, τοῦ Ζάν Β. Σαίη καὶ ἄλλων.
- 1844**
Φλεβάρης - Ἡ πρώτη καὶ τελευταία ἐκδοσὴ τῶν «Γαλλο-Γερμανικῶν Χρονικῶν», ποὺ περιλαμβάνει καὶ δυὸ ἀρθρα τοῦ Φρειδερίκου Ἐνγκελς.
- Μάρτης** - Συναντᾷ τὸν Μπακούιν καὶ ἄλλους Ρώσους ἐπαναστάτες ἡγέτες καὶ τοὺς Γάλλους δημοκράτες καὶ σοσιαλιστὲς Πιέρ Λεβὼ, Λουί Μπλάνκ καὶ ἄλλους. Διακόπτει τὴ συνεργασία του καὶ τὴ φιλία του μὲ τὸν Ρούγκε, ἐξαιτίας τῆς διαφωνίας τοῦ τελευταίου πρὸς τὴν κομμουνιστικὴ κατεύθυνση τῶν γραφτῶν τοῦ Μαρξ στὰ «Χρονικά».
- Ἀπρίλιος - Αὐγουστος** - Συνεχίζει τὴ μελέτη τῶν γραφτῶν τῶν ἀσπῶν οἰκονομολόγων καὶ κάνει τοὺς πρώτους σχεδιασμοὺς μιᾶς κριτικῆς τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ τὸ δοκίμιό του «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα».
- Ἰούνης** - Χαιρετίζει τὴν ἐξέγερση τῶν ὑφαντουργῶν τῆς Σιλεσίας, ποὺ τὴν βλέπει ὡς μιὰ ἐκδήλωση τῆς ἀναπτυσσόμενης ὠριμότητος τῆς γερμανικῆς ἐργατικῆς τάξης.
- Ἰούλης** - Συναντᾷ τὸν Πιέρ Ζοζέφ Προυντόν. Γράφει τὶς κριτικὲς σημειώσεις πάνω στὸ ἀρθρο «Ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσίας καὶ ἡ κοινωνικὴ μεταρρυθμισμὴ. Ἄπο ἓναν Πρῶσο», γιὰ ν' ἀπαντήσει στὶς ἀπόψεις τοῦ Ρούγκε γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Σιλεσίας.

Χρονολογική σειρά τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ "Ενγκελς

Ἡμερ. (¹) Συγγρ. (²)	Τίτλος
1843 M	Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ.
1843 M	Τὸ ἔβραϊκὸ Ζήτημα.
1843—44 M	Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ. Εἰσαγωγή.
1844 M	Ἀπάνθισμα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Τζαίημς Μίλς.
1844 M	Σχέδιο μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.
1844 M	Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα.
1844 M	Κριτικὲς σημειώσεις πάνω στὸ ἄρθρο: «Ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσίας καὶ ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση. Ἀπὸ ἓναν Πρῶσο».
1844 M & E	Ἡ ἁγία οἰκογένεια ἢ Ἡ κριτικὴ τῆς κριτικῆς κριτικῆς.
1845 E	Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία.
1845 M	Θέσεις γιὰ τὸν Φόουερμπαχ.
1845—46 M & E	Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία.
1846—47 M	Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας.
1847 M & E	Ὅμιλιες γιὰ τὴν Πολωνία.
1847 M	Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο.
1847—48 M & E	Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος.
1848 M & E	Ὅμιλιες γιὰ τὴν Πολωνία.

(¹) Ἡμερομηνία πού γράφτηκε τὸ ἔργο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο», που δίνεται ἡ ημερομηνία τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

(²) M = Μάρξ, E = Ἐνγκελς.

Ἡμερ	Συγγρ	Τίτλος
1848	M & E	Διεδικήσεις τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος στη Γερμανία.
1849—50	M & E	Ἄρθρα στή Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου.
1850 (Μάρτης)	M & E	Προσφώνηση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς στήν Ἐνωση τῶν Κομμουνιστῶν.
1850 (Ἰουνος)	M & E	Προσφώνηση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς στήν Ἐνωση τῶν Κομμουνιστῶν.
1850	M & E	Ἄρθρα στή Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου.
1850	M	Οἱ ταξικοί ἀγῶνες στη Γαλλία ἀπό τὸ 1848 ὡς τὸ 1850
1850	E	Ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν στή Γερμανία.
1851—52	E	Ἐπανάσταση καὶ ἀντεπανάσταση στή Γερμανία.
1852	M	Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη.
1852	M	Ἀποκαλύψεις γιὰ τὴ δίκη τῶν κομμουνιστῶν στήν Κολωνία.
1856	M	Λόγος στήν ἐπέτειο τῆς Ἐφημερίδας τοῦ Λαοῦ.
1857—58	M	Εἰσαγωγή στήν Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας.
1859	M	Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.
1852—61	M & E	Ἄρθρα στή Νιού Γιόρκ Νταιήλν Τριμπιούν.
1861	M	Ἄρθρα στήν ἔφημερίδα «Ο Τυπος» γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στὶς Ἐνωμένες Πολιτείες
1861—63	M	Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας, τ. 1. τ. 2. τ. 3
1863	M	Διακήρυξη γιὰ τὴν Πολωνία
1864	M	Ἰδρυτικὴ διακήρυξη τῆς Διεθνούς Ἐνωσης τῶν Ἐργατῶν.
1864	M	Γενικὸ καταστατικὸ τῆς Διεθνούς Ἐνωσης τῶν Ἐργατῶν.
1865	E	Τὸ πρῶσικὸ στρατιωτικὸ πρόβλημα καὶ τὸ Γερμανικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα.
1865	M	Μισθός. Τιμὴ καὶ Κέρδος.
1866	E	Τί πρέπει νὰ κάνει ἡ ἐργατικὴ τάξη γιὰ τὴν Πολωνία.
1867	M	Κεφάλαιο. τ. 1.
1867	M	Ὁδηγίες γιὰ τοὺς ἀντιπροσώπους στὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης.
1868	M	Ἐκθεση πρὸς τὸ Συνέδριο τῶν Βρυξελλῶν.
1869	M	Ἐκθεση πρὸς τὸ Συνέδριο τῆς Βασιλείας

Ἡμερ.	Συγγρ.	Τίτλος
1870	M	Τό Γενικό Συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς Ἑνωσης Ἑργατῶν πρὸς τὸ Ὄμοσπονδιακὸ Συμβούλιο τῆς γαλλικῆς Ἐλβετίας (ἐγκύκλιο γράμμα).
1870	M	Πρῶτη διακήρυξη τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς Ἑνωσης Ἑργατῶν γιὰ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο.
1870	M	Δεύτερη διακήρυξη τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς Ἑνωσης Ἑργατῶν γιὰ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο.
1871	M	Πρῶτο σχεδιάσμα γιὰ τὸν Ἐμφύλιο Πόλεμο στὴ Γαλλία.
1871	M & E	Ἡ Κομμούνια τοῦ Παρισιοῦ.
1871	M	Ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος στὴ Γαλλία.
1872	M & E	Ἀπόφαση τῆς Διάσκεψης τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν πολιτικὴ δράση τῆς ἐργατικῆς τάξης.
1872	M & E	Οἱ ἰσχυρισμοὶ γιὰ τὰ ρήγματα στὴ Διεθνή.
1872	M	Ἐκθεση πρὸς τὸ Συνέδριο τῆς Χάγης.
1872—73	E	Γιὰ τὸ Ζήτημα τῆς κατοικίας.
1874	M	Πολιτικὴ ἀδιαφορία.
1874	E	Γιὰ τὸ κύρος.
1874—75	M	Περίληψη τοῦ ἔργου τοῦ Μπακούιν, Κράτος καὶ ἀναρχία.
1875	M & E	Γιὰ τὴν Πολωνία.
1875	M	Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα.
1876—78	E	Ἐντὶ-Ντύρινγκ.
1879	M & E	Ἐγκύκλιο γράμμα στὸν Μπέμπελ, Λήμπκνεχτ, Μπράνκε καὶ ἄλλους.
1879	M	Σημειώσεις στὸ περιθώριο γιὰ τὸ Λεϊκὸ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ Ἀδόλφου Βάγκνερ.
1880	E	Οὔτοπικός καὶ ἐπιστημονικός σοσιαλισμός.
1880	M	Εἰσαγωγή στὸ πρόγραμμα τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος τῶν Ἑργατῶν.
1873—83	E	Διαλεκτικὴ τῆς φύσης.
1884	E	Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους.
1885	M	Κεφάλαιο, τ. II.
1886	E	Ὁ Λουδοβίκος Φόμερμαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας.
1894	M	Κεφάλαιο, τ. III.

Τι είναι τὰ «Οικονομικά καὶ φιλοσοφικά χειρόγραφα»

Τὰ Χειρόγραφα γράφτηκαν στὴ διάρκεια τῶν μηνῶν Ἀπριλίου - Αὐγούστου 1844. Δὲν προορίζονταν γιὰ δημοσίευση. Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ ὁ Μάρξ μετατρέπει τὴν κριτικὴ πού εἶχε ἀσκήσει προηγουμένα στὴν πολιτικὴ, σὲ κριτικὴ τῆς οἰκονομίας. Ἐπιδοκιμάζει τὴν ιδέα πὺν βρῆκε στὰ γραφτὰ τῶν πολιτικῶν οἰκονομολόγων, ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγὴ κάθε πλοῦτου. Ἀντιπαραθέτει τὴν ιδέα αὐτὴ στὴ «φετιχιστικὴ» ιδέα τῶν φυσιοκρατῶν, πὺν θεωροῦσαν τὴ γῆ ὡς πηγὴ κάθε πλοῦτου. Ἐπικρίνει, ὅμως, τοὺς πολιτικούς οἰκονομολόγους, γιὰτὶ ἀποδέχονται τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς δεδομένη. Κάτω ἀπὸ τὸ σύστημα αὐτό, ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πλοῦτου πὺν παράγεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἐργάτη, πηγαίνει στὸν κεφαλαιοκράτη, ἐνῶ ὁ ἐργάτης ὁ ἴδιος ἀποσπᾷ μόνο μιὰ ἐξευτελιστικὴ ἀμοιβή. Ἀπὸ δῶ ἀναπηδᾷ ὁ ταξικὸς ἀγῶνας. Ὁ Μάρξ περιγράφει ἐπίσης τὴν τάση πρὸς μιὰ αὐξανόμενη ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη καὶ μιὰ αὐξανόμενη συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου.

Στὰ Χειρόγραφα, ὁ Μάρξ, προχωρεῖ παραπέρα καὶ ἀναπτύσσει τὴν ιδέα - κλειδί τῆς «ἀλλοτριωμένης ἐργασίας». Δίνει ἔτσι ἕνα δλοκληρωμένο καὶ σταθερὸ τύπο στὴν ἀφηρημένη ιδέα τῆς ἀλλοτριώσης πὺν ἀνάπτυξε ὁ Χέγκελ. Ὅλοι οἱ ἄλλοι τύποι τῆς ἀλλοτριώσης (πολιτικοί, θρησκευτικοί κλπ.), μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν κεντρικὴ αὐτὴ ιδέα. Τὸ προῖον τῆς ἐργασίας, συνεχίζει ὁ Μάρξ, ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀλλοτριώση μπορεῖ νὰ καταργηθεῖ μόνο μὲ τὴν κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἡ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ κομμουνισμὸς, ὅμως, δὲν εἶναι ἡ ἐξίσωση ἢ ἡ καθολικέυση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως πιστεύουν οἱ θεωρητικοὶ τοῦ «πρωτόγονου κομμουνισμοῦ». Ὁ «πρωτόγονος κομμουνισμὸς» εἶναι προῖον

φθόνου και για τὸ λόγο αὐτὸ ἀντικαθρεφτίζει τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ «πρωτόγονου κομμουνισμού», θέλουν νὰ φέρουν τὸν καθένα στὴν κατάσταση πού βρίσκεται ὁ ἐργάτης κάτω ἀπὸ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα.

Ἄλλο «ἀληθινὸς κομμουνισμὸς» ἀποβλέπει μᾶλλον στὸ «θετικὸ ξεπέρασμα» τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ ἕναν «δλόπλευρα ἀναπτυγμένο ἀνθρωπισμὸ».

Τὸ τελευταῖο μέρος τῶν Χειρογράφων, ἀναφέρεται στὸν Χέγκελ. Ὁ Μάρξ θεωρεῖ ὅτι σωστὰ ὁ Χέγκελ περιγράφει τὴ διαδικασία, ὅπου ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του μέσα ἀπὸ τὴ δική του ἐργασία. Ἐπικρίνει, ὅμως, τὸν Χέγκελ γιατί βλέπει τὴν ἐργασία μόνο σὰ «διανοητικὴ ἐργασία», δηλαδή σὰ σκέψη. Ἡ ἀλλοτρίωση πού διαδραματίζεται στὴ σκέψη, μπορεῖ νὰ ἐξαλειφτεῖ μόνο στὴ σκέψη, δηλαδή στὴ φαντασία. Ἔτσι, ὁ Χέγκελ, ὑποχρεώνεται στὴν οὐσία νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ὑπάρχουσα πραγματικότητα. Ὁ Μάρξ ἀντιπαρθέτει στὴ «διανοητικὴ ἐργασία» τοῦ Χέγκελ, τὴν αἰσθητήρια, πρακτικὴ δραστηριότητα τοῦ «πραγματικοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου». Τὴ θέση του αὐτή, ὁ Μάρξ, τὴν ἀποκαλεῖ «συνεπῆ νατουραλισμὸ» καὶ τὴ βλέπει σὰν τὴν ἐνοποιὸ ἀλήθεια τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ.

ΛΟΥΤΣΙΟ ΚΟΛΛΕΤΙ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μερικά από τα γραφτά του Μάρξ και κυρίως τα νεανικά του έργα, όπως η «Κριτική της θεωρίας του κράτους του Χέγκελ» και τα περίφημα «Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα» (*), είδαν το φως της δημοσιότητας μετά το θάνατό του. Η «Κριτική της θεωρίας του κράτους του Χέγκελ» εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1927 και τα «Χειρόγραφα» το 1932.

Είναι αλήθεια ότι ο Μέχρινγκ ανατύπωσε μερικά από τα νεανικά έργα του Μάρξ το 1902, αλλά τα πιο σημαντικά του παρέμειναν άγνωστα. Άλλα όπως και να έχουν τα πράγματα, μέχρι τη στιγμή που είδαν το φως της δημοσιότητας ορισμένα από τα κείμενα της νεανικής ηλικίας του Μάρξ, δλόκληρη ή πρώτη γενιά των μαρξιστών έρμηνευτών και των μαθητών του δασκάλου — συμπεριλαμβανομένων των Κάουτσκι, Πλεχάνωφ, Μπερνστάϊν και Λαμπριόλα — είχαν ήδη διαμορφώσει τις ιδέες τους. Έτσι ο μαρξισμός της Δεύτερης Διεθνούς είχε θεμελιωθεί σε μια σχεδόν ολοκληρωτική άγνοια της δύσκολης και λεπτής διαδικασίας μέσα από την οποία πέρασε ο Μάρξ από το 1843 μέχρι το 1845, καθώς συλλάμβανε και διαμόρφωνε τον ιστορικό όλισμό για πρώτη φορά.

Μέχρι το τέλος του περασμένου αιώνα — ακόμα κι ως τις άρχές του δικού μας — σχεδόν τίποτε άλλο δεν ήταν γνωστό για τη διαδικασία αυτή εκτός από όσα είχε πει ο Μάρξ για τον εαυτό του σε κάποιες λίγες παραγράφους το 1859, στον πρόλογό του στην

(*) Στα χειρόγραφα αυτά αναφέρεται συχνά ο Έρνστ Φίσερ στο έργο του «Τί είχε πραγματικά ο Μαρξ», που δημοσιεύτηκε στα ελληνικά από τις εκδόσεις «Γλάρος».

«Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Ἐκτός ἀπὸ τὰ ψέγματα αὐτά, ἡ μόνη ἄλλη βασικὴ πηγὴ ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Ἑγγκελς «Λουδοβίκος Φόουερμπαχ» (1888). Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Ἑγγκελς, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταρχικοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ μαρξισμοῦ, παρῆχε (ἢ φαινόταν νὰ παρέχει) τὴν πιὸ ἀuthεντικὴ ἐκθεση ὄλων ὄσων ἦταν οὐσιώδη, ὄλων ὄσων ἀξίζαν νὰ γνωστοῦν, γιὰ τὴ σχέση τους πρὸς τὸν Φόουερμπαχ καὶ τὸν Χέγκελ, καθὼς καὶ τὸ ρόλο τοῦ διαδραματίσαν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ στὴ μορφοποίηση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ.

Μιὰ ὀλόκληρη γενιὰ μαρξιστῶν θεωρητικῶν δὲν γνώριζε τίποτα (δὲν ἦταν δικὸ τους σφάλμα) γιὰ τὰ πρῶτα φιλοσοφικὰ γραφτὰ τοῦ Μάρξ. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ζωτικῆς σημασίας νὰ κρατήσουμε στὸ νοῦ μας σταθερὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ, ἂν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε μιὰ ἀποφασιστικὰ σημαντικὴ περίπτωσι. Ἡ πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν προσέγγισε τὸν Μάρξ μέσα ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο» καὶ τ' ἄλλα δημοσιευμένα γραφτὰ του, κυρίως οἰκονομικά, ἱστορικὰ ἢ πολιτικά. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ βρέθηκε σὲ πλήρη ἀδυναμία νὰ κατανοήσῃ ὀλόπλευρα τὰ φιλοσοφικά του προοίμια καὶ τὸ ὑπόβαθρο ποῦ ἔρισκόταν πίσω ἀπ' αὐτά. Δὲν ἤξεραν τοὺς λόγους, φιλοσοφικοὺς καθὼς καὶ πρακτικοὺς, ποῦ παρακίνησαν τὸν Μάρξ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴ φιλοσοφία μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν Χέγκελ καὶ τὸν Φόουερμπαχ. Δὲν ἤξεραν τοὺς λόγους ποῦ τὸν παρότρυναν ν' ἀποσιωθεῖ στὴν ἀνάλυση τῆς σύγχρονης κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ἀντὶ νὰ συνεχίσει νὰ γράφῃ τὰ φιλοσοφικά του δοκίμια. Τὰ ἐλάχιστα διαθέσιμα κείμενα στὴν πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν πάνω στὸ θέμα αὐτὸ, ὅπως οἱ «Θέσεις γιὰ τὸν Φόουερμπαχ», ὁ πρόλογος στὴν «Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ ὁ ἐπίλογος στὴ δευτέρη ἐκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», ἦταν ἀπὸ μόνα τους ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν κατανόηση τοῦ Μάρξ τῆς περιόδου 1843 - 1845.

Ἡ θεμελιώδης αὐτὴ δυσκολία ἀποκαλύπτεται καθαρὰ στὰ γραφτὰ τῶν μαρξιστῶν τῆς Δευτέρης Διεθνούς. Γιατὶ δόθηκε προτεραιότητα στὸ «Κεφάλαιο»; Γιατὶ ὁ Μάρξ ἀφιέρωσε ὄλες τίς προσπάθειές του στὴν ἀνάλυση ἐνὸς ἰδιαίτερου κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ, χωρὶς νὰ προτάξῃ στὴν ἀνάλυση αὐτὴ κάποια ἄλλη ἐργασία ποῦ θὰ ἐξέφραζε τίς γενικὲς φιλοσοφικὲς ἰδέες του, ὀλόκληρο τὸ δράμα του γιὰ τὸν κόσμο;

Ἡ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ σημασία τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν μπορεῖ νὰ γίνῃ καλύτερα ἀντιληπτὴ ἂν κανεὶς σκεφτεῖ τὸ ἐκπολιτιστικὸ καὶ φιλοσοφικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κάουτσκι, ὁ Πλεχάνωφ, ὁ Μπερνστάιν καὶ ἄλλοι, εἶχαν μεγαλώσῃ σ' ἕναν κόσμο βαθύτατα διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον ποῦ μεγάλωσε ὁ Μάρξ. Στὴ Γερμανία, τὸ ἄστρο τοῦ Χέγκελ καὶ τῆς κλασικῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας εἶχαν δύσει ἀπὸ καιρὸ. Ὁ Κάουτσκι καὶ ὁ Μπερνστάιν εἶχαν δια-

μορφωθεί σ' ένα πολιτιστικό περιβάλλον που κυριαρχούσε ο δαρβινισμός, ένας δαρβινισμός του Χαϊνελ μάλλον παρά του Ίδριου του Δαρβίνου. Η επίδραση που άσκούσε πάνω τους ο Ευγένιος Ντρήρινγκ είναι, από την άποψη αυτή, ιδιαίτερα σημαντική. Ο Πλεχάνωφ επίσης, βρισκόταν βαθύτατα ριζωμένος στο θετικισμό — για παράδειγμα, σκεφτείτε πόση θέση δίνει στον Μπάκλ στο έργο του «Η μονιστική αντίληψη της ιστορίας».

Η πνευματική κληρονομιά, κοινή σ' ολόκληρη τη γενιά αυτή, πίσω από τις πολυάριθμες διαφορές της, στηρίχτηκε πάνω σέ μιá δοκιμασμένη γεύση για μεγάλες κοσμικές συνθέσεις και παγκόσμιες απόψεις. Τό κλειδί πρὸς τήν παγκόσμια άποψη ήταν πάντοτε μιá άπλή ένοποιός αρχή, μιá εξήγηση πού τ' άγκάλιαζε όλα: από τό πιό στοιχειώδη βιολογικό επίπεδο μέχρι τό ύψηλό επίπεδο τής ανθρώπινης ιστορίας. Τό κλειδί αυτό ήταν ο «Μονισμός».

Αυτό είναι, στην πιό άπλή σκιαγράφηση, τό περιγραμμά πού μάς δίνει τή δυνατότητα νά κατανοήσουμε τή σοβαρότητα τής σημασίας των φιλοσοφικών έργων του Έγγκελς, για τή γενιά αυτή των μαρξιστών: «Αντι-Ντρήρινγκ» (1878), «Η καταγωγή τής οικογένειας, τής ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους» (1884) και «Αυτοδοίκος Φόβερμπαχ» (1888). Τά έργα αυτά εμφανίστηκαν στά προχωρημένα χρόνια τής ζωής του Μάρξ ή λίγο μετά τό θάνατό του τό 1883 και συνέπεσαν μέ τή διαπλαστική περίοδο τής γενιάς πού άνηκαν ο Κάουτσκι και ο Πλεχάνωφ. Επιπρόσθετα, ο Έγγκελς έγ: μόνο είχε στενές προσωπικές σχέσεις μέ τους Κάουτσκι και Πλεχάνωφ, αλλά συμμερίζονταν τό ενδιαφέρον τους για τήν κουλτούρα τής εποχής, τό ενδιαφέρον τους στο δαρβινισμό και πάνω άπ' όλα στις κοινωνικές προεκτάσεις πού άπόρρεαν άπ' τό δαρβινισμό. Συμμερίζονταν ακόμα τις απόψεις τους στα πιό πρόσφατα εύρήματα των έθνολογικών έρευνών.

Οι κύριες μορφές τής διάνοησης συμφωνούσαν άπόλυτα στο σημείο ότι είχαν οδηγηθεί στο μαρξισμό μέσα από τά έργα του Έγγκελς. Σχολιάζοντας τή δική του άλληλογραφία μέ τον Έγγκελς, ο Κάουτσκι υπογραμμίζει τό γεγονός αυτό σέ πολλά σημεία: «Κρίνοντας από τήν επίδραση πού είχε σέ μένα τό «Αντι-Ντρήρινγκ», έγραφε, «νομίζω ότι κανένα άλλο βιβλίο δέν πρόσφερε τόσο πολλά στην κατανόηση του μαρξισμού». Και ξανά: «Τό Κεφάλαιο» του Μάρξ είναι άναμφισβήτητα ή πιό δυνατή εργασία. Όστόσο, ήταν μέσα από τό «Αντι-Ντρήρινγκ» πού μάθαμε νά κατανοούμε τό «Κεφάλαιο» και νά τό διαδάζουμε σωστά». Αργότερα και ο Ριαζάνωφ παρατήρησε επίσης ότι «ή νεώτερη γενιά πού άρχισε τή δραστηριότητά της στο δεύτερο μισό τής δεκαετίας του '70, έμαθε τί ήταν έπιστημονικός σοσιαλισμός, ποιές ήταν

οί φιλοσοφικές αρχές του και ποιά ήταν ή μέθοδός του», κυρίως από τά γραφτά του Έγγκελς. «Γιά τή διάδοση του μαρξισμού σάν ειδικής μεθόδου και ειδικού συστήματος, συνεχίζει ο Ριαζάνωφ στο βιβλίο του «Κάρλ Μάρξ και Φ. Έγγκελς», κανένα άλλο βιβλίο εκτός από τό «Κεφάλαιο» τό ίδιο δέν έκανε τόσα πολλά όσα τό «Αντι-Ντΐρινγκ». Όλοι οί νεαροί μαρξιστές που μπήκαν στη δημόσια άρένα στις αρχές τής δεκαετίας του '80 — Μπερνστάιν, Κάουτσκι, Πλεχάνωφ — άνδρώθηκαν ιδεολογικά με τό «Αντι-Ντΐρινγκ».

Δέν ήταν μόνο ή πρώτη γενιά που έπηρεάστηκε κατά τόν τρόπο αυτό. Οί Αύστρο-μαρξιστές που άκολούθησαν, άναγνώρισαν επίσης πόσα όφειλαν στον Έγγκελς και ύπογράμμισαν τό ίδιο καθαρά τή σημασία που είχε γι' αυτούς τό έργο του. Από τούς δυό ίδρυτές του ιστορικού ύλισμου, ο Έγγκελς ήταν εκείνος που άνάπτυξε τή «φιλοσοφο-κοσμολογική» πλευρά του, δηλαδή τή φιλοσοφία τής φύσης του ιστορικού ύλισμου. Ήταν ο Έγγκελς που προέκτεινε με έπιτυχία τόν ιστορικό ύλισμό σε «διαλεκτικό ύλισμό» και αυτός πρώτος χρησιμοποίησε τόν όρο αυτό.

Η γενική φιλοσοφική θεωρία άπουσίαζε από τό έργο του Μάρξ, γεγονός που παρατηρούσαν όλοι οί μαθητές του. Ο Μάρξ δέν είχε τό χρόνο νά έπεξεργαστεί μιá τέτοια θεωρία, άφου άφιέρωσε όλόκληρη τή ζωή του στους τέσσερεις τόμους του «Κεφαλαίου». Σύμφωνα με τήν άποψη του Μάκ Άντλερ, ή «ιδιαίτερη προσφορά του Έγγκελς στην άνάπτυξη και στη μορφοποίηση του μαρξισμού θρισκόταν στον τρόπο που άπελευθέρωσε τό κοινωγιολογικό μέρος από τό ειδικό οικονομικό μέρος του έργου του Μάρξ. Επίσης στον τρόπο που ο Έγγκελς τό τοποθέτησε σ' ένα εύρύτερο σκελετό μιáς γενικής σύλληψης τής κοινωγίας, διευρύνοντας τή μαρξιστική σκέψη σε μιá παγκόσμια άποψη. Αυτό τό πέτυχε με τήν καταπληκτική άνάπτυξη τής ίδιας τής μεθόδου σκέψης του Μάρξ και με τήν προσπάθειά του νά τήν συσχετίση με τίς σύγχρονες φυσικές έπιστημες». Λίγο πιδό πέρα ο Άντλερ συμπεραίνει: «Ο Έγγκελς έγινε ο άνθρωπος που τελειοποίησε και στεφάνωσε τό μαρξισμό, όχι μόνο γιατί συστηματοποίησε τή σκέψη του Μάρξ, αλλά και γιατί ή δημιουργική και πηγαία άνάπτυξη τής σκέψης αυτής έδωσε μιá βάση για τήν άνάλυση του Μάρξ».

Έτσι οί θεωρητικές εργασιές του Έγγκελς έγιναν ή κύρια πηγή για τά φιλοσοφικά προβλήματα του μαρξισμού στη διάρκεια σχεδόν όλόκληρης τής περιόδου τής Δεύτερης Διεθνούς. Οί εργασιές αυτές άσκησαν μεγάλη επίδραση. Η σχέση, μεταξύ τής τυπικής και τής διαλεκτικής σκέψης, μεταξύ μαρξισμού και φυσικών

έπιστημών, ή σχέση του Μάρξ πρὸς τὸν Χέγκελ καὶ πολλὰ ἄλλα προβλήματα, πρόβαλαν καὶ ὑποθετικὰ ἐβρισκαν τὴν ἀπάντησή τους σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς σελίδες τοῦ «Ἀντι-Ντῆρινγκ» καὶ τοῦ «Λουδοβίκος Φόουερμπαχ».

Κανένας δὲν μποροῦσε ν' ἀμφισβητήσει τὴ γνώση τοῦ Ἔγγελς γιὰ τὸν Μάρξ. Ὁ Ἔγγελς εἶχε ζήσει προσωπικὰ ὅλη τὴν ἐμπειρία τῆς Χεγκελιανῆς Ἀριστερᾶς τοῦ Βερολίνου, τὴν ὁμάδα στὴν ὁποία ἀνήκε ἀρχικὰ ὁ Μάρξ. Ἦταν τὰ χρόνια πού ὁ Ἔγγελς καὶ ὁ Μάρξ ἄρχισαν νὰ παίρνουν τελείως διαφορετικούς διανοητικούς ἀτραπούς. Μόνο ἡ ἐμβρυθῆς ἱστορικὴ κριτικὴ τῶν πρόσφατων δεκκετιῶν κατόρθωσε νὰ συναρμολογήσει μὲ κάποια ἀκρίβεια τὴν ἀπόκλιση αὐτῆ. Ὡστόσο, ἦταν ἀναμφίβολα πολὺ σημαντικὴ.

Τὸ 1842, δταν ὁ Μάρξ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Φόουερμπαχ καὶ εἶχε ἤδη κατασταλάξει σὲ μιὰ καθαρὰ ὑλιστικὴ θέση, ὁ Ἔγγελς κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο «Ὅσβαλντ» δημοσίευε ἓνα φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο «Σέλλιινγκ καὶ ἀποκάλυψη». Ἡ θέση πού ἐπαιρνε ἀπέναντι στὸν Χέγκελ μὲ τὸ φυλλάδιο αὐτὸ ἦταν ὁμοια μὲ τὴ θέση πού εἶχαν υιοθετήσει οἱ νέοι ριζοσπάστες ἰδεαλιστές πού ἀνήκαν στὴ λέσχη τῶν καθηγητῶν τοῦ Βερολίνου. Σύμφωνα μὲ τὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε μιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἐπαναστατικὲς ἀρχές τοῦ Χέγκελ καὶ στὰ συντηρητικὰ συμπεράσματά του. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ ἀπελευθερῶνόνταν ἀπὸ τὸ συμπιδασμὸ αὐτό, οἱ βασικὲς ἐπαναστατικὲς ἀρχές τῆς φιλοσοφίας του προορίζονταν νὰ κυριαρχήσουν τὸ μέλλον.

Δὲν θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ σὲ βάθος τὸ συνθετικὸ ζήτημα τῶν διαφορετικῶν δρόμων πού ἀκολούθησαν ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔγγελς γιὰ νὰ φτάσουν στὸν θεωρητικὸ κομμουνισμό. Ὡστόσο, οἱ ἀποδείξεις λένε ὅτι ὁ Ἔγγελς ἔκανε τὴ μετάδασή του στὸν θεωρητικὸ κομμουνισμό μᾶλλον πᾶνω στὴ γρηχινὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, παρὰ στὴ συνέχιση τῆς κριτικῆς του ἀπέναντι στὸν Χέγκελ καὶ τὴν καλιὰ θεωρητικὴ παράδοση. Ἦταν ὁ Μάρξ πού προχώρησε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ — δηλαδὴ προωθώντας τὴ φιλοσοφικὴ του κριτικὴ πᾶνω στὸν χεγκελιανισμό στὸ λογικὸ τῆς συμπεράσμα. Ἴσως νὰ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ λόγος πού ἔκανε τὸν Ἔγγελς, περίπου σαράντα χρόνια ἀργότερα, δταν ἔστρεψε ξανὰ τὸ γράψιμό του πρὸς τὴ φιλοσοφία, νὰ ἀναπαράγει τὶς κακοχωνεμένες ἰδέες τῶν πρώτων χρόνων. Ἐπέστρεψε, γιὰ παράδειγμα, στὴν ἰδέα μιᾶς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὶς ἀρχές τοῦ Χέγκελ καὶ τὰ πραγματικὰ συμπεράσματά του, ἀνάμεσα στὴν «ἐπαναστατικὴ» διαλεκτικὴ μέθοδο καὶ στὸ συντηρητικὸ σύστημα. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένα γραπτὸ κείμενο πού νὰ ἀποδείχῃ ὅτι ὁ Μάρξ ἀποδέχτηκε τὴν ἰδέα τῆς ριζοσπαστικῆς ἰδεαλιστικῆς ἀριστερᾶς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθοῦς (καὶ ἀ-

κόμα περισσότερο μετά από την περίοδο αυτή) ή πλήρης και ολοκληρωτική ταυτότητα ανάμεσα στη σκέψη του Μάρξ και του Ένγκελς καθιερώθηκαν σαν άρθρο πίστεως. Έτσι, η ιδέα αυτή της αντίφασης ανάμεσα στη μέθοδο και το σύστημα έληξε με την απορρόφηση και τη συσχέτιση μιᾶς άλλης ιδέας, πού φαινόταν δμοια, αλλά στην πραγματικότητα ήταν έντελῶς διαφορετική. Είναι η ιδέα πού διατύπωσε ο Μάρξ στὸν Ἐ π ι λ ο γ ὀ του στὴ δεύτερη έκδοση τοῦ «Κεφαλαίου» (1873) ὅπου ξεχωρίζει: ὄχι μόνο τὴν ἐπαναστατικὴ μέθοδο ἀπὸ τὸ συντηρητικὸ σύστημα, ἀλλὰ βλέπει: δυὸ διαφορετικὲς καὶ ἀντιτιθέμενες ὄψεις τῆς ἰ δ ι α ς τ ῆ ς χ ε γ κ ε λ ι α ν ῆ ς δ ι α λ ε κ τ ι κ ῆ ς — δηλαδὴ δυὸ ὄψεις τῆς «μεθόδου». Οἱ ὄψεις αὐτὲς εἶναι τὸ «λογικὸ κουκούτσι» πού πρέπει: νὰ σωθεῖ καὶ τὸ «μυστικιστικὸ κέλυφος» πού μπορούσε νὰ πεταχτεῖ.

Ἀργότερα ἕνας ἀκόμα παράγοντας συνεισέφερε στὴν ἐπιτυχία τῆς θέσης τοῦ Ένγκελς. Τὸ 1842 τὸ φυλλάδιο τῆς νεανικῆς ἡλικίας του, πού εἶχε γράψει μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ὀσθαλντ» καὶ μὲ τὸ ὁποῖο υπεράσπιζε τὸν Χέγκελ ἐναντίον τοῦ Σέλλινγκ, ἔγινε γνωστὸ στὸν Μπιελίνσκυ (πού ἔνθερμα ἐπιδοκίμασε). Τὴν ἴδια χρονιά τὸ διάβασε ὁ Ἀλέξανδρος Χέρτζεν, πού ζούσε τότε στὴ Γερμανία καὶ γνώριζε πολὺ καλὰ τὶς ιδέες τῆς χεγκελιανῆς ἀριστερίας. Ὁ Χέρτζεν πῆρε ἀμέσως ὄλες τὶς σημαντικὲς ιδέες τοῦ «Ὀσθαλντ» καὶ τὶς ἔκανε δικῆς του.

Αὐτὰ τὰ φαινόμενα μικρὰ γεγονότα θὰ εἶχαν ἀργότερα σημαντικὲς συνέπειες. Ὁ Μπιελίνσκυ καὶ ὁ Χέρτζεν ἦταν μεταξὺ τῶν πιὸ ἀντιπροσωπευτικῶν μορφῶν τοῦ ρωσικοῦ «δημοκρατικοῦ ἐπαναστατικοῦ» κινήματος. Ὁ Πλεχάνωφ καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ρῶσοι μαρξιστὲς ἐκπαιδεύτηκαν ἀρχικὰ στὴν παράδοση αὐτή. Ὅταν ἀργότερα προχώρησαν γιὰ νὰ ἐγκολπωθοῦν τὸ μαρξισμό, ἀνακάλυπταν ἐκ νέου στὰ γραπτὰ τοῦ Ένγκελς μιὰ ἐρμηνεῖα γιὰ τὸν Χέγκελ πολὺ δμοια μ' ἐκεῖνη πού εἶχαν μάθει ἤδη ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Μπιελίνσκυ καὶ τοῦ Χέρτζεν. Ἀπὸ τὴ στιγμή μάλιστα πού μόνο ὁ Πλεχάνωφ εἶχε κάποια πραγματικὰ σοβαρὴ γνώση τοῦ Χέγκελ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθνούς καὶ ἦταν γιὰ πολὺ καιρὸ ἀναγνωρισμένος ἀπὸ ὄλους τοὺς Ρῶσους μαρξιστὲς (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Λένιν) σὰν ἀδικομφοσῆτητῃ αὐθεντία στὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα, εἶναι εὐκόλο νὰ δοῦμε πόσο βοήθησε τὸ ἔργο του νὰ στερεωθεῖ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἐρμηνείας.

Δὲν πρέπει, ἐπίσης, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ρωσικὴ σοσιαλ-δημοκρατία διέφερε ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἀπόχρωση σ' ἕνα σημείο: ἐκεῖ πού οἱ Γερμανοὶ δὲν εἶχαν δεῖξει ποτὲ οὐσιαστικὸ καὶ βαθύ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ αὐστηρὰ φιλοσοφικὰ θέματα, οἱ Ρῶσοι ἔστρεφαν τὴν προσοχὴ τους μὲ τὴν πιὸ μεγάλη σοβαρότητα στὰ θέματα αὐτὰ καὶ

στην πραγματικότητα τὰ κατέστησαν βασικό κριτήριο και δοκιμαστήριο τῆς μαρξιστικῆς «ὀρθοδοξίας» (ἰδιαίτερα στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας καὶ κατὰ τὴν ἀναθεωρητικὴ ἐπίθεση τοῦ Μπερνστάιν).

Πρῶτα ὁ Πλεχάνωφ καὶ μετὰ ὁ Λένιν προώθησαν τὸν ὀρισμὸ αὐτῆς τῆς «γενικῆς» φιλοσοφικῆς θεωρίας στὸ λογικὸ του συμπέρασμα. Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα ἀποκτοῦσε ὀριστικὰ τὴν ἐτικέττα «διαλεκτικὸς ὕλισμὸς» καὶ θ' ἀποτελοῦσε ἕνα ἀναγκαστικὸ προκαταρκτικὸ στάδιον στὴν περισσότερην «ἰδιαίτερην» θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου. Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἐγγίχκε ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἑνγκελς στὴ βάση τῆς ὑπόθεσης (τώρα ἀξιωματικῆ) ὅτι οἱ δύο ἰδρυτῆς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου ἦταν στὴν πλατφόρμα τῆς σκέψης ἕνα πρόσωπο. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τί κατάληξε νὰ σημαίνει αὐτό, εἶναι σωτήριον νὰ συμβουλευτοῦμε τὸ λῆμμα «Κάρλ Μάρξ» στὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ «Γκρανάτ» τοῦ 1914. Τὸ λῆμμα γράφτηκε ἀπ' τὸν Λένιν καὶ ἀργότερα χρησίμευε γιὰ πρότυπο στὴ γνωστὴ διατριβὴ τοῦ Στάλιν «Διαλεκτικὸς ὕλισμὸς καὶ ἱστορικὸς ὕλισμὸς». Τόσο ἡ παράγραφος γιὰ τὸν «φιλοσοφικὸ ὕλισμὸ» τοῦ Μάρξ ὅσο καὶ ἡ παράγραφος γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ γιὰ τὴ «διαλεκτικὴ» ἀποτελοῦνται στὸ λῆμμα τοῦ Λένιν ἐξολοκλήρου ἀπὸ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἑνγκελς.

Ὁ ἀνογνῶστης δὲν πρέπει νὰ συμπεράνει ὅτι ἠποδίδεται κάποια ἐξαιρετικὰ θαυράσιμα σημασία στὴ διαφορὰ πρὸς ὀρισμένους σημαίαντας ἀνάμεσα στὸν Μάρξ καὶ τὸν Ἑνγκελς. Ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ συμβαίνει κάτι τέτοιο. Μόνον ἡ ἀπουσία τέτοιων διαφορῶν θὰ ἦταν πραγματικὰ κάτι τὸ ἰδιαίτερον. Δεδομένου ὅτι ἀντιφάσεις συναντοῦμε συχνὰ στὸ ἔργο ἑνὸς καὶ μόνο συγγραφέα, εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιατί δὲν θὰ ἀναδύονταν διαφορῆς ἀνάμεσα πρὸς δύο συγγραφεῖς πού — παρὰ τὴ βαθύτατη φιλία τους καὶ τίς πολλὰ κοινὲς ἰδέες τους — παρέμειναν δύο διαφορετικοὶ ἄνθρωποι μὲ διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς, στὴ βάση διαφορετικῶν τάσεων καὶ πνευματικῶν ἀρεσκειῶν. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι τόσο φανερό πού δὲν θ' ἀξίζε νὰ τὸ ἀναφέρουμε. Ὡστόσο, ὁ ἄκαμπτος ταυτισμὸς τῶν δύο πατέρων τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου καὶ ἡ ριζωμένη πεποίθηση ὅτι ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς θέσεις τοῦ Ἑνγκελς ἀντανάκλασαν τὴ σκέψιν τοῦ Μάρξ, θὰ συναντοῦσαν σοβαρότατες ἀντικρούσεις δταν, τελικὰ, θὰ δημοσιεύονταν τὸ ἴδιον τὸ νεανικὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Μάρξ.

Αὐτὸ συνέβηκε, ὅπως εἶδαμε, κυρίως, τὸ 1927 καὶ 1932. Τὰ βασικὰ πρῶτα ἔργα — Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ καὶ Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα — τυπώθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτή. Μέχρι τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἡ ἀποκρυστάλλωση τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» σὰν ἐπίσημη φιλοσοφία τῆς ΕΣΣΔ

και των ευρωπαϊκων κομμουνιστικων κομμάτων, ειχε προχωρήσει ήδη αρκετά και η ελεύθερη συζήτηση παρουσίαζε αυξανόμενες δυσκολίες, ακόμα και στο πιο θεωρητικό επίπεδο. Οι δυσκολίες αυτές είχαν μια προσδιοριστική επίδραση στην υποδοχή που επιφυλάχτηκε στα πρώτα γραπτά (κείμενα της νεαρής ηλικίας) του Μάρξ τα επόμενα σαράντα χρόνια.

Οι άμεσοι λόγοι για την αντίδραση και τις περιπλοκές που δημιουργησαν στους μαρξιστικούς κύκλους τα κείμενα αυτά, ήταν άσφαλως θεωρητικής φύσης. Θα ήταν μια άχρειαστη υπερβολή στην περίπτωση αυτή ν' αποδώσουμε την αντίδραση κατ' ευσθεία σε πολιτικούς παράγοντες. Όστόσο, η απόλυτη άκαμψία του επίσημου δόγματος, που ξεφυγγε ήδη το μαρξισμó κάτω από την κυριαρχία του Στάλιν, πρόσφερε πολλά στην ψυχρή υποδοχή που συνάντησαν τα γραπτά αυτά του Μάρξ, όταν εμφανίστηκαν. Το ψυχρό αυτό κλίμα της υποδοχής το βάρυνε η απουσία κάθε συζήτησης για τα γραφτά αυτά, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο ταξινομήθηκαν άμέσως και μπήκαν στο ράφι.

Βαφτίστηκαν άμέσως «Τα πρώτα γραπτά». Η περιγραφή ήταν τυπικά άμεμπτη: Τα κείμενα αυτά γράφτηκαν όταν ο Μάρξ ήταν ακόμα πολύ νέος, είκοσι πέντε ή είκοσι έξη χρόνων. Όστόσο, αυτή ήταν κατά προσέγγιση η ηλικία του Νταϊήβιντ Χιούμ όταν είχε κιόλας συνθέσει το φιλοσοφικό του αριστούργημα, τη «Διατριβή στην ανθρώπινη φύση». Η ηλικία δεν πάρθηκε ποτέ σαν κριτήριο στην αξιολόγηση του έργου του φιλόσοφου αυτού της Σκωτίας. Το επίθετο «πρώτα» τοποθετήθηκε για να ξεγηγήσει ότι υπήρχε μια ανομοιογένεια και κάτι το ασύνδετο με το δόγμα της κατοπινής περιόδου.

Αυτό δεν σημαίνει ότι το έργο της νεαρής ηλικίας του Μάρξ δεν παρουσιάζει προβλήματα, ή ότι δεν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα σ' αυτό και στα έργα του της ώριμης ηλικίας. Το ζήτημα όμως είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπιστηκαν τα «πρώτα γραφτά» και ιδιαίτερα η «Κριτική της θεωρίας του Κράτους του Χέγκελ» και τα «Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα», ήταν ο πιο δυσμενής. Σήμαινε ο τρόπος αυτός ότι ήταν αδύνατο να συλλάβει κανένας πώς μπορούσαν να σχετιστούν τα γραφτά αυτά (που ήταν σε έμβρυώδη κατάσταση) με τις κατοπινές ιδέες του Μάρξ. Η πώς ήταν δυνατό να ρίξουν καινούργιο φώς στο έργο της ώριμότητας του. Αντίθετα, έπρεπε να ιδωθούν πάνω απ' όλα σαν υπολείμματα ενός τρόπου σκέψης που δεν δόχησε πουθενά, που έφτασε σ' ένα σκοτεινό αδιέξοδο.

Πώς άλλωστε θα μπορούσε να ξεγηγηθεί — για ν' αναφερθούν με σ' ένα μόνο, ιδιαίτερα σημαντικό, παράδειγμα — η απόφαση που πήρε το 1957 το Ίνστιτούτο Μαρξισμού - Λενινισμού της Α-

νατολικής Γερμανίας (στη βάση μιας ανάλογης απόφασης της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης) ν' αποκλειστούν τὰ «Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα» ἀπὸ τὰ «Ἀπαντα Μάρξ - Ἐνγκελς» καὶ νὰ τὰ ἐκδώσει σὲ χωριστὸ τόμο. (Ἐπαντα Μάρξ - Ἐνγκελς, Βερολίνο 1957, τόμος 1ος, σελίδα 31).

Ἐκεῖνο πού ἔκανε τὰ «πρῶτα γραφτὰ» νὰ φαίνονται τόσο «ξένη ἀπὸ τὴ γραμμὴ» τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν — ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ δικό τους περιορισμὸ — ἡ βαθύτατη ἀνομοιότητά τους πρὸς τὸν «διαλεκτικὸ ὕλισμὸ». Δὲν ἔλεγαν τίποτε ἀπολύτως γιὰ τὴ διαλεκτικὴ τῆς φύσης. Δὲν ἔλεγαν τίποτε ἀπ' ὅσα προετοιμάσαν ἐν δρόμῳ γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἐνγκελς μὲ τοὺς τρεῖς βασικοὺς διαλεκτικοὺς νόμους τοῦ σύμπαντος (τὴ μετατροπὴ τῆς ποσότητας σὲ ποιότητα καὶ τὸ ἀντίθετο, τὴν ἀρνήσιν τῆς ἀρνήσεως, τὴ σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων). Δὲν ἔλεγαν τίποτα πού νὰ μοιάζει κάπως μὲ τὴ σύλληψιν τοῦ Ἐνγκελς διὰ τὴν ἀρνήσιν τῆς ἀρνήσεως εἶναι ἕνας ἐξαιρετικὰ γενικός, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πολὺ ἐκτεταμένον καὶ σημαντικὸς νόμος τῆς ἀνάπτυξης τῆς φύσης, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς σκέψεως» (Φ. Ἐνγκελς, Ἀντι-Ντὴρινγκ, Μόσχα 1954, σελίδα 195). Ἀντίθετα, ὁ ἀναγνώστης ἦταν ἀντιμέτωπος μὲ μιὰ δξύτατη κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ, στὴ μορφή μιᾶς ἀνάλυσης ἀπεριόριστη πρὸς δύσκολης καὶ περίπλοκης, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ἡ ἀπλὴ ἀντιπαράθεσις τῆς «μεθόδου» ἐναντίον τοῦ «συστήματος» ἀπὸ τὸν Ἐνγκελς. Ἐπιπρόσθετα, ὁ Μάρξ εἶχε ἀνοίξει στὰ γραφτὰ αὐτὰ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἀποξένωση καὶ τὴν ἀλλοτρίωση, θέματα πού ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἐνγκελς, τοῦ Πλεχάνωφ καὶ τοῦ Λένιν.

Πόσο δυνατὰ ἦταν ἡ ἐνόχλησις πού δημιουργήθηκε ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στοὺς πρὸ σοβαροὺς μαρξιστὲς μπορεῖ νὰ φανεῖ ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τοῦ Γκεόργκι Λούκατς καὶ τοῦ Αὐγούστου Κορνὸύ. Στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1967 τοῦ ἔργου του «Ἴστορικὰ καὶ ταξικὰ συνείδηση, ὁ Λούκατς ἀναθυμᾶται τὴν «ἔννοια τῆς τύχης» πού τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διαβάσει τὰ Χειρόγραφα τὸ 1930, δυὸ χρόνια πρὶν τὴν ἐκδόσίν τους (Γκ. Λούκατς, Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδησις, Λονδίνο, 1971).

Ἡ ἀνάγνωσις τῶν «Χειρογράφων», τοῦ ἔδειξε τὸ βασικὸ λάθος πού εἶχε κάνει στὸ βιβλίον του (πού πρωτοεκδόθηκε τὸ 1923). Εἶχε μπερδέψει τὴν ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης στὸν Χέγκελ — ὅπου σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης — μὲ τὴν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἔννοια πού εἶχε στὰ «Χειρογραφα» τοῦ Μάρξ. Στὰ «Χειρογραφα» ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης ἀναφέρεται ὄχι στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ὡς τέτοια, ἀλλὰ στὸ τί συμβαίνει στὰ προΐοντα τῆς ἐργασίας ὅταν (ὡς ἀποτέλεσμα εἰδικῶν κοινωνικῶν σχέσεων) γίνονται ἐμπορεύματα ἢ κερφάλαιο. «Θυ-

μῆμαι ἀκόμα καὶ σήμερα τὴν συντριπτικὴ ἐπίδραση πού εἶχε πάνω μου ἡ δῆλωση τοῦ Μάρξ», γράφει ὁ Λούκατς στὸν πρόλογό του στὸ ἔργο του «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» (Ἔκδοση 1971, Λονδίνο).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ὑπὸ συζήτηση λάθος ἀκύρωσε ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ἀλλὰ τὸ κεντρικὸ π ρ ὅ θ λ η μ α τοῦ βιβλίου διατήρησε τὴν ἀξία πού εἶχε: δηλαδή, τὸ πρόβλημα τῆς φύσης τῆς ἀλλοτρίωσης. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ (σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ συγγραφέα) ἀντιμετωπιζόταν «γιά πρώτη φορά σὰν κεφαλαῖωδες στὴν ἐπαναστατικὴ κριτικὴ κατὰ τὸ καπιταλισμὸ» (Λούκατς: «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση»). Ὡστόσο, ὁ Λούκατς δὲν ἐμβάθυνε περισσότερο στὸ πρόβλημα αὐτὸ πού ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, (πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ «Χειρογράφα») εἶχε ἀνακαλύψει καὶ διαπιστώσει πόσο σημαντικὸ ἦταν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἴδιου τοῦ Κ ε φ α λ α ἰ ο υ. Ἐκεῖνο πού τὸν ἐμπόδισε ἦταν ἡ συνήθεια νὰ αἰτιολογεῖ μέσα στὰ πλαίσια καὶ τὶς ὑποδιαιρέσεις τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» καὶ τὴν ἀδυναμία του νὰ συμπεράσει τὴν κατάσταση αὐτὴ μὲ τὴν ἀνακάλυψή του. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ χρῆση τῶν «Χειρογράφων» ὑπῆρξε γιὰ τὸν Λούκατς στὰ κατοπινὰ ἔργα του ἐντελῶς ἐπεισοδιακὴ (ὅπως, π.χ., οἱ λίγες σελίδες πού τὸς ἀφιερώνει στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του «Ὁ νεαρὸς Χέγκελ») καὶ τὰ θέματα τῆς ἀλλοτρίωσης καὶ τοῦ φετιχισμοῦ ἔχασαν τὴ σημασία τους στὴ σκέψη του.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μιὰ ἐπιστροφή στὴν κατάσταση πραγμάτων πού εἶχε διαμορφωθῆ πρὶν τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ὅταν (σύμφωνα πάλι μὲ τὰ λόγια τοῦ Λούκατς) «οἱ μαρξιστὲς τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀπρόθυμοι νὰ προσδώσουν στὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, πού εἶχε ἐπανεχθῶσει ὁ Μέχρινγκ, ὅποιαδήποτε ἄλλη σημασία, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἱστορικῶν ντοκουμέντων. Καὶ ἡ ἀξία τους γι' αὐτοὺς περιοριζόταν μόνον στὴν προσωπικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Μάρξ. Μιὰ ἄλλη τελεσιδικὴ συνέπεια τῆς ἀπροθυμίας αὐτῆς ἦταν ὅτι τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, οὐσιαστικὰ ἐγκαταλειμμένα ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς, ἔγιναν εὐχάριστο κυνήγι γιὰ τοὺς ὑπαρξιστὲς καὶ τοὺς καθολικοὺς στοχαστὲς, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία μετὰ τὸ Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Ἡ ἄλλη περίπτωση, λιγότερο σημαντικὴ, ἀλλὰ ἐξίσου σοβαρὴ κατὰ τὴν ἀποψή μας, ἦταν τοῦ Αὐγούστου Κορνου. Ἡ βαθιὰ γνώση τοῦ Κορνου γιὰ τὸ ἀριστερὸ χεγκελιανὸ κίνημα τὸν ἔκανε νὰ ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς καταγωγῆς τῆς κριτικῆς τοῦ Ἐγγκελς στὸ ἔργο τοῦ Χέγκελ. Βρισκόταν δηλαδή στὴν καλύτερη δυνατὴ θέση νὰ κατονομάσει τὴν πραγματικὴ πηγὴ τῶν ἰδεῶν πού ὁ Μάρξ διατύπωσε στὸ ἔργο του «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ» καὶ νὰ δεῖ γιατί ἡ μελέτη αὐτὴ (παρὰ τὴν ἐπι-

δραση του Φόουερμαχ) ήταν κάτι πολύ περισσότερο από ένα απλό «ιστορικό ντοκουμέντο της προσωπικής ανάπτυξης του Μάρξ». Παρόλαυτα, ακόμα και ο Κορνού δεν αφιερώνει στο βασικό αυτό έργο του Μάρξ, παρά μόνο λίγες επιφανειακές σελίδες, κυρίως για να τονίσει την επίδραση του Φόουερμαχ. Τα εμπόδια και οι δυσκολίες του ορθόδοξου «διαλεκτικού ματεριαλισμού», κοινές ανάμεσα στους ιστορικούς που καταπιάνονται με θεωρητικά θέματα, τον εμπόδισαν να δει ό,τιδήποτε άλλο.

Η κατάσταση αυτή ελάχιστα άλλαξε τα τελευταία χρόνια. Ανάμεσα στους μαρξιστές μόνο λίγοι ειδικοί μελετητές της «προϊστορίας» της μαρξιστικής σκέψης διατηρούν ξυπνό το ενδιαφέρον για τα νεανικά έργα του Μάρξ, όπως την «Κριτική της θεωρίας του Κράτους του Χέγκελ», το «Εβραϊκό ζήτημα», τα «Χειρόγραφα» κ.λ. Το παλιό οικοδόμημα του «διαλεκτικού ματεριαλισμού» έχασε ασφαλώς πολύ από την αρχική του στερεότητα. Ωστόσο, η νεώτερη μαρξιστική σκέψη, εμπνευσμένη από τον στρουχτουραλισμό, όχι μόνο έγινε κληρονόμος της βαριάς επιτηγορίας των νεανικών έργων του Μάρξ, αλλά επιδιώκει να την προεκτείνει και σε άλλα έργα του, που σύμφωνα με τη θεωρία της «Διακοπής της επιστημολογίας»⁽¹⁾, κρίνονται ανάξια επιδοκμασίας και συσχέτισης με τα κατεπινά έργα του. Έτσι, μπορεί κανείς να πεί, ότι εκτός από την εργασία λίγων Ίταλών μαρξιστών μελετητών, όπως του Γκαλδάνο ντέλλα Βόλπε (ακόμα σχεδόν άγνωστος έξω από την Ίταλία), τα νεανικά φιλοσοφικά έργα του Μάρξ δεν προσέκλυσαν ακόμα την προσοχή που αξίζουν.

* * *

Η σπουδαιότητα που αποδόθηκε στην «Κριτική της θεωρίας του Κράτους του Χέγκελ», δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το έργο αυτό του Μάρξ κατέχει μια ιδιαίτερα προνομυόχο θέση σε όλο το έργο του (ή ακόμα και ανάμεσα στα νεανικά του έργα). Αντίθετα, το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι η πιό πηγαία και αυθεντική εργασία του Μάρξ αρχίζει να ανα-

---

(1) Όρος που χρησιμοποιήσει ο Λουδοβίκος Άλθουσιέρ για να υποδηλώσει αυτό που βλέπει σαν «οριστικό διαχωρισμό» μεταξύ των νεανικών έργων και των ώριμων έργων του Μάρξ: ο νεαρός Μάρξ εκφράζει μια συγκεκριμένη και φουθερμαχική ιδεολογία. Ο άλλος Μάρξ αποτελεί τις «βασικές ιδέες του διαλεκτικού και ιστορικού ματεριαλισμού». (Βλέπε, Λουδοβίκος Άλθουσιέρ: «Διαβάζοντας το Κεφάλαιο». Λονδίνο 1970, σελ. 309 - 10).

δύεται μαζί με τὰ «Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα» τοῦ 1844.

Εἶναι πάντως ἀπαραίτητο και ἐπιθυμητὸ νὰ τονίζουμε τὴ σοβαρότητα τῆς «Κριτικῆς τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ». Ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Μάρξ ποὺ πραγματεύονται τὴν πολιτικὴν, τὸ νόμο και τὸ κράτος, ἡ «Κριτικὴ» εἶναι τὸ πιὸ σύνθετο, τὸ λιγότερο διαβασιμὸ και τὸ περισσότερο παραξηγημένο. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα γραφτὰ τοῦ Μάρξ. Ὡστόσο, τὸ ξεκαθάρισμα τῶν προθέσεων του και τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ὀδηγοῦν σὲ μιὰ πολὺ καλύτερη κατανόηση τόσο τοῦ «Ἐβραϊκοῦ ζητήματος» ὅσο και τῆς ἄλλης μελέτης του «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Χέγκελ» — κείμενα ποὺ διαβάστηκαν περισσότερο, ἀναγνωρίστηκαν ὡς σημαντικὰ και κατὰ κάποιον τρόπο εἶναι προσιτότερα στὸ ὄφρος. Κάτι ἀκόμα πιὸ σημαντικό: εἶναι ἡ «Κριτικὴ» ποὺ συνδέει τὴν ἀποψη τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν χειρκελιανὴ διαλεκτικὴ μὲ τις κατοπινὲς ἀναλύσεις του γιὰ τὸ σύγχρονο κράτος και γιὰ τὴ βάση του στὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Ἡ «Κριτικὴ» φανερώνει ἴσως περισσότερο καθαρὰ ἀπὸ κάθε τι ἄλλο τὸν τρόπο ποὺ ἡ κριτικὴ σκέψη τοῦ Μάρξ κινήθηκε κατὰ μῆκος μιᾶς ἀπλῆς γραμμῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ἀπλωνόταν ἀπὸ τὸν διαλογισμὸ πᾶνω στὴ φιλοσοφικὴ λογικὴ ὡς τὴν ἀνατομία τῆς μορφῆς και τοῦ περιεχομένου τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ συζήτησή του γιὰ τὴν ἀντιστροφή ὑποκειμένου - κατηγορουμένου στὴ λογικὴ τοῦ Χέγκελ, ἡ ἀνάλυσή του γιὰ τὴν ἀποξένωση και ἄλλοτριώση και (τελικὰ) ἡ κριτικὴ του γιὰ τὸν φετιχισμὸ τῶν ἐμπορευμάτων και τοῦ κεφαλαίου, δείχνουν ἕνα προοδευτικὸ ξεδίπλωμα, μιὰ διαρκῶς θαύτερη κατανόηση μιᾶς ἀπλῆς προβληματικῆς.

Ἐπάρχει ἕνας φανερός κίνδυνος ὅταν ὑπερτονίζουμε τοὺς παράγοντες τῆς συνέχειας στὸ ἔργο τοῦ Μάρξ και ἐγκαταλείπουμε τὰ καινοφανῆ στοιχεῖα ἢ τὴν ἀνακοπὴ ποὺ εἶναι παρούσα σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τις φάσεις τῆς ἀνάπτυξής του. Αὐτὸ θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποτυχία νὰ καταλάβουμε τὴν ἴδια τὴν *δ ι α δ ι κ α σ ί α* μὲ τὴν ὁποία ὁ Μάρξ, ἀργὰ και κοπιαστικά, ἀνοίξε τὸ δρόμο του γιὰ τὴν τελικὴ κατανόηση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι, ἴσως, ἐπίσης ἀπαραίτητο νὰ προλάβουμε κάθε τέτοιο πειρασμὸ, ὑπογραμμίζοντας ξανά ὅτι ἡ πιὸ εἰδικὴ περιοχὴ ἀνάπτυξης τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν ἡ κοινωνικο-οικονομικὴ. Οἱ περιορισμοὶ τῶν νεανικῶν κειμένων στήριζονται στὸ γεγονὸς αὐτὸ, δηλαδὴ στὴν *κ α θ ο ρ ι σ τ ι κ ῆ* σημασία ἀπὸ τις ἴδιες τις κατοπινὲς προόδους τοῦ Μάρξ στὰ ὄρμα *οικονομικά* γραφτὰ του, στὴ ρωμαλέα θεωρία του τῆς ἀξίας και ὑπεραξίας, τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους κλπ.

Κοιταγμένη κάτω ἀπὸ τὸ φῶς αὐτὸ, ἡ «Κριτικὴ» και ἄλλα μι-

κρότερα γραφτά πού σχετίζονται με τή μελέτη αὐτή ἀποτελοῦν ἕνα τελικό, σχεδόν δριστικό βήμα στή γενική θεωρία τοῦ νόμου καί τοῦ κράτους, ἐνώ τὰ «Χειρόγραφα» ἀντιπροσωπεύουν ἀντίθετα τὸ πρῶτο βήμα πρὸς ἕνα μακρὸ (καί τελικά περισσότερο σημαντικό) πνευματικό ταξίδι, πλούσιο σὲ ἀνακαλύψεις. Τὸ ἴδιο τὸ μεγαλεῖο τῶν κατοπινῶν ἔργων — «Κεφάλαιο» καί «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας» — δὲν μπορούσε παρά νὰ κάνει τὸ πρῶτο βήμα νὰ φαίνεται κάπως ἄσχετο. Ἀλλὰ (μολονότι κατανοητὴ) ἡ κρίση αὐτὴ εἶναι ἐπίσης λανθασμένη. Δὲν θὰ ἦταν σωστὸ ἡ κατοπινὴ ἐργασία τοῦ Μάρξ νὰ σκιάσει τὴν πραγματικὴ σημασία τῶν «Χειρογράφων» τοῦ 1844 καί ἰδιαίτερα τὸ ζωτικό τους κεντρικὸ σημεῖο, τὸ κεφάλαιο πού πραγματεύεται τὴν «ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας».

Μ' ἕναν τρόπο ἀνάλογο πρὸς πολλές συζητήσεις πού ἐγιναν γιὰ τὴν «Κριτική», μαρξιστές κριτικοὶ συχνὰ ἀντέκρουσαν διὰ τὴν ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ ἀποξένωσης στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι καί αὐτὴ φτιαγμένη στὰ πρότυπα τῆς θεωρίας τοῦ Φόουερμαχ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση. Μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Φόουερμαχ ὑποστηρίζει διὰ τὸ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ τὴ δική του «οὐσία» καί τὴ διαχωρίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, μετατρέποντάς τὴν σ' ἕνα αὐτάρχη ὑποκείμενο πού ὀνομάζεται «Θεὸς» ὁπότε τὸ προῖόν κυριαρχεῖ τὸν παραγωγό, τὸ πλάσμα γίνεταί ὁ Δημιουργὸς καί οὕτω καθεξῆς. Στὰ «Οἰκονομικά καί φιλοσοφικά χειρόγραφα» (ὑποστηρίζεται) ὁ Μάρξ παραμένει αἰχμάλωτος τοῦ σχήματος αὐτοῦ καί μᾶς δίνει μόνο μιὰ ἀνθρωπολογικὴ θεωρία, μιὰ θεωρία πού ἀσχολεῖται μὲ τὸν «Ἄνθρωπο» ἀφηρημένα, μὲ τὸν ἄνθρωπο ἔξω καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς πραγματικὲς κοινωνικο-ιστορικὲς σχέσεις.

Ἡ σειρά τῶν κεμένων, ὡστόσο, πού παρουσιάζονται στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι ἀφεαυτοῦ τῆς ἀρκετῆ νὰ δώσῃ μιὰ πρώτη ἀπάντηση στὶς ἀντιρρήσεις αὐτές. Οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐργατικὴ τάξη, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἄρθρα του, στὰ «Γερμανο-γαλλικὰ χρονικά», τὰ ἱστορικὰ καί πολιτικὰ θέματα πού χειρίστηκε τόσο ρωμάλια στὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα» καί πάνω ἀπ' ὅλα ἡ λαμπρὴ ἀνάλυση τῶν διαφορῶν μεταξὺ ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καί σύγχρονης κοινωνίας στὴν «Κριτικὴ» του, πῶς εἶναι δυνατό ν' ἀφήσουν ὁποιοδήποτε πού θὰ ἐρχόταν ἀντιμέτωπος μὲ τὰ κείμενα αὐτὰ τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάλυσης στὰ 1843 νὰ φανταστεῖ διὰ, μὲτρίσις ἕνα χρόνο ἀργότερα, ὁ Μάρξ θὰ ὀπισθοδρομοῦσε σὲ μιὰ ἀπλή «ἀνθρωπολογικὴ» θέση;

Ἀλλὰ καί σὲ διὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Φόουερμαχ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση, πρέπει νὰ σημειωθεῖ διὰ ὁ Μάρξ συνέχισε νὰ κάνει κάποια χρῆση τοῦ προτύπου αὐτοῦ στὸ κατοπινὸ του ἔργο (χωρὶς νὰ φαίνεται διὰ ἐπιστρέφει στὴν ἀνθρωπολογία). Ἡ χρῆση αὐτὴ, γιὰ παράδειγμα, φαίνεται στὸ μέρος «Ὁ φετιχι-

σμός των ἐμπορευμάτων» στο «Κεφάλαιο». Ἀφού δείχνει πώς μιὰ «ὀριστική κοινωνική σχέση μεταξύ ἀνθρώπων προσλαμβάνει ἐδῶ, γι' αὐτούς, τὴν ἀπίστευτη μορφή μιᾶς σχέσης μεταξύ πραγμάτων», συνεχίζει καὶ λέει: «Γιὰ νὰ θροῦμε μιὰ ἀναλογία πρέπει νὰ πετάξουμε στοὺς ἄμυχλῶδες βασίλειο τῆς θρησκείας», ἀφού εἶναι ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τίς περισχές πού «τὰ προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ἐμφανίζονται ὡς αὐτόνομες μορφές προικισμένες μὲ μιὰ δική τους ζωὴ... Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸν κόσμον τῶν ἐμπορευμάτων μὲ τὰ προϊόντα τῶν ἀνθρώπινων χειρῶν». («Κεφάλαιο», τόμος πρῶτος, σελ. 72).

Οἱ κατηγορίες ἐναντίον τῶν «Χειρογράφων» ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» (δικαιολογημένος ὁ θημὸς τους ἀπὸ ἕνα κείμενο πού χειρίζεται προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ «διαλεκτικὸς ματεριαλισμὸς» δὲν ἔχει τίποτα νὰ πεῖ) μποροῦν νὰ συνοφιστοῦν σ' ἕναν ξεθωριασμένο μῦθο. Σύμφωνα μὲ τὸ μῦθο αὐτό, μετὰ τὴ μάχη μὲ τοὺς χεγκελιανούς ἀριστεροῦς, ὁ Μάρξ ποτὲ δὲν χρησιμοποίησε ξανά τὴν ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ τῆς ἀποξένωσης: ἀπλούστατα, ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐξάφανίζεται ἀπὸ τὸ ὄριμον ἔργο του.

Ὁ Ε. Μποτιτζίλι, γιὰ παράδειγμα, ἔδωσε πρόσφατα νέα ζωὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀποψη στὴν εἰσαγωγή του στὴ γαλλικὴ ἔκδοση τῶν «Χειρογράφων». Καὶ ἀσφαλῶς, δὲν εἶναι μόνος στὴν πεποίθηση αὐτή. Ἡ κριτικὴ αὐτῆς τῆς τάξης εἶναι ἀνίκανη νὰ κατανοήσῃ ὅτι γιὰ τὸν Μάρξ τὸ φαινόμενο τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ τῆς ἀποξένωσης καὶ τὸ φαινόμενο τοῦ φετιχισμοῦ εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα — καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ φετιχισμοῦ ἢ τῆς ἀντικειμενοποίησης γίνεται ἀσφαλῶς, διεξοδικὰ στοὺς τρεῖς τόμους τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα περιοριστεῖ κανεὶς στὴ χρῆση τῶν πραγματικῶν ὄρων «ἀλλοτρίωση» καὶ «ἀποξένωση», τὸ μόνο δύσκολο πρόβλημα πού θὰ ἀντιμετωπίσει ὁ ἀναγνώστης θὰ εἶναι ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα σὲ ἐκατοντάδες ἐδάφια στὴν «Εἰσαγωγή στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ στὶς «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας» ὅπου οἱ ὅροι αὐτοὶ ἐμφανίζονται σὲ θέσεις - κλειδιά.

Στὴν «Εἰσαγωγή», γιὰ παράδειγμα, συζητώντας τὸ πούλημα καὶ τὴν ἀγορὰ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, ὁ Μάρξ φανερώνει μὲ τί τρόπο ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ πού ἀπὸ πρώτη ματιὰ φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα ἰσοδύναμο, εἶναι στὴν πραγματικότητά ἕνας διαλεκτικὸς διαχωρισμὸς τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία. Συμποσοῦται σὲ «κατάλληλη ξένη ἐργασία χωρὶς ἀνταλλαγὴ, χωρὶς ἰσοδύναμο». Καὶ συνεχίζει:

Ἡ παραγωγή πού βασίζεται στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἐνεργεῖ αὐτὴ ἡ εἰλεῖθησι καὶ ἰση ἀνταλλαγὴ τῶν ἰσοδυνάμων... εἶναι στὴ βάση τῆς ἡ ἀνταλλαγῆς τῆς ἄ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο -

π ο ι η μ έ ν η ς έ ρ γ α σ ί α ς σάν ανταλλακτική αξία, της ζωντανής εργασίας σάν αξία χρήσης, ή, γιά νά τó διατυπώσουμε αυτό μ' έναν άλλο τρόπο, ó συσχετισμός της εργασίας πρós τις αντίκειμενικές της συνθήκες — και γι' αυτό πρós την αντίκειμενικότητα πού δημιουργήσε άφαινού της — σάν ξένη ιδιοκτησία («Εισαγωγή στήν κριτική της πολιτικής οικονομίας», σελ. 514 - 15).

Στίς τελευταίες σελίδες, στό πρώτο μέρος της μελέτης «Θεωρίες της υπεραξίας», θρίσκουμε τήν ακόλουθη παρόμοια έπιχειρηματολογία:

Άφοϋ ή ζωντανή εργασία — μέσα από τήν ανταλλαγή κεφαλαίου και εργάτη — ενσωματώνεται στό κεφάλαιο και έμφανίζεται σάν μιά δραστηριότητα πού άνήκει στό κεφάλαιο, από τή στιγμή πού αρχίζει ή διαδικασία της εργασίας, όλες οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας έμφανίζονται σάν παραγωγικές δυνάμεις του κεφαλαίου, όπως ακριβώς ó γενικός κοινωνικός τύπος της εργασίας έμφανίζεται στό χρήμα σάν ιδιοκτησία ενός πράγματος. Έτσι, ή παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας και οι ειδικοί τύποι της έμφανίζονται τώρα σάν παραγωγικές δυνάμεις και τίτοι κεφαλαίου της ύ λ ο π ο ι η μ έ ν η ς εργασίας, τών ύλικών συνθηκών της εργασίας — πού καθώς προσέλαβαν τήν άνεξάρτητη αυτή μορφή, προσωποποιούνται από τόν κεφαλαιοκράτη σέ σχέση πρós τή ζωντανή εργασία. Έδώ έχοιμε γιά μιά ακόμα φορά τή διαστρόφη της σχέσης τήν όποία αποκλώσαμε ήδη, όταν μιλούσαμε γιά τó χρήμα, φ ε τ ι χ ι σ μ ό .

Λίγο πιο κάτω ó Μάρξ προσθέτει:

Ήδη, στήν άπλή της μορφή ή σχέση αυτή είναι μιά άντιστροφή — προσωποποίηση του πράγματος και ύλοποίηση του άτόμου: Γιατί εκείνου πού ξεχωρίζει τή μορφή αυτή άπ' όλες τις προηγούμενες μορφές, είναι ότι ó κεφαλαιοκράτης δέν κυβερνά τόν εργάτη σύμφωνα με τις ικανότητες του τελευταίου, τόν κυβερνά στό βαθμό πού είναι «κεφάλαιο». Ή κυριαρχία του δέν είναι άλλη από τήν κυριαρχία της ύλοποιημένης εργασίας πάνω στή ζωντανή εργασία, του προϊόντος του εργάτη πάνω στον εργάτη τόν ίδιο...

Και καταλήγει:

Ή καταταλιστική παραγωγή άναπτύσσει πρώτα σέ μεγάλη κλίμακα (πετώντας τες μακριά από τόν μεμονωμένο άνεξάρτητο εργάτη) τόσο τις αντίκειμενικές όσο και τις ύποκειμενικές συνθήκες της διαδικασίας της εργασίας, αλλά τις άναπτύσσει σάν δυνάμεις πού κυριαρχούν πάνω στον μεμονωμένο έργάτη, ενώ ταυτόχρονα είναι ξένες πρós αυτόν. («Θεωρίες της υπεραξίας», μέρος πρώτο, Λονδίνο 1969, σελ. 389 - 90 και 392).

Δηλώσεις σάν τις παραπάνω, φανερώνουν καθαρά τήν έπιμονή σέ όρισμένους όρους - κλειδιά και ιδέες πού μορφοποιήθηκαν στα νεανικά κείμενα: ή «άντιστροφή» πού αναποδογυρίζει τόν κόσμο γιά νά δώσει «τήν προσωποποίηση του πράγματος και τήν ύλοποίηση των άτόμων» ή «κυριαρχία... του προϊόντος του εργάτη πάνω στον ίδιο τόν εργάτη» και ή κυριαρχία της «ύλοποιημένης

ἐργασίας πάνω στη ζωντανή ἐργασία» και τελικά ἡ κυριαρχία πάνω στους ἀνθρώπους όλων τῶν δυνάμεων και ἐξουσιῶν πού οἱ ἴδιοι δημιούργησαν και πού πυργώνουν πάνω τους σάν ὀντότητες ἀποξενωμένες ἀπ' αὐτούς.

Τὰ ἴδια αὐτὰ θέματα εἶναι ἡ καρδιά τῶν «Οἰκονομικῶν και φιλοσοφικῶν χειρογράφων». Στήν ἀποξενωμένη ἐργασία — πού ὁ Μάρξ τήν κατανοεῖ ἤδη σάν μισθωτῆ ἐργασία — ὁ ἐργάτης ἀντικειμενοποιεῖ και ἀλλοτριώνει τήν ἴδια του τήν «οὐσία». «Τὸ ἀντικείμενο πού παράγει ἡ ἐργασία, τὸ προϊόν της, ἀντιμετωπίζει τήν «οὐσία» αὐτὴ σάν ξένη ὑπαρξη, σάν δύναμη ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν παραγωγό», γιατί τὸ προϊόν τῆς ἀποξενωμένης μισθωτῆς ἐργασίας δὲν εἶναι ἓνα φυσικό ἀντικείμενο τροποποιημένο και προσαρμολημένο στις δικές του ἀνάγκες ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο (μια «ἀξία χρήσης»). Εἶναι μᾶλλον ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας, τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ ἐργάτη πού κατὰ τήν ἐργασία διαχωρίζεται ἀπ' αὐτὸν και ἐσωματώνεται στὸ ὕλικό ἀντικείμενο ἢ στὴν ἀξία χρήσης (τὸ «σῶμα» ἢ ὅλη «περικείμενη» τοῦ ἐμπορεύματος). Ὅποτε μὲ τὴ μορφή αὐτὴ ἡ «οὐσία» τοῦ ἐργάτη γίνεται ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία. Εἶναι ἡ «φασματική ἀντικειμενικότητα» στήν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Μάρξ στὸ «Κεφάλαιο». Καί ὅπως γράφει στήν «Εἰσαγωγή», «...ἡ ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία παρουσιάζεται ταυτόχρονα, κατὰ τὴ διαδικασία αὐτῆ, σάν ἡ μὴ ἀντικειμενικότητα τοῦ ἐργάτη, σάν ἀντικειμενικότητα μιᾶς ὑποκειμενικότητας ἀντιθετικῆς πρὸς τὸν ἐργάτη, σάν ἰδιοκτησία μιᾶς θέλησης ξένης πρὸς αὐτόν...» («Εἰσαγωγή στήν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 512).

Στις πρώτες σελίδες τῶν «Χειρογράφων» βρίσκουμε τὸν Μάρξ νὰ εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένος στήν κατανόηση ἐνὸς πράγματος πὸ ὁ κριτικό του και οἱ ἐρμηνευτές του ὅ' ἀγωνίζονται ἀκόμα νὰ κατανοήσουν ἓναν αἰῶνα ἀργότερα. Ἐκεῖνο πού κατανοοῦσε ὁ Μάρξ ἦταν ὅτι τὸ ἀντικείμενο πού παράγεται ἀπὸ τήν ἀλλοτριωμένη μισθωτῆ ἐργασία δὲν εἶναι μόνο ἓνα ὕλικό πράγμα, ἀλλὰ ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ ἐργάτη, τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεις. Αὐτὸ σημαίνει, ὅπως ὁ Μάρξ ἐξηγεῖ στις «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», ὅτι «Ὅταν μιλάμε γιὰ τὸ ἐμπόρευμα σάν ὕλοποίηση τῆς ἐργασίας — μὲ τήν ἔννοια τῆς ἀταλλακτικῆς του ἀξίας — αὐτὸ εἶναι σὰ νὰ μιλάμε γιὰ ἓνα φανταστικό. Ἐλαδὴ ἓναν καθαρὰ κοινωνικό τρόπο ὑπαρξης τοῦ ἐμπορεύματος, πού δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα...». («Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», Μέρος πρῶτο, σελ. 171). Τὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἐπαναλαμβάνει στὸ «Κεφάλαιο».

Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σάν ἀξίες διαφέρουν ἀπὸ τὸν Ντόμ Κουϊάλ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι «ένας ἄνθρωπος δὲν ξέρει πὺ ἔχει τὴν ἀντικειμενικότητα». Οὕτε ἓνα ἄτομο ὡλῆς δὲν εἰσέρχεται στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σάν ἀξίες. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σάν ἀξίες εἶναι ἀκριδῶς τὸ ἀντίθετο τῆς τραχιάς αἰσθητήρας ἀντικειμενικότητας τῶν ἐμπορευμάτων σάν φυσικά ἀντικείμενα. Ἐνα μεμονωμένο ἐμπόρευμα μποροῦμε νὰ τὸ κάνομε ὅ,τι θέλομε εἶναι, ὅμως, ἀδύνατο νὰ τὸ κατανοήσουμε σάν ἓνα πράγμα πὺ κατέχει ἀξία. Ὡστόσο, πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι τὰ ἐμπορεύματα κατέχουν ἓναν ἀντικειμενικό χαρακτήρα σάν ἀξίες μόνο ὅταν εἶναι ὅλα ἐκφράσεις μιᾶς ταυτόστηης κοινωνικῆς οὐσίας, τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. («Κεφάλαιο», Τόμος πρῶτος, σελ. 47).

Τὰ «Χειρόγραφα», ὅμως, πηγαίνουν ἀκόμα πὺ μπροστά ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση αὐτή, ὅτι δηλαδὴ στὴν ἀποξενωμένη ἐργασία οἱ ἄνθρωποι ἀλλοτριώνουν τὴν ἴδια τους τὴν «οὐσία» ἢ «φύση». Τὰ «Χειρόγραφα» τοῦ Μάρξ ἄφησαν πολὺ πίσω σὲ οὐσία, ἂν ἴσως ὅχι καὶ στὴ μορφή ἀκόμα, τὴ χαρακτηριστικὴ φοῦερμαχικὴ θέση πὺ ἀναφέρεται ἔκτη κατὰ σειρά στὶς σημειώσεις τοῦ «Θέσεις γιὰ τὸν Φόουερμαχ»: «Ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου... μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μόνο σάν γένος, σάν μιὰ ἐσωτερικὴ, βουδὴ γενικότητα πὺ φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ᾶ ἐνώνει τὰ πολλὰ ἄτομα» (Κάρλ Μάρξ, «Θέσεις γιὰ τὸν Φόουερμαχ»). Πιθανότατα ἢ πὺ ἀθθεντικὴ καὶ μοναδικὴ ἐκφραση στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι ἢ προσπάθεια τοῦ Μάρξ νὰ προσδιορίσει ἀπὸ τί πραγματικὰ ἀποτελεῖται αὐτὴ ἢ ἀνθρώπινη «οὐσία» ἢ «ἀνθρώπινη φύση» καὶ νὰ δείξει ὅτι δὲν ἔχει τίποτα κοινὸ μὲ τὴν οὐσία τῶν προηγουμένων μεταφυσικῶν φιλοσοφιῶν.

Στὶς «Μελέτες γιὰ τὸν Μάρξ καὶ τὸν Χέγκελ» (1969), ὁ Ζάν Ἰππόλυτος ὑποστηρίζει ὅτι ἀνάμεσα στὰ σφῆστερα θέματα τῶν «Χειρογράφων» ἀνακάλυψε τὴν ἐπιδίωση τοῦ «φυσικοῦ νόμου» — τὴ συνεχιζόμενη ἠχώ, σὰ νὰ ποῦμε, μιᾶς θέσης προσδεμένης στὶς θεωρίες τῶν Φυσικῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλὰ αὐτὸ καὶ μόνο ἀποκαλύπτει ἐλλειπὴ κατανόηση τοῦ Ἰππόλυτου γιὰ τὸν τρόπο πὺ ἔδλεπε ὁ Μάρξ τὴν ἐξέλιξη. Γιὰ ν' ἀποφευγεῖ κανεῖς τέτοια λάθη, εἶναι ἀρκετὸ νὰ διαδᾶσει τὸ «Ἐβραϊκὸ ζήτημα». Στὴν πραγματικότητα τὰ «Χειρόγραφα» προσδιορίζουν τὴν «ἀνθρώπινη φύση» μ' ἓναν ριζικὰ διαφορετικὸ τρόπο: ὅχι σάν μιὰ «φύση» ἢ «οὐσία» τοῦ εἴδους πὺ βρίσκουμε στὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ σάν μιὰ σ ε ι ρ ᾶ π ὅ σ χ ε ἰ σ ε ι ς.

Ἄν ὁ ἐργάτης ἀλλοτριῶνε ἢ διαχωρίζει τὴν ὑποκειμενικότητα του ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας, αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ εἶναι ταυτόχρονα χωρισμένος καὶ διαιρημένος τόσο ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο τῆς φύσης (τὰ μέσα του παραγωγῆς καὶ συντήρησης), ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τοὺς ὁποίους ἀνήκει ἢ ἐργατικὴ του δραστηριότητα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι

ὁ Μάρξ δὲν συλλαμβάνει τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ ἐργάτη ὡς μίαν καθορισμένην οὐσίαν ἢ μίαν «ἐσωτερικὴν βουθὴν γενικότητα», ἀλλὰ ὡς μίαν λειτουργίαν τῆς σχέσεως τοῦ μὲ τὴ φύσιν καὶ μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — μίαν λειτουργίαν ἐνδο-ἀνθρώπων ἢ κοινωνικῶν σχέσεων.

Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ κλειδί στὴν πιὸ συναρπαστικὴν ἔκφρασιν τῶν «Χειρογράφων» καὶ (πιὸ ἰδιαίτερα) στὸ κεφάλαιον «Ἀποξενωμένη Ἔργασία». Τὸ μυστικὸν τούτων εἶναι ὅτι ὁ Μάρξ βλέπει τὴν διαδικασίαν τῆς ἀποξένωσης νὰ συντελεῖται ταυτόχρονα σὲ τρεῖς κατευθύνσεις ἢ διαστάσεις: (1) ὡς ἀποξένωσις τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὸ ὕλικόν, ἀντικειμενικὸν προϊόν τῆς ἐργασίας του· (2) ὡς ἀποξένωσις ἀπὸ τὴν ἴδιαν τοῦ ἐργατικὴν δραστηριότητα (δὲν ἀνήκει στὸν ἑαυτὸν κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἐργασίας του, ἀλλὰ σ' ἐκείνον ποῦ ἔχει πουλήσῃ τὴν ἡμερήσιαν ἐργατικὴν δραστηριότητα· (3) τελικῶς, ὡς ἀποξένωσις ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἰδιοκτητὴν τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἀπὸ τὴν χρῆσιν τῆς ὁποίας τοποθετεῖται ἡ ἐργατικὴ του δύναμις. Γράφει ὁ Μάρξ στὰ «Χειρόγραφα»:

Ἐξετάσαμε τὴν πράξιν τῆς ἀποξένωσης τῆς πρακτικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, τῆς ἐργασίας, ἀπὸ δύο ὄψεως: (1) τὴν σχέσιν τοῦ ἐργάτη πρὸς τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας ὡς ἓνα ξένο ἀντικείμενον ποῦ ἔχει ἐξουσία πάνω του. Ἡ σχέση αὕτη εἶναι ταυτόχρονα ἡ σχέση πρὸς τὸν αἰσθητὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, πρὸς τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, ὡς κόσμος ξένος καὶ σὲ ἐχθρικὴν ἀντίθεσιν μαζὶ του. (2) τὴν σχέσιν τῆς ἐργασίας πρὸς τὴν πρᾶξιν τῆς παραγωγῆς μέσα στὴν διαδικασίαν τῆς ἐργασίας. Ἡ σχέση αὕτη εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν δικήν του δραστηριότητα ὡς κατὰ ξένον ποῦ δὲν τοῦ ἀνήκει, μὰ δραστηριότητα ὡς παθητικότητα, μίαν δύναμιν ὡς ἀνικανότητα, μὰ δημιουργικότητα ὡς ἐννοουσιμὸς, ἡ δική του φυσικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητα, ἡ προσωπικὴ του ζωὴ — γιὰ τὴν ἄλλο εἶναι ἡ ζωὴ ἐκτὸς ἀπὸ δραστηριότητα; — ὡς μίαν δραστηριότητα ποῦ στρέφεται ἐναντίον του, ποῦ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτὸν καὶ δὲν τοῦ ἀνήκει.

Ἡ τρίτη ὄψις τῆς ἀποξένωσης, προσθέτει ὁ Μάρξ λίγες πιὸ κάτω στὰ «Χειρόγραφα», εἶναι ὅτι

μὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας του, ἀπὸ τὴν ζωτικὴν του δραστηριότητα, ἀπὸ τὴν εἰδολογικὴν του ὑπαρξιν, εἶναι ἡ ἀποξένωσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν. Ὁταν ὁ ἀνθρώπος βρισκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἑαυτὸν, βρισκεται ἐπίσης ἀντιμέτωπος μὲ ἄλλο ἄνθρωπον. Ἐκεῖνον ποῦ ἰσχύει γιὰ τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐργασίαν του, πρὸς τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν ἑαυτὸν, ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν σχέσιν τοῦ πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὴν ἐργασίαν καὶ τὸν ἀντικείμενον τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων.

Ἀπὸ πρώτη ματιὰ τέτοιαις διατυπώσεις μπορεῖ νὰ φανοῦν

πραγματικός γρίφος, ένα περίτεχνο λογοπαίγνιο. Στην πραγματικότητα καταγράφουν μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐνοράσεις πού θὰ ἐπεξηγοῦνταν ἀργότερα στὸ «Κεφάλαιο»: Δηλαδή, ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία δὲν παράγει μόνο ἐμπορεύματα, ἀλλὰ ἐπίσης παράγει καὶ ἀναπαράγει τὸν ἑ α υ τ ὀ τῆς σὰν ἐμπόρευμα. Παράγει καὶ ἀναπαράγει ὄχι μόνο ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὶς κ ο ι ν ω ν ι κ ἔ σ χ ἔ σ ε ι ς τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτὸς ὁ ὑπαινιγμὸς ὑπάρχει στὰ «Χειρόγραφα» στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου «Ἀποξενωμένη Ἔργασία» καὶ τὸν συναντᾶμε ξανά περισσότερο ἀναπτυγμένο καὶ ἐμπλουτισμένο στὸ κεφάλαιο 23 τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Ἀπλὴ Ἀναπαραγωγὴ». Ἐδῶ ὁ Μάρξ φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι «Ἡ καπιταλιστικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἰδωμένη σὰν σύνολο, σὰν συνεχόμενη παραγωγὴ, δηλαδή μιὰ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς, παράγει ὄχι μόνο ἐμπορεύματα, ὄχι μόνο ὑπεραξία, ἀλλὰ ἐπίσης παράγει καὶ ἀναπαράγει τὴν ἴδια τὴ σχέση — κεφάλαιο· ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ μισθωτὸς ἐργάτης.

Ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα ἢ «οὐσία» ἀποξενωμένη ἀπὸ τὴ μισθωτὴ ἐργασία, δὲν εἶναι πιά ἡ ὑποκειμενικότητα τῆς παραδοσιακῆς μεταφυσικῆς (τὸ «ὑπερβατικὸ ἐγὼ» τοῦ Κάντ, ὁ Λ ὀ γ ο ς τοῦ Χέγκελ), ἀλλὰ μιὰ λειτουργία πού μεσολαβεῖ στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴ φύση καὶ μετὰ τὸ δικό του εἶδος. Εἶναι ἡ «μεσολαβητικὴ δραστηριότητα, ἡ ἀνθρώπινη, κοινωνικὴ πράξη» γιὰ τὴν ὁποία μιλά ὁ Μάρξ στὶς σημειώσεις του γιὰ τὸν Τζαίμς Μίλλ τὸ 1844 - 1845. Εἶναι ἡ λειτουργία πού, ἀφοῦ ἀποσπάσει ἢ διαχωρίσει τὸν ἑαυτὸ τῆς ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη αὐτὴ δυαδικότητα τῶν σχέσεων (ἄνθρωπος - φύση, ἄνθρωπος - ἄνθρωπος) γίνεται μεταδιβάσιμη ἀπὸ μιὰ ἀπλή λειτουργία σ' ἕνα αὐτάρκες ὑποκείμενο καὶ προσλαμβάνει τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἀνεξάρτητης ὄντοτητας. Μεταδιβάζεται στὸ Θ ε ὀ ἢ στὸ χ ρ ἦ μ α.

Στὴν κοινωνία αὐτὴ τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, γράφει ὁ Μάρξ στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ τὸ 1857, τὸ ἄτομο ἐμφανίζεται ἀποσυνδεδεμένο ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς δεσμοὺς κλπ., οἱ ὁποῖοι σὲ παλιότερες ἱστορικὲς περιόδους τὸν καθιστοῦσαν ἐξάρτημα μιᾶς ὀριστικῆς καὶ περιορισμένης συνένωσης... Μόνο τὸν 18ο αἰῶνα, στὴν «πολιτικὴ κοινωνία» ἔρχονται οἱ διάφοροι τύποι τῆς κοινωνικῆς συνδετικότητος ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν ἄνθρωπο σὰν ἕνα ἄλλο μέσο γιὰ τοὺς ἀτομικοὺς σκοποὺς του, σὲν ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα. («Εἰσαγωγή στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 83 - 84).

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ σημεῖα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Τὸ ἰδιαίτερο στοιχεῖο, τὸ οὐσιώδες χαρακτηριστικὸ τῶν σύγχρονων ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι ὅτι στὶς σχέσεις αὐτὲς ὁ κοινωνικὸς κρίκος παρουσιάζεται σὲ μᾶς σὰν κάτι διαχωρισμένο (ἀποξενωμένο) ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἄτομα πού παράγουν

τόν κρίκο αυτό. Ζούμε στην κοινωνία, μέσα στον ιστό των κοινωνικών σχέσεων' ωστόσο είναι απόλυτα δυνατό αυτές οι κοινωνικές σχέσεις να μην έχουν καμιά έντελως σημασία για μας (ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, το πρόβλημα της ανεργίας). Γενικά ή κοινωνική σχέση έχει γίνει κάτι ανεξάρτητο από τα άτομα, τα όποια για να πάρουν μέρος στη σχέση αυτή πρέπει να φέρουν σε πέρας ορισμένες ενέργειες: να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη, να βρουν κάποιον που να θέλει να τους απασχολήσει, κλπ. Αυτή η κοινωνική σχέση που κατέστησε τον εαυτό της ανεξάρτητο από τα μέλη της κοινωνίας και τώρα αντιπαραθέτει τον εαυτό της σαν «κοινωνία» σαν κάτι έξω και πάνω απ' αυτούς, διακρίνεται και περιγράφεται για πρώτη φορά στα «Χειρόγραφα» σαν $\chi\rho\eta\mu\alpha$. Χρήμα είναι ο κοινωνικός δεσμός μεταμορφωμένου οὐδὲν ιδιοκτησία πραγμάτων, ή δύναμη της κοινωνίας απολιθωμένη σ' ένα αντικείμενο.

Αυτή είναι ή προοπτική στην οποία πρέπει να τοποθετηθεί ή μεγάλη ανάλυση του χρήματος που γίνεται στην «Είσαγωγή»: μιὰ ανάλυση συμπυκνωμένη από τον Μάρξ, σε διάφορα σημεία με τις παρακάτω έγκυμονούσες φράσεις:

Τό άτομο μεταφέρει την κοινωνική του δύναμη, καθώς και τον δεσμό του με την κοινωνία, στην τσέπη του... Έτσι τό χρήμα είναι ο Θεός ανάμεσα στα έμπορεύματα. Από τη στιγμή που τό χρήμα είναι ένα άτομοκοποιημένο από αντικείμενο, μπορεί να γίνει αντικείμενο ξερνας, να βρεθεί, να κλαπεί, να ανακαλυφθεί' έτσι ο γενικός πλούτος μπορεί χειροπιαστά να μεταβιβαστεί στην κατοχή ενός συγκεκριμένου ατόμου... Για τό λόγο αυτό τό χρήμα γίνεται άμεσα και ταυτόχρονα ή $\pi\rho\alpha\gamma\mu\alpha\tau\iota\kappa\eta\ \kappa\omicron\iota\nu\omicron\tau\eta\tau\alpha$, αφού είναι ή γενική ουσία για την επίβωση όλων και την ίδια στιγμή τό κοινωνικό προϊόν όλων. Άλλά, όπως είδαμε, για τό χρήμα ή κοινότητα είναι την ίδια και την αυτή στιγμή μόνο μιὰ αφαίρεση, μόνο ένα έξωτερικό τυχαίο πράγμα για τό άτομο και ταυτόχρονα άπλωσ ένα μέσο για την ικανοποίησή του σαν ένα άτομονομένο άτομο... Η ειδική δυσκολία στην κατανόηση του χρήματος, στην πλήρη ανάπτυξη του χαρακτήρα του σαν χρήμα — μιὰ δυσκολία που ή πολιτική οικονομία προσπαθεί ν' αποφύγει ξεχνώντας τότε τη μιὰ πλευρά και τότε την άλλη και καταφεύγοντας στη μιὰ πλευρά όταν βρίσκεται αντιμετώπιση με την άλλη — είναι ότι μιὰ κοινωνική σχέση, μιὰ οριστική σχέση μεταξύ ατόμων, εμφανίζεται εδώ σαν ένα μέταλλο, ένας λίθος, σαν ένα καθαρό φυσικό έξωτερικό πράγμα. («Είσαγωγή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας», σελ. 157, 221, 225 - 6, 239).

Η ανάλυση αυτή οδηγεί σ' έναν ορισμό του κεφαλαίου σαν μιὰ αποξενωμένη κοινωνική σχέση: αποξένωση σημαίνει ότι ή κοινωνική σχέση είναι ένσωματωμένη σε μιὰ παρακαταθήκη αντικειμένων (πρώτες ύλες, τα μέσα της παραγωγής κλπ.). Οδηγεί επίσης σε μιὰ κατανόηση του χαρακτήρα των έμπορευμάτων και ή έννοια όπου ή αντικειμενικότητα της αξίας τους είναι «φαντα-

στική, δηλαδή καθαρά κοινωνική. Δέν έχει τίποτα νά κάνει μέ τήν ύλική τους πραγματικότητα» σάν αξίες χρήσης. Στο «Κεφάλαιο», όπως σημειώσαμε, ο Μάρξ επιμένει ότι τά έμπορεύματα άποκτούν τέτοια αξία μόνο επειδή είναι «έκφράσεις μιιάς ταυτόσημης κοινωνικής ουσίας, δηλαδή, τής ανθρώπινης έργασίας».

Έχεινο πού φαίνεται πολύ ξεκάθαρα από τήν έπιχειρηματολογία τών «Χειρογράφων» είναι στήν πραγματικότητα ή πρώτη νύξη του καθαρού «ιστορικού ματεριαλισμού»: δηλαδή, ή άνακάλυψη τής ιδέας τών κοινωνικών σχέσεων τής παραγωγής. Αύτές οι σχέσεις βρίσκονται σέ σταθερή άλλαγή, γιατί ένώ παράγουν άντικείμενα, οι άνθρωποι παράγουν ταυτόχρονα τίς δικές τους άμοιβαίες σχέσεις, ένώ μεταβάλλουν τή φύση, μεταβάλλουν επίσης και τόν έαυτό τους. Έτσι, ο Μάρξ μπορεί νά θεβαιώσει στο τελευταίο από τά «Χειρογραφα» ότι ή «πράξη τής γέννησης» του ανθρώπου είναι ιστορία, γιατί ή «ύπαιρξη» του ανθρώπου είναι πώς φτιάχνει τόν έαυτό του και πώς «διαμορφώνεται» ιστορικά. Η δήλωσή αυτή και μόνη δείχνει τήν άπόσταση του Μάρξ από τήν φουερπαχική άνθρωπολογία.

Ένας σχολαστικός κριτικός μαρξιστής μπορεί νά έναντιωθεί σ' αυτό επειδή οι λέξεις «κοινωνικές σχέσεις τής παραγωγής» δέν χρησιμοποιούνται στήν πραγματικότητα στα «Οίκονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα». Άλλά αν οι λέξεις δέν είναι εκεί, ή ιδέα είναι, μολονότι δμολογουμένως μέ μιιά δοκιμαστική και μισοσκότεινη μορφή. Στο κεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Άτομική ιδιοκτησία και Κομμουνισμός», ο Μάρξ περιγράφει πώς «ή σχέση του ανθρώπου προς τή φύση είναι εϋθέως ή σχέση του προς τόν άνθρωπο, και ή σχέση του προς τόν άνθρωπο είναι εϋθέως ή σχέση του προς τή φύση». Αύτή ή παρατήρηση θά μπορούσε νά τοποθετηθεί δίπλα στις έπόμενες παρατηρήσεις του στο ίδιο κεφάλαιο για τή βιομηχανία: «Βιομηχανία είναι ή πραγματική ιστορική σχέση τής φύσης και κατά συνέπεια και τής φυσικής έπιστήμης προς τόν άνθρωπο... ή ιστορία τής βιομηχανίας και τής βιομηχανίας όπως αύτή ύπάρχει άντικειμενικά είναι: ένα άνοιχτό βιβλίο τών άνθρώπινων λειτουργιών και τής ανθρώπινης ψυχολογίας πού μπορεί νά κατανοηθεί μέ τó αίσθητήριο». Δηλαδή, όπως ακριβώς οι ένδο-άνθρωπινες ή κοινωνικές σχέσεις είναι: άδιανόητες ξέχωρα από τή σχέση του ανθρώπου προς τή φύση, έτσι ή σχέση αύτή προς τή φύση (και κατά συνέπεια ή βιομηχανική παραγωγή) είναι: άδιανόητη ξέχωρα από τίς κοινωνικές σχέσεις άνάμεσα στους άνθρώπους.

Οι διατυπώσεις τών «Χειρογράφων», είναι από τήν άποψη αύτή περίπλοκες και άφηρημένες. Άλλά δείχνουν καθαρά προς

τὴν κατεύθυνση τοῦ θαυμαστοῦ ὀρισμοῦ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῆς παραγωγῆς ποῦ δόθηκε, μόλις λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ «Μισθωτὴ ἔργασία καὶ κεφάλαιο» (1847—1849) :

Στὴν παραγωγή, οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν ὄχι μόνο βασισμένοι στὴ φύση, ἀλλὰ ἐπίσης βασισμένοι ὁ ἓνας στὸν ἄλλο. Παράγουν μόνο συνεργαζόμενοι μ' ἓνα ὀρισμένο τρόπο καὶ ἀνταλλάσσοντας ἀμοιβαῖα τὶς δραστηριότητές τους. Προκειμένου νὰ παράγουν, εἰσέρχονται σὲ ὀριστικές συνδέσεις καὶ σχέσεις ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ μόνο μέσα σ' αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς συνδέσεις καὶ σχέσεις πραγματώνεται ἡ δραστηριότητά τους στὴ φύση, πραγματώνεται ἡ παραγωγή. (Μάρξ - Ἐνγκελς, «Ἐκλεκτὰ Ἔργα», σελ. 80).

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

**Οικονομικά &
Φιλοσοφικά
Χειρόγραφα**

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὰ ΓΕΡΜΑΝΟ - ΓΑΛΛΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, ανάγγειλα μιὰ κριτική τῆς νομολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, μὲ τὴ μορφή μιᾶς κριτικῆς τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἐνῶ λοιπὸν προετοιμάζω τὴν ἐργασία αὐτὴ γιὰ δημοσίευση, διαπίστωνα ὅτι θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀταίριαστο νὰ συνδυάσω μιὰ κριτικὴ κατευθυνόμενη μόνο ἐναντίον τῆς θεωρίας μὲ μιὰ κριτικὴ ἐναντίον διαφόρων μεμονομένων θεμάτων. Μιὰ τέτοια τακτικὴ θὰ δυσκόλευε τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ θὰ διασποῦσε τὴ συνοχὴ τῆς κριτικῆς. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ποὺ θὰ ἐξετάζονταν θὰ ταίριαζε σὲ μιὰ καὶ μόνο ἐργασία, μόνο ἂν ἔγραφα σὲ μορφή ἀφορισμῶν. Ὅμως, μιὰ τέτοια ἀφοριστικὴ παρουσίαση θὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωσιν ἡ μιᾶς αὐθαίρετης συστηματοποίησης.

Ἔτσι, γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, θὰ δημοσιεύσω τὴν κριτικὴν γιὰ τὸ νόμο, τὴν ἠθικὴν, τὴν πολιτικὴν κλπ. σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ χωριστὰ, ἀνεξάρτητα φυλλάδια καὶ τελικὰ θὰ προσπαθῶ, σὲ μιὰ εἰδικὴ ἐργασία, νὰ τὰ παρουσιάσω ξανά

όλα αυτά, συνδεδεμένα σ' ένα σύνολο. Στη συνολική αυτή εργασία θά δείξω τη σχέση ανάμεσα στα διάφορα μέρη και θά προσπαθίσω νά κάνω μιὰ κριτική τῆς θεωρητικῆς μεταχείρισης τοῦ ὕλικου. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἡ παρούσα ἐργασία ἀγγίζει τὴν ἐσωτερικὴ σύνδεση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ στὸ κράτος, στὸ νόμο, στὴν ἠθικὴ, στὴν πολιτικὴ ζωὴ, κλπ., μόνο στὸ βαθμὸ πού ἡ ἴδια ἢ πολιτικὴ οἰκονομία ἀγγίζει τὰ θέματα αὐτά.

Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διαβεβαιώσω τὸν ἀναγνώστη πού εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ὅτι ἔφτασα στὰ συμπεράσματά μου μέσα ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτα ἐμπειρικὴ ἀνάλυση, βασισμένη σὲ μιὰ ἐξαντλητικὴ κριτικὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Ἐξυπακούεται ὅτι χρησιμοποίησα ἐργασίες Γερμανῶν σοσιαλιστῶν, κοντὰ στὶς ἐργασίες Γάλλων καὶ Ἀγγλῶν σοσιαλιστῶν. Ἄλλα οἱ μόνες αὐθεντικὲς γερμανικὲς ἐργασίες μὲ κάποιο ἐνδιαφέρον στὸν τομέα αὐτὸ — ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ Οὐέλτινγκ — εἶναι τὰ δοκίμια τοῦ Ἔς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα ἀπὸ τὴν Ἑλβετία» καὶ τὸ «Περίγραμμα μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» τοῦ Ἐνγκελς στὰ «Γαλλο-γερμανικὰ χρονικά». Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔντυπο σκιαγράφησα κι ἐγώ, ἐπίσης, μ' ἕνα πολὺ γενικὸ τρόπο τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς παρούσης ἐργασίας.

Ἡ θ ε τ ι κ ῆ ἄνθρωπιστικὴ καὶ φυσιοκρατικὴ κριτικὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Φόϋερμπαχ. Ὅσο λιγότερη ἐξυτῆτα ἔχουν τὰ γραφτά του, τόσο πιὸ σίγουρη, πιὸ βαθιὰ, πιὸ κατανοητὴ καὶ διαρκέστερη εἶναι ἡ ἐπίδρασή τους. Εἶναι τὰ μόνα γραφτά, μετὰ τῆ «Φαινομενολογία καὶ λογικὴ» τοῦ Χέγκελ, πού περιέχουν μιὰ πραγματικὴ θεωρητικὴ ἐπανάσταση.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς κριτικοὺς θεολόγους τῆς ἐποχῆς μας (Σ.Μ.: ἀναφορὰ στὸν Μπρούνο Μπάουερ καὶ τοὺς συνεργάτες του) θεωρῶ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας μου (μιὰ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας γενικὰ)· οὐσιῶδες, ἀφοῦ μέχρι τώρα δὲν ὑπάρχει μιὰ ὀλοκληρωμένη ἐργασία πάνω στὸ θέμα αὐτό. Ἡ ἀποτυχία τους νὰ φτάσουν στὶς ρίζες τοῦ θέματος εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ ὁ κριτικὸς θεολόγος δὲν παύει νὰ εἶναι θεολόγος. Ὁ θεολόγος αὐτός πρέπει νὰ ἀρχίσει: εἴτε μὲ ὀρισμένους φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις πού τὶς θεωρεῖ αὐθεντικὰς, εἴτε — ἂν στὴν πορεία τῆς κριτικῆς καὶ σὰν ἀποτέλεσμα διαφόρων ἀνακαλύψεων ἀπὸ ἄλλους

άνθρώπους άρχισει ν' άμφιβάλλει για τις προϋποθέσεις αυτές — να τις έγκαταλείψει με δειλό και άνυπεράσπιστο τρόπο. Τότε άποχωρίζεται από τις προϋποθέσεις αυτές και φανερώνει τόσο την ύποταγή του σ' αυτές, όσο και τη μνησικακία του στην ύποταγή αυτή μ' έναν καθαρά άρνητικό, άσυνείδητο και σοφιστικό τρόπο.

Έρευνώντας από κοντά τη θεολογική κριτική, βλέπουμε ότι, μολονότι στην άρχή του κινήματος ήταν ένας πραγματικά προοδευτικός παράγοντας, σε τελευταία άνάλυση δέν είναι τίποτα περισσότερο από μία κορύφωση και συνέπεια του παλιού φιλοσοφικού, και ιδιαίτερα του χεγκελιανού, υπερβατικού παραμορφωμένο σε μία θεολογική καρικατούρα. Σε άλλη περίπτωση (1) θά περιγράψω με λεπτομέρειες το ενδιαφέρον αυτό παράδειγμα της ιστορικής δικαιοσύνης, τη Νέμεση αυτή, που θαραίνει τώρα τη θεολογία — πάντοτε το άδύνατο σημείο της φιλοσοφίας — με το έπιπρόσθετο καθήκον να καταδείξω το ίδιο το πορτραίτο της άρνητικής διάλυσης της φιλοσοφίας, δηλαδή την πορεία της φθοράς της.

---

(1) 'Ο Μάρξ έκπλήρωσε την ύπόσχεση αυτή στην «'Αγία Οικογένεια», ποιήσαμε μαζί με τον Ένγκελς το 1845.

Χειρόγραφο πρώτο

Μισθοὶ τῆς ἐργασίας

Οἱ μισθοὶ καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἀνειρήνευτο ἀγῶνα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν κεφαλαιοκράτη καὶ τὸν ἐργάτη. Ἐκεῖνος πού τελικὰ κερδίζει εἶναι ὁ κεφαλαιοκράτης. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὸν ἐργάτη περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἐργάτης χωρὶς τὸν κεφαλαιοκράτη. Ἡ συνένωση τῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶναι συνηθισμένη καὶ ἀποτελεσματικὴ, ἐνῶ ἡ συνένωση τῶν ἐργατῶν εἶναι ἀπαγορευμένη καὶ ἔχει ὀδυνηρὲς συνέπειες ὅταν πραγματοποιεῖται. Ἐπιπρόσθετα, ὁ γαιοκτήμονας καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, μποροῦν ν' αὐξήσουν τὰ ἔσοδά τους μὲ τὰ κέρδη τῆς βιομηχανίας, ἐνῶ ὁ ἐργάτης γιὰ νὰ συμπληρώσει τὸ εἰσόδημά του δὲν στηρίζεται οὔτε στὴ γαιοπρόσοδο (ἐνοίκιο γῆς) οὔτε σὲ τόκους ἀπὸ κεφάλαιο. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν ἔνταση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες. Ἔτσι, ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κεφαλαίου, τῆς γαιοκτησίας καὶ τῆς ἐργασίας, εἶναι ἕνας ἀναγκαῖος, οὐσιώδης καὶ καταστροφικὸς διαχωρισμὸς μόνον γιὰ τὸν ἐργάτη. Τὸ κεφάλαιο καὶ ἡ γαιοκτησία δὲν ἔχουν καμιὰ ἀνάγκη νὰ παραμένουν ἀκλόνητα στὸ διαχωρισμὸ αὐτό, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ἐργασία τῶν ἐργατῶν.

Ἔτσι ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κεφαλαίου, τῆς γαιοπροσόδου καὶ τῆς ἐργασίας εἶναι γιὰ τὸν ἐργάτη μειραῖος.

Τὸ πιὸ χαμηλὸ καὶ ἀπαραίτητο ἐπίπεδο τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐκεῖνο πού χρειάζεται γιὰ νὰ σταθοῦν ζωντανοὶ στὴ δουλειά τους, νὰ συντηρήσουν τὶς οἰκογένειές τους καὶ νὰ μὴν ἐξαφανιστοῦν σάν εἶδος. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἄνταμ Σμίθ, ὁ κανονικὸς μισθὸς εἶναι ὁ χαμηλότερος, πού μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν πιὸ στοιχειώδη ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, δηλαδή μὲ μιὰ κτηνώδη ὑπαρ-

ξη ('). (*Ανταμ Σμίθ: «Ο πλουῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. Ι, σ. 61).
 Ἡ ζήτηση ἀνθρώπων ἀναγκαστικὰ ρυθμίζει τὴν παραγωγή τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ κάθε ἐμπορεύματος. Ἐὰν ἡ προσφορά ὑπερβαίνει σημαντικὰ τὴ ζήτηση, τότε ἕνα τμήμα τῶν ἐργατῶν δυθίζεται στὴ ζητιανιά ἢ στὴν πείνα. Ἐτσι, ἡ ὑπαρξη τοῦ ἐργάτη ὑποβιβάζεται στὴν ἴδια κατάσταση μὲ τὴν ὑπαρξη κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος. Ὁ ἐργάτης μετατράπηκε σὲ ἐμπόρευμα καὶ θὰ εἶναι τυχερὸς ἂν βρεῖ ἕναν ἀγοραστή. Ἀλλὰ καὶ ἡ ζήτηση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτιέται ἡ ζωὴ τοῦ ἐργάτη, ρυθμίζεται ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπίες τῶν πλουσιῶν καὶ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἐὰν ἡ προσφορά ὑπερβαίνει τὴ ζήτηση, ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαμορφώνουν τὴν τιμὴ - κέρδος, γαιοπρόσοδο, μισθοὺς ἐργαζομένων — θὰ πληρωθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν τιμὴ του. Ἐτσι, ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποσύρονται ἀπὸ τὴ χρῆση αὐτῆ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς νὰ ἔλκεται πρὸς τὴ φυσικὴ τιμὴ, ὡς τὸ κεντρικὸ τῆς σημείου. Ἀλλὰ, (1) εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ τὸν ἐργάτη νὰ κατευθύνει διαφορητικὰ τὴν ἐργασία του ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀναπτυγμένος καταμερισμὸς ἐργασίας καὶ (2) ἐξαιτίας τῆς ἐξαρτημένης σχέσης του μὲ τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ θὰ ὑποφέρει.

Ἐτσι εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ ἐργάτης θὰ χάσει καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπ' ὄλους τοὺς ἄλλους ἀπ' τὴν ἔλξη τῆς τιμῆς τῆς ἀγορᾶς πρὸς τὴ φυσικὴ τῆς τιμῆς. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἰκανότητα τοῦ κεφαλαιοκράτη νὰ διευθύνει τὸ κεφάλαιό του πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις, γεγονός ποὺ ὀδηγεῖ τὸν ἐργάτη — ποὺ εἶναι ἀναγκαστικὰ περιορισμένος σ' ἕναν κλάδο ἐργασίας — στὴν πείνα ἢ στὴν ὑποταγὴ του σὲ ὅλες τὶς ἀξιώσεις τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Οἱ ξαφνικὲς τυχαῖες διακυμάνσεις στὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς χτυποῦν τὴ γαιοπρόσοδο λιγότερο ἀπ' ὅ,τι χτυποῦν τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τιμῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κέρδος καὶ τοὺς μισθοὺς. Χτυποῦν, πάντως, τὸ κέρδος λιγότερο ἀπ' ὅ,τι τοὺς μισθοὺς τῶν ἐργατῶν. Γιὰ κάθε μισθὸ ἐργαζόμενου ποὺ αὐξάνεται, ὑπάρχει γενικὰ ἕνας ἄλλος ποὺ παραμένει σ τ ἄ σ ι μ ο ς καὶ ἕνας ἄλλος ποὺ πέφτει.

Ὁ ἐργάτης δὲν κερδίζει ἀναγκα-

(1) Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται περιληπτικὰ σὲ ἔργα διαφόρων οἰκονομολόγων. Ὅπου χρησιμοποιεῖ ὀλοκληρωμένα ἀποσπάσματα, αὐτὰ παρουσιάζονται μὲ μικρότερα στοιχεῖα.

στικά όταν κερδίζει ο κεφαλαιοκράτης. Χάνει, όμως, όπωσδήποτε όταν χάνει ο κεφαλαιοκράτης. Για παράδειγμα, ό εργάτης δέν κερδίζει όταν ό κεφαλαιοκράτης διατηρεί τήν τιμή τής αγοράς πάνω άπό τή φυσική τιμή, μέσω κάποιου μηχανητικού ή έμπορικού μυστικού, μέσω κάποιου μονοπωλίου ή κάποιας εύνοϊκής θέσης τής ιδιοκτησίας.

Έκτός αυτού, οί τιμές τής εργασίας είναι πολύ περισσότερο σταθερές άπό ό,τι οί τιμές τών έμπορευμάτων. Συχνά βρίσκονται σέ αντίστροφη αναλογία. Σε μιá χρονιά άκρίθειας, οί μισθοί πέφτουν έξαιτίας τής πτώσης στή ζήτηση και άνεβαίνουν έξαιτίας μιáς αύξησης στις τιμές τών έμπορευμάτων. Κι έτσι ίσορροπούν. Όπωσδήποτε, όμως, όρισμένοι εργάτες μένουν χωρίς ψωμί. Σε χρονιές φθηνείας οί μισθοί πέφτουν, γιατί αύξάνεται ή ζήτηση και έπειδή μειώνεται ή τιμή στις προμήθειες. Έτσι ίσορροπούν. (Άνταμ Σμίθ: «Ό πλοϋτος τών έθνών», τ. 1, σελ. 76 - 77).

Ένα άκόμα μειονέκτημα για τόν εργάτη:

‘Η τιμή τής εργασίας εργατών διαφόρων ειδικοτήτων διαφέρει πολύ περισσότερο άπ’ ό,τι τά κέρδη διαφόρων κλάδων, όπου τοποθετείται σέ χρήση τό κεφάλαιο. Στην περίπτωση τής εργασίας, όλες οί φυσικές, πνευματικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις τής άτομικής δραστηριότητας έκδηλώνονται και άνταμείβονται μέ ποικίλους τρόπους, ένώ τό νεκρό κεφάλαιο συμπεριφέρεται μέ Έναν όμοϊόμορφο τρόπο και είναι άδιάφορο πρός τήν πραγματική άτομική δραστηριότητα.

Γενικά, πρέπει νά παρατηρήσουμε, ότι εκεί που πλήττονται άμφότεροι, ό εργάτης και ό κεφαλαιοκράτης, ό εργάτης πλήττεται στήν ίδια του τήν ύπαρξη, ένώ ό κεφαλαιοκράτης πλήττεται στο κέρδος του νεκρού μαμμωνά του.

Ό εργάτης είναι ύποχρεωμένος ν’ άγωνιστεί όχι μόνο για τά φυσικά μέσα έπιβίωσης του, αλλά και για τήν άνεύρεση και έξασφάλιση εργασίας, δηλαδή για τή δυνατότητα και τά μέσα μέ τά όποία θα έκφραστεί ή δραστηριότητά του.

Άς έξετάσουμε τίς τρεις κύριες καταστάσεις που μπορεί νά δημιουργηθούν σέ μιá κοινωνία και τήν έπίδρασή τους στόν εργάτη.

□ “Όταν μειώνεται ό πλοϋτος τής κοινωνίας, εκείνος που ύποφέρει περισσότερο είναι ό εργάτης. Γιατί, μολονότι

ή εργατική τάξη δέ μπορεί νά κερδίσει όσα κερδίζει ή τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν όταν ή κοινωνία εὐημερεῖ, κανένας δέν μαστίζεται τόσο δεινά όσο ή εργατική τάξη όταν ή κοινωνία θρῖσκεται σέ παρακμή. (*Άνταμ Σμίθ, «Ό πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σελ. 230).

[2] Ἄς ἐξετάσουμε τώρα μιὰ κοινωνία όπου ο πλοῦτος αὐξάνεται. Ἡ κατάσταση αὐτή εἶναι ή μόνη εὐνοϊκή γιά τόν ἐργάτη. Ἐδῶ ὁ ἀνταγωνισμός εἶναι μεταξύ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ζήτηση γιά ἐργάτες ὑπερβαίνει τήν προσφορά. Ἄλλά:

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ή αὐξηση τῶν μισθῶν ὀδηγεῖ σέ ὑπερβολική ἐργασία μεταξύ τῶν ἐργατῶν. Ὅσο περισσότερα θέλουν νά κερδίσουν, τόσο περισσότερο πρέπει νά θυσιάσουν τὸ χρόνο τους καί τήν ἐλευθερία τους καί νά δουλέψουν σάν σκλάβοι στήν ὑπηρεσία τῆς πλεονεξίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συντομεύουν τή ζωή τους. Ἄλλά αὐτὸ ἀποβαίνει πρὸς τὸ καλὸ τῆς εργατικῆς τάξης σά σύνολο, ἀφοῦ δημιουργεῖ μιὰ ἀνανεωμένη ζήτηση. Ἡ εργατική τάξη πρέπει πάντα νά θυσιάζει ἕνα μέρος τοῦ ἑαυτοῦ της ἂν θέλει ν' ἀποφύγει ὀλοκληρωτική καταστροφή.

Παραπέρα, πότε μιὰ κοινωνία θρῖσκεται σέ κατάσταση αὐξανόμενου πλοῦτος; Ὅταν αὐξάνονται τὰ κεφάλαια καί τὰ εἰσοδήματα μιᾶς χώρας. Αὐτὸ, ὅμως, εἶναι δυνατὸ μόνο

α) σάν ἀποτέλεσμα συσσώρευσης μεγάλης ποσότητας ἐργασίας, ἀφοῦ κεφάλαιο εἶναι συσσωρευμένη ἐργασία· δηλαδή, όταν ἀφαιροῦνται ἀπὸ τὸν ἐργάτη ὄλο καί περισσότερα ἀπὸ τὰ προϊόντα ποῦ παράγει, όταν ή δική του ἐργασία τὸν ἀντιμετωπίζει ὄλο καί περισσότερο σάν ξένη ἰδιοκτησία, καί τὰ μέσα τῆς ὑπαρξῆς του καί τῆς δραστηριότητάς του συγκεντρώνονται ὄλο καί περισσότερο σὰ χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη.

β) Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου αὐξάνει τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καί ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας αὐξάνει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν· ἀντίστροφῃ, ή αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν αὐξάνει τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας, ὅπως ἀκριδῶς ή αὐξηση τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας αὐξάνει τή συσσώρευση κεφαλαίου. Σάν συνέπεια αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἀπὸ τή μιὰ μεριά καί τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τήν ἄλλη, ὁ ἐργάτης ἐξαρτᾶται ὄλο καί πιὸ πολὺ ἀπὸ τήν ἐργασία· μιὰ ἐπιμερισμένη πολὺ μονόπλευρη καί μηχανιστική ἐργασία.

“Όπως, λοιπόν, καταπιέζεται ο εργάτης διανοητικά και σωματικά και εξομοιώνεται με τη μηχανή και, αντί να παραμένει άνθρωπος, μετατρέπεται σε μία άφρημένη δραστηριότητα κι ένα στομάχι, έτσι εξαρτάται όλο και περισσότερο από κάθε διακύμανση στην τιμή της αγοράς, από την επένδυση του κεφαλαίου και από τις ιδιοτροπίες του πλούτου. Επίσης, η αύξηση της τάξης των ανθρώπων που εξαρτώνται από την εργασία αυξάνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργατών και μειώνει την τιμή τους. Στο εργασιακό σύστημα καταστάσεις αυτού του είδους φτάνουν στο άποκορύφωμά τους.

γ) Σε μία κοινωνία με αυξανόμενο ρυθμό ευημερίας, μόνο οι πολύ πλούσιοι μπορούν να συνεχίσουν να ζούν από τους τόκους. “Όλοι οι άλλοι πρέπει να επενδύσουν το κεφάλαιό τους σε μία επιχείρηση, ή να το τοποθετήσουν στο εμπόριο. Το αποτέλεσμα είναι η ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ των κεφαλαιοκρατών, η αύξηση της συγκέντρωσης του κεφαλαίου, ή καταστροφή μικρών κεφαλαιοκρατών από τους μεγάλους όποτε ένα τμήμα τους μεταναστεύει στην εργατική τάξη, ή όποια, εξαιτίας αυτής της αριθμητικής αύξησης, μαστιίζεται από μεγαλύτερη συμπίεση των μισθών και εξαρτάται τώρα ακόμα περισσότερο από μία χούφτα μεγάλους κεφαλαιοκράτες. Έπειδή ο αριθμός των κεφαλαιοκρατών μειώθηκε, ο ανταγωνισμός τους για εργάτες έπαψε σχεδόν να υπάρχει, και επειδή ο αριθμός των εργατών αυξήθηκε, ο ανταγωνισμός ανάμεσά τους παίρνει αξιόλογες διαστάσεις, γίνεται αφύσικος και βίαιος. “Όπότε ένα τμήμα της εργατικής τάξης υποβιβάζεται σε ζητιάνους ή καταδικάζεται στην πείνα κάτω από την ίδια αναγκαιότητα που ένα τμήμα των μικρών κεφαλαιοκρατών καταλήγει στους κόλπους της εργατικής τάξης.

“Έτσι, ακόμα και σε μία κοινωνική κατάσταση πολύ ευνοϊκή για τον εργάτη, η αναπότρεπτη συνέπεια γι’ αυτόν είναι η υπερβολική εργασία και ο πρόωρος θάνατος, ή υποβάθμισή του σε απλή μηχανή, ή υποδούλωσή του στο κεφάλαιο που συσσωρεύεται απειλητικά εναντίον του, ο νέος ανταγωνισμός και η πείνα ή η ζητιανιά για ένα τμήμα της τάξης του.

Μία αύξηση των μισθών προκαλεί στον εργάτη την ίδια έπιθυμία από την όποια κατέχεται ο κεφαλαιοκράτης: να γίνει πλούσιος. Η έπιθυμία του, όμως, αυτή μπορεί να ικανοποιηθεί μόνο θυσιάζοντας το νοῦ του και το σῶμα του. Μία αύξηση των μισθών προϋποθέτει και έπιφέρει, τη συσ-

σώρευση του κεφαλαίου. Έτσι, το προϊόν της εργασίας εναντιώνεται προς τον εργάτη σαν κάτι όλοένα και περισσότερο ξένο προς αυτόν. Παρόμοια, ο καταμερισμός της εργασίας καθιστά τον εργάτη όλοένα και περισσότερο μονόπλευρο και εξαρτημένο, εισάγοντας τον ανταγωνισμό από τις μηχανές, αλλά και από τους ανθρώπους. Άφου ο εργάτης έχει υποβιβαστεί σε μηχανή, ή μηχανή μπορεί να τον αντιμετωπίσει σαν ανταγωνιστή. Τελικά, όπως η συσσώρευση του κεφαλαίου αυξάνει τον όγκο της βιομηχανίας και για το λόγο αυτό και τον αριθμό των εργατών, με τον ίδιο τρόπο καθιστά ικανό τον ίδιο αυτό όγκο της βιομηχανίας να παράγει μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων. Αυτό οδηγεί στην υπερπαραγωγή και καταλήγει είτε στον παραμερισμό από την εργασία μεγαλύτερου αριθμού εργατών, είτε στη μείωση των μισθών τους στο βαθμό του επιδόματος

Αυτές είναι οι συνέπειες της κοινωνικής κατάστασης που είναι πολύ ευνοϊκή για τον εργάτη, δηλαδή μια κατάσταση άναπτυσσόμενου πλούτου.

Άλλα θα ξρθει κάποτε ο καιρός που η κατάσταση αυτή θα φτάσει στο κορύφωμά της. Ποιά θα είναι τότε η θέση του εργάτη;

③ «Σε μια χώρα που έχει φτάσει σ' αυτή την πληρότητα του πλούτου... τόσο οι άμοιβες της εργασίας όσο και τα κέρδη του κεφαλαίου θα είναι πιθανότατα πολύ χαμηλά... ο ανταγωνισμός για την εξεύρεση εργασίας θα είναι αναγκαστικά τόσο μεγάλος ώστε να μειώνει τις άμοιβες εργασίας σε σημείο που μόλις να έπαρκει για τη συντήρηση των άπασχολουμένων εργατών, και καθώς η χώρα θα έχει φτάσει ήδη σε πλήρη πληθυσμιακή ανάπτυξη ο αριθμός των εργατών αυτών δε θα μπορούσε ποτέ ν' αυξηθεί». (Άνταμ Σμίθ, «Ο πλούτος των έθνών», τ. Ι, σελ. 84).

Οί πλεονάζοντες θα έπρεπε να πεθάνουν.

Έτσι σε κατάσταση κοινωνικής παρακαμής έχουμε αυξανόμενη άθλιότητα του εργάτη· σε κατάσταση προόδου έχουμε μια πολύπλοκη άθλιότητα· και στην κατάσταση απόλυτης ανάπτυξης έχουμε στατική άθλιότητα.

Ο Άνταμ Σμίθ μās λέει ότι η κοινωνία της οποίας το μεγαλύτερο τμήμα δυστυχεί δέν είναι εύτυχημένη. («Ο πλούτος των έθνών», σελ. 70). Άλλα από τη στιγμή που άκόμα και η κατάσταση της πιο μεγάλης ευημερίας μιάς κοινωνίας οδηγεί στη δυστυχία της πλειονότητας των ανθρώπων της και από τη στιγμή που το οικονομικό σύστημα

που ανταποκρίνεται σε μια κοινωνία βασισμένη στο άτομικό συμφέρο, επιφέρει μια τέτοια κατάσταση ευημερίας, συνάγεται ότι σκοπός του οικονομικού συστήματος είναι η δυστυχία της κοινωνίας.

Θά μπορούσαμε να προσθέσουμε ακόμα σχετικά με τη σχέση ανάμεσα στον εργάτη και κεφαλαιοκράτη ότι ο τελευταίος αποζημιώνεται και με το παραπάνω για αυξήσεις άμοιβων από τη μείωση του εργάσιμου χρόνου και ότι οι αυξήσεις άμοιβων και οι αυξήσεις του τόκου επί του κεφαλαίου επιδροούν στις τιμές των εμπορευμάτων σαν άπλως και ανατοκίζόμενος τόκος αντιστοίχως.

’Ας κοιτάσουμε τώρα τα πράγματα από την άποψη του πολιτικού οικονομολόγου και ἄς συγκρίνουμε αυτά που έχει να πει για τις θεωρητικές και πρακτικές αξιώσεις του εργάτη.

Μᾶς λέει ότι πρωταρχικά, και στη θεωρία, τὸ σ υ ν ο λ ι κ ὸ π ρ ο ῖ ὄ ν τῆς ἐργασίας ἀνήκει στὸν ἐργάτη. («’Ο πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 57). Ταυτόχρονα, ὅμως, μᾶς λέει ὅτι ὁ ἐργάτης παίρνει στήν πραγματικότητα τὸ μικρότερο μέρος τοῦ προϊόντος, τὸ ἀπόλυτα ἐλάχιστο ἀναγκαῖο· μόλις ἄρκετὸ γιὰ νὰ ὑπάρξει ὁ ἴδιος ὄχι σάν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, ἀλλὰ σάν ἐργάτη, καὶ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πολλαπλασιάσει ὄχι τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ τὴν ὑπόδουλη τάξη τῶν ἐργατῶν.

’Ο πολιτικὸς οικονομολόγος μᾶς λέει ὅτι ὄλα ἀγοράζονται μὲ ἐργασία καὶ ὅτι τὸ κεφάλαιο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ συσσωρευμένη ἐργασία. Συνεχίζει, ὅμως, γιὰ νὰ πει ὅτι ὁ ἐργάτης, ἀπέχοντας πολὺ ἀπὸ τὴ δυνατότητα ν’ ἀγοράζει τὰ πάντα, πρέπει νὰ πουλήσει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ἀνθρώπινη ιδιότητά του.

’Ενῶ ἡ πρόσσδος τοῦ νωχελικοῦ γαιοκτημόνα ἀνέρχεται γενικά στὸ ἕνα τρίτο τοῦ προϊόντος τῆς γῆς καὶ τὸ κέρδος τοῦ πολυάσχολου κεφαλαιοκράτη στὸ διπλάσιο τῆς ἀναλογίας τοῦ τόκου, τὸ πλεόνασμα πὺ κερδίζει ὁ ἐργάτης ἰσοδυναμεῖ στήν καλύτερη περίπτωση μὲ τὸν θάνατο ἀπὸ τὴν πείνα γιὰ τὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα παιδιά του. («’Ο πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 60).

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οικονομολόγο ἡ ἐργασία εἶναι τὸ μόνο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ ν’ αὐξήσει τὴν ἀξία τῶν φυσικῶν προϊόντων. Καὶ ἐργασία εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου. ’Αλλὰ σύμφωνα πάλι μ’ αὐτὴ τὴν ἴδια πολιτικὴ οικονομία, ὁ γαιοκτήμονας καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, πὺ ἀπὸ τὴν ἰδιότητά τους εἶναι ἀπλῶς

προνομιῶχοι καὶ ἀργόσχολοι θεοί, εἶναι σὲ ὄλα ὑπέρτεροι ἀπέναντι στὸν ἐργάτη καὶ τοῦ ὑπαγορεύουν τὸ νόμο τους.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο ἡ ἐργασία εἶναι ἡ μόνη σταθερὴ τιμὴ τῶν πραγμάτων. Τίποτα, ὅμως, δὲν εἶναι περισσότερο ὑποκείμενο στὴν τύχη ἀπ' ὅ,τι ἡ τιμὴ ἐργασίας, τίποτα δὲν εἶναι ἐκτεθειμένο σὲ τόσο μεγάλες διακυμάνσεις.

Ἐνῶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας αὐξάνει τὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας, φτωχαίνει τὸν ἐργάτη καὶ τὸν υποδιδάξει σὲ μηχανή. Ἐνῶ ἡ ἐργασία δημιουργεῖ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἐπιφέρει ἔτσι τὴν αὐξανόμενη εὐημερία τῆς κοινωνίας, κάνει τὸν ἐργάτη ὄλο καὶ περισσότερο ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη, τὸν ἐκθέτει σὲ μεγαλύτερο ἀνταγωνισμὸ καὶ τὸν ὀδηγεῖ στὸν ξέφρενο κόσμον τῆς ὑπερπαραγωγῆς, μὲ τὴ συνακόλουθη κάμψη τῆς.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, τὸ συμφέρον τοῦ ἐργάτη δὲν ἔρχεται ποτὲ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κοινωνικὸ συμφέρον. Ἡ κοινωνία, ὅμως, κατὰ κανόνα καὶ ἀναπόφευκτα ἀντιτίθεται στὸ συμφέρον τοῦ ἐργάτη.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, τὸ συμφέρον τοῦ ἐργάτη δὲν ἀντιτίθεται ποτὲ πρὸς τὸ κοινωνικὸ συμφέρον (1) γιατί ἡ αὐξηση τῶν μισθῶν ὑπερκαλύπτεται ἀπὸ τὴν ueίωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, μαζί μὲ τὶς ἄλλες συνέπειες πού ἐξηγήσαμε παραπάνω καὶ (2) γιατί σὲ σχέση πρὸς τὴν κοινωνία ὄλο τὸ ἀκαθάριστο προϊόν, εἶναι καθαρὸ προϊόν, καὶ μόνο σὲ σχέση πρὸς τὸ ἄτομον τὸ καθαρὸ προϊόν ἔχει κάποια σημασία.

Ἀλλὰ συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν πολιτικῶν οἰκονομολόγων, παρόλο πού οἱ ἴδιοι δὲν ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐργασία ἡ ἴδια — ὄχι μόνο κάτω ἀπὸ τὶς παροῦσες συνθήκες, ἀλλὰ γενικὰ στὸ βαθμὸ πού ὁ σκοπὸς τῆς περιορίζεται στὴν αὐξηση τοῦ πλούτου — εἶναι ὄλαβερὴ καὶ καταστρεπτικὴ.

Θεωρητικά, ἡ γαιοπρόσδος καὶ τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι κ ρ α τ ἡ σ ε ι ς ἀπὸ τοὺς μισθοὺς. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ παρακράτηση πού γῆ καὶ κεφάλαιο παραχωροῦν στὸν ἐργάτη, ἕνα δοῦθημα πού δίνεται ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας στὸν ἐργάτη, στὴν ἐργασία.

Ἐργάτης ὑποφέρει περισσότερο ὅταν ἡ κοινωνία θρί-

σκεται σὲ κατάσταση παρακμῆς. Τὴν ιδιαίτερη δξύτητα τῆς δοκιμασίας του τὴν ὀφείλει στὴ θέση του σὰν ἐργάτη, ἀλλὰ ἡ δοκιμασία ἡ ἴδια εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασης τῆς κοινωνίας.

“Ὅταν, ὅμως, ἡ κοινωνία εἶναι σὲ κατάσταση προόδου, ἡ παρακμὴ καὶ ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη εἶναι προϊόν τῆς ἐργασίας του καὶ τοῦ πλοῦτου πού ὁ ἴδιος παρήγαγε. Ἡ ἀθλιότητα, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς σημερινῆς ἐργασίας.

Μιὰ κοινωνία πού θρῖσκεται στὸ ἀποκορύφωμα τῆς εὐημερίας της — μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία, πού ὡστόσο εἶναι στὴν οὐσία πραγματοποιήσιμη καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ βασικὰ τὸ σκοπὸ τοῦ οικονομικοῦ συστήματος καὶ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας — εἶναι γιὰ τὸν ἐργάτη μιὰ κοινωνία σ τ α τ ι κ ῆ ς ἀ θ λ ι ὀ τ η τ α ς.

Δὲ χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία θεωρεῖ τὸν π ρ ο λ ε τ ἄ ρ ι ο — αὐτὸν πού ζεῖ χωρὶς κεφάλαιο καὶ γαιοπρόσοδο, ἀπὸ τὴν ἐργασία του μόνο, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν μονόπλευρη, ἀφηρημένη ἐργασία — σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἐ ρ γ ἄ τ η. Μπορεῖ κατὰ συνέπεια ἡ πολιτικὴ οἰκονομία νὰ προχωρήσει τὴ θέση αὐτὴ ὡς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅπως ἓνα ἄλογο, ὁ ἐργάτης πρέπει νὰ πάρει ὅσα ἀκριδῶς εἶναι ἀπαραίτητα νὰ τὸν καταστήσουν ἰκανὸ γιὰ ἐργασία. Δὲν τὸν θεωρεῖ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ χρόνου πού δὲν ἐργάζεται, σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὴν ἀφήνει στὴν ποινικὴ νομοθεσία, στοὺς γιατροὺς, στὴ θρησκεία, στοὺς στατιστικοὺς πίνακες, στὴν πολιτικὴ καὶ στὸν ἐπίτροπο τῆς ἐνορίας.

“Ἄς ἀνεθῶμε τώρα πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἄς ἐξετάσουμε τίς ἰδέες πού ἀναπτύχθηκαν παραπάνω, παρμένες σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς οικονομολόγους, γιὰ ν’ ἀπαντήσουμε στὰ δύο παρακάτω ἐρωτήματα:

① Ποιὰ εἶναι ἡ σημασία, στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, αὐτῆς τῆς ὑποβάθμισης τοῦ καλυτέρου τμήματος τῆς ἀνθρωπότητας σὲ ἀφηρημένη ἐργασία;

② Ποιὰ εἶναι τὰ λάθη πού διαπράττονται ἀπὸ τοὺς ρεφορμιστὲς πού ἄλλοι θέλουν ν’ αὐξηθοῦν οἱ μισθοὶ καὶ νὰ δελτιωθεῖ ἔτσι ἡ θέση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ ἄλλοι — ὅπως ὁ Προυντὸν — βλέπουν τὴν ἰ σ ὀ τ η τ α τ ῶ ν μ ι σ θ ῶ ν σὰν σκοπὸ τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης;

Στὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἡ ἐ ρ γ α σ ἰ α ἐμφανίζεται

μόνο με τη μορφή τῆς δραστηριότητας γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ μισθοῦ.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεί διὰ ἐκεῖνα τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀπαιτοῦν ἰδιαιτέρες ἱκανότητες ἢ περισσότερη εἰδίκευση, ἔχουν καταστεῖ βασικὰ περισσότερο ἐπικερδῆ ἢ ἀνάλογη ἀμοιβὴ γιὰ μηχανικὴ καὶ μονότονη δραστηριότητα, στὴν ὁποία ὁ καθένας μπορεῖ γρήγορα καὶ εὐκολὰ νὰ ἐκπαιδευτεῖ, ἔχει πέσει, ἀναπόφευκτα σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ αὐθάνομου ἀνταγωνισμοῦ. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀνειδίκευτης ἐργασίας ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ παρὸν σύστημα ἐργασιακῆς ὀργάνωσης, εἶναι τὸ πιὸ κοινό. *Ἔτσι, ἂν ἓνας ἐργάτης τῆς πρώτης κατηγορίας κερδίζει τώρα ἐφτά φορές περισσότερα ἀπ' ὅ,τι κέρδιζε πενήντα χρόνια νωρίτερα, ἔνω ἓνας ἐργάτης τῆς δεύτερης κατηγορίας συνεχίζει νὰ κερδίζει ὅσα κέρδιζε καὶ πρὶν πενήντα χρόνια, τότε κατὰ μέσο ὄρο κερδίζουν ἀπὸ κοινού τέσσερις φορές περισσότερα. *Ἄν, ὁμως, σὲ μιὰ δοσμένη χώρα ὑπάρχουν μόνο χίλιοι ἐργάτες στὴν πρώτη κατηγορία καὶ ἓνα ἑκατομμύριο στὴ δεύτερη, τότε 999.000 ἐργάτες δὲν εἶναι καθόλου καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρὶν πενήντα χρόνια, καὶ εἶναι μάλιστα σὲ χείροτερη θέση ἂν ἔχουν ἀνεβεῖ οἱ τιμὲς τῶν βασικῶν εἰδῶν. Παρόλαυτα, οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ ξεπατήσουν τὸν ἐαυτὸ τους, σχετικὰ μὲ τὴν πιὸ πολυἀριθμὴ τάξη τοῦ πληθυσμοῦ, καταφεύγοντας σὲ τέτοιους ἐπιπόλαιους ὑπολογισμοὺς μὲ σὺν ὄρων. *Ἐπιπρόσθετα, τὸ ὕψος τῶν ἀμοιβῶν δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μόνο ἓναν παράγοντα στὴν ἐκτίμησιν τοῦ εἰσοδήματος τοῦ ἐργάτη: εἶναι ἐπίσης οὐσιώδεις νὰ λάβουμε ὑπόψιν μας στὴν ἐκτίμησιν αὐτῆ τῆν ἐκτασῆ τοῦ χρονοῦ, ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴ διασφάλισιν τῶν ἀμοιβῶν αὐτῶν. Καὶ δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει καμιὰ διασφάλισιν, καμιὰ ἐγγύησιν μέσα στὴν ἀναρχία τοῦ λεγόμενου ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ μὲ τίς συνεχεῖς διακυμάνσεις καὶ τὴ στασιμότητα. Τελικὰ, πρέπει νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ μας τίς ὤρες ἐργασίας ποὺ ἀποτελοῦν τώρα τὸ μέτρο. Γιὰ τοὺς Ἄγγλους βαμβαουργοὺς, ἐξαιτίας τῆς ἀπληστίας τῶν ἐργοδοτῶν, ἡ ἐργασίμη μέρα ἔχει μεγαλώσει κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν εἴκοσι πέντε τελευταίων χρόνων ἀπὸ δώδεκα σὲ δεκάξη ὥρες, δηλαδὴ ἀπὸ τότε ποὺ εἰσήχθησαν οἱ μηχανεὶ ποὺ ἐξοικονομοῦν ἐργασία. Ἡ αὔξησιν αὐτῆ σὲ μιὰ χώρα καὶ σ' ἐνα βιομηχανικὸ κλάδο μεταφέρθηκε ἀναπόφευκτα, σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, καὶ σὲ ἄλλες χώρες, γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ πλοῦτου νὰ ὑποβάλλει τοὺς φτωχοὺς σὲ ἀπεριόριστη ἐκμετάλλευσιν εἶναι ἀκόμα διεθνῶς ἀναγνωρισμένο. (Βίβλημ Σκούλζ, «Ἡ κίνησιν τῆς παραγωγῆς», Ζυρίχη 1843, σελ. 65).

.....

*Ἄλλὰ κι ἂν ἀκόμα ἦταν τόσο ἀλήθεια ὅσο εἶναι ψέμα, ὅτι τὸ μέσο εἰσόδημα δλων τῶν τάξεων τῆς κοινωνίας, ἔχει αὔξηθῆ, οἱ διαφορὲς καὶ οἱ σχετικὲς ἀποστάσεις μεταξύ εἰσοδημάτων,μποροῦν παρόλαυτα νὰ ἔχουν γίνοι μεγαλύτερες, κι ἔτσι ἡ ἀντίθεσιν μεταξύ πλοῦτου καὶ φτώχειας γίνεται ὀξύτερη. Γιὰ τὴν ἀκριβῶς αὐξάνει ἡ ὀλικὴ παραγωγὴ, αὐξάνονται ἐπίσης καὶ οἱ ἀνάγκες, οἱ ἐπιθυμίες καὶ ὁ ἀπαιτήσεις, καὶ αὐξάνονται στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ αὐξάνεται καὶ ἡ παραγωγὴ. Ἐπομένως, μπορεῖ νὰ μεγαλώνει ἡ σχετικὴ φτώχεια, ἔνω, ταυτόχρονα, θὰ μειώνεται ἡ ἀπόλυτη φτώχεια. Ὁ Σαμογιέτης δὲν εἶναι φτωχὸς μὲ τὸ λίπος τῆς

φάλαινας και με την στυφή γεύση του ψαριού του, γιατί στην αὐτοσυντήρητη κοινωνία τ ο υ δλοι ἔχουν τις ίδιες ἀνάγκες. Σ' ἕνα κράτος, όμως, πού ἐξελισσεται ραγδαία, πού στη διάρκεια μιᾶς δεκαετίας αὐξάνει τήν ὀλική του παραγωγή σέ σχέση πρὸς τὸν πληθυσμὸ του κατὰ ἕνα τρίτο, ὁ ἐργάτης πού κερδίζει στὸ τέλος τῆς δεκαετίας ὄσα ἀκριβῶς κέρδιζε στὴν ἀρχή της, δὲν διατήρησε τὸ ἴδιο ἐπίπεδο ζωῆς, ἀπεναντίας ἔχει φτωχύνει κατὰ ἕνα τρίτο (δ.π., σελ. 65—66).

Ἄλλὰ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξέρει τὸν ἐργάτη μόνον σὰν ὑποζύγιο, σὰν ἕνα ζῶο ὑποβιβασμένο στὴν ἱκανοποίηση στοιχειωδῶν σωματικῶν ἀναγκῶν.

Ἄν πρόκειται ἕνας λαὸς ν' αὐξήσει τὴν πνευματικὴ του ἐλευθερία, δὲ μπορεί πιά νὰ παραμείνει δούλος στὶς σωματικὲς τὸν ἀνάγκες, δὲ μπορεί νὰ παραμείνει ὑπηρέτης τῆς σάρκας. Πάνω ἀπ' ὅλα χρειάζεται χ ρ ὶ ο γιὰ πνευματικὴ ἀσκήση και ἀναψυχή. Ὁ χρόνος αὐτὸς κερδίζεται μέσα ἀπὸ νέες θελτιώσεις στὴν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας. Σήμερα, ἕνας μόνον ἐργάτης στὰ θαμβακουργεῖα, μπορεί νὰ προσφέρει ἐργασία γιὰ τὴν ὀποία προηγούμενα χρειάζονταν 100 ἢ ἀκόμα 250—350 ἐργάτες. Αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν νέων τρόπων παραγωγῆς ἐνέργειας και τῶν νέων μηχανῶν. Σ' ὄλους τοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας ὑπάρχουν παρόμοια ἀποτελέσματα, ἀφότου οἱ ἐξωτερικὲς φυσικὲς δυνάμεις ἀρχισαν νὰ τοποθετοῦνται ὄλο και περισσότερο στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἄν ἡ ποσότητα χρόνου και ἀνθρώπινης ἐνέργειας πού χρειάζονται νωρίτερα γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ μιὰ ὄσαμένη ποσότητα ὕλικῶν ἀγαθῶν, μειώθηκε κατὰ τὸ ἕμισυ, χωρὶς καμιὰ θυσία ὕλικῶν ἀνέσεων, τότε τὸ περιθώριο γιὰ πνευματικὴ ἀναψυχὴ και δημιοργεῖα θὰ πρέπει νὰ ἔχει αὐξηθεῖ ἐπίσης κατὰ τὸ ἕμισυ. Ἄλλὰ ἀκόμα και ἡ μοιρασιά στὰ λάφυρα πού κερδίσουμε ἀπὸ τὸ γέρο Χρόνο στὴν ἴδια του τὴν περιοχή, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν τυφλὴ και ἀδικη τύχη. Στὴ Γαλλία ὑπολογίστηκε ὄτι στὸ τωρινὸ στάδιο τῆς παραγωγικῆς ἐξέλιξης, μιὰ μέση ἐργάσιμη μέρα τῶν πέντε ὤρων γιὰ κάθε ἄτομο, ἱκανὸ νὰ ἐργασθεῖ, θὰ ἐπαρκοῦσε νὰ ἱκανοποιήσει ὄλες τὶς ὕλικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας... Παρόῄ τὸ χρόνο πού ἐξοικονομήθηκε με τὶς τελειοποιήσεις στὶς μηχανές, ὁ χρόνος πού ξοδεύεται σέ καταναγκαστικὴ ἐργασία στὰ ἐργοστάσια ἔχει αὐξηθεῖ γιὰ πολλοὺς ἀνθρώπους (δ.π., σελ. 67—68) .....

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ σύνθετη χειροτεχνία προϋποθέτει τὴ διάλυση αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς δουλειᾶς στὶς ἀπλές λειτουργίες ἀπὸ τὶς ὀποῖες ἀποτελεῖται. Ἀρχικά, ὡστόσο, μόνον ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ὀμοιομορφα ἐπαναλαμβάνόμενες λειτουργίες πέφτει στὶς μηχανές, ἐνῶ ἕνα ὄλλο μέρος πέφτει στὸς ἀνθρώπους. Σταθερὴ ὀμοιομορφὴ δραστηριότητα αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴ φύση ὄλαβερῆ σωματικὰ και ψυχικὰ —ἕνα γεγονός πού ἐπίσης ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν πείρα. Ἔτσι, ὄταν οἱ μηχανές σ υ ν δ ὶ α ζ ο ν τ α ι κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ, με τὸν ἀπλό καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, θὰ ἐμφανιστοῦν ἀναπόφευκτα ὄλα τὰ μειονεκτήματα τοῦ καταμερισμοῦ. Στὰ μειονεκτήματα αὐτὰ περιλαμβάνεται τὸ αὐξημένο ποσοστὸ θνησιμότητας τῶν βιομηχανικῶν

εργατών... Καμιά προσοχή δέν δόθηκε στή βασική διάκριση μεταξύ του πόσο οί άνθρωποι δουλεύουν μ έ σ ω τών μηχανών και του πόσο δουλεύουν σ ά ν μηχανές (δ.π., σελ. 69).

Στή μελλοντική ζωή τών εθνών, ώστόσο, οί άνοες δυνάμεις τής φύσης, πού αντιπροσωπεύουν οί μηχανές, θά είναι σκλάβοι και ύπηρέτες μας (δ.π., σελ. 74).

Στά άγγλικά κλωστήρια άπασχολούνται μόνο 158.818 άντρες, σέ σύγκριση μέ τις 196.818 γυναίκες. Σέ κάθε έκατό άντρες εργάτες, στά κλωστήρια του Λάνγκασάιρ, αντιστοιχούν 103 εργάτριες. Στή Σκωτία, ό δείκτης είναι άκόμα ψηλότερος, φτάνει τις 209 εργάτριες. Στ' άγγλικά έργοστάσια λινών νημάτων, στό Λήντς, σέ κάθε 100 εργάτες αντιστοιχοϋσαν 147 εργάτριες. Στό Νταντή και στην ανατολική άκτή τής Σκωτίας, ό δείκτης φτάνει στό ύψος τών 280 γυναικών. Στ' άγγλικά μεταξουργεία ύπάρχουν πάρα πολλές γυναίκες εργάτριες. Στά έριουργεία, όπου άπαιτείται μεγαλύτερη άντοχή, εργάζονται περισσότεροι άντρες. "Όσο γιά τά βορειοαμερικανικά βαμβοουργεία, τό 1833 δούλευαν όχι λιγότερες άπό 38.917 γυναίκες, έναντι 18.593 άντρών. "Έτσι, έξαιτίας τών μεταβολών στην όργάνωση εργασίας, άνοιξε γιά τό γυναικείο φύλο μία εύρύτερη περιοχή εύκαιριών άπασχόλησης... περισσότερη οικονομική άνεξαρτησία γιά τις γυναίκες... άμφότερα τά φύλα ήρθαν πιό κοντά στις κοινωνικές τους σχέσεις (δ.π., σελ. 71—72).

Οί εργαζόμενοι στ' άγγλικά άτμοκίνητα και ύδροκίνητα κλωστήρια, τό 1835, ήταν: 20.558 παιδιά, μεταξύ 8 και 12 χρονών, 35.867 μεταξύ 12 και 13 χρονών και 108.208 μεταξύ 13 και 18 χρονών... Είναι άλήθεια ότι οί πρόοδοι στή μηχανοποίηση πού άπομακρύνουν όλο και περισσότερο τή μονότονη εργασία άπό τ' ανθρώπινα χέρια, έξαλείφουν βαθμιαία τήν κοινωνική αυτή μάστιγα. "Έμπόδιο στό δρόμο τών ραγδαίων αυτών έξελίξεων είναι τό γεγονός ότι οί κεφαλαιοκράτες θρίσκονται στή θέση ν' άξιοποιούν τήν ένεργητικότητα τών κατωτέρων τάξεων, μέχρι και τά παιδιά, πολύ εύκολα και πολύ φτηνά και νά χρησιμοποιούν τον κόσμο αυτό ά ν τ ι γιά μηχανές (δ.π., σελ. 70—71).

"Ό λόρδος Μπρούμαν κάνει έκκληση πρós τους εργάτες: «Γίνετε κεφαλαιοκράτες!»... Τό κακό είναι ότι έκατομμύρια άνθρωποι μπορούν μόλις και μετά βίας νά έξασφαλίσουν μία στοιχειώδη διαίωση μέσω μιάς έξαντλητικής, σωματικά καταστρεπτικής, και ήθικά και πνευματικά τραυματικής εργασίας' ότι είναι ύποχρεωμένοι νά θεωρήσουν τή δυστυχία τής άνεύρεσης μιάς τ έ τ ο ι α ς εργασίας, σάν εύνοια τής τύχης (δ.π., σελ. 60).

"Έτσι, γιά νά έπιδιώσουν οί μη ίδιοκτητες είναι ύποχρεωμένοι νά θέσουν τον έαυτό τους άμεσα ή έμμεσα σ τ ή ν ύ π η ρ ε σ ί α τών ιδιοκτητών, δηλαδή νά έξαρτηθούν άπ' αυτούς. (Ρεκιονέρ, «Νέες θεωρίες τής κοινωνικής οικονομίας και πολιτικής και θέσεις γιά

τήν ὀργάνωση τῶν κοινωνιῶν». Παρίσι 1842, σελ. 409). .....

Ἐπιπλέον - ἀμοιβή ἑργάτες - ἡμερομίσθια ὑπάλληλοι - μισθοὶ ἢ ἀπολαβές (δ.π., σελ. 409—10) .....

Ἐκμισθώνω τὴν ἐργασία μου· δανεῖζω τὴν ἐργασία μου με τὸκο· ἐργάζομαι στὴ θέση κάποιου ἄλλου... Ἐκμισθώνω τὰ ὑλικά τῆς ἐργασίας· δανεῖζω τὰ ὑλικά τῆς ἐργασίας με τὸκο· βάζω κάποιον ἄλλο στὴ θέση μου (δ.π., σελ. 411). .....

Αὐτὴ ἡ οικονομικὴ δομὴ καταδικάζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ τέτοιες ταπεινωτικὲς ἀπασχολήσεις, σὲ τέτοιο ὀλοκληρωτικὸ ἐξευτελισμὸ, πὺ μπροστά τῆς ἡ ἀγριότητά μοιάζει με βασιλικὴ κατάσταση... Ἡ ἐκπόρευση τῆς μὴ ἰδιοκτῆτριας τάξης σὲ ὄλες τὶς μορφές τῆς... Ρακοσυλλέκτες. (δ.π., σελ. 417, 418, 421).

Ὁ Κάρολος Λουντόν, στὸ βιβλίο του «Λύση τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος» ὑπολογίζει τὶς πόρνες στὴν Ἀγγλία 60—70.000. Στὸν ἴδιο ἀκριβῶς ἀριθμὸ ἀνεβάζει καὶ τὶς γυναῖκες «ἀμφιδόλου ἀρετῆς».

Ὁ μέσος ὄρος ζωῆς τῶν δύστυχων αὐτῶν πλασμάτων τοῦ πεζοδρομίου, ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ ἀνοίγουν πανιά γιὰ τὴ σταδιοδρομία τῆς ἀνομίας, εἶναι περίπου ἕξι ἢ ἑπτὰ χρόνια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν 60—70.000 πορνῶν πρέπει νὰ διατηρηθεῖ στὸ ἴδιο ὕψος, τότε στὰ τρία βασίλεια πρέπει νὰ θγαίνουιν κάθε χρόνο στὸ κακόφημο ἐπάγγελμα 8 - 9.000 θύματα τὴν ἡμέρα, πὺ κατὰ μέσο ὄρο εἶναι ἕνα θύμα τὴν ὥρα. Ἐν ἡ ἴδια ἀναλογία ἀληθεύει γιὰ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλανῆτη, τότε θὰ πρέπει κάθε στιγμή νὰ ὑπάρχουιν ἐνάμισι ἑκατομμύριο ἀπ' αὐτὰ τὰ δύστυχα πλάσματα. (Κάρολος Λουντόν, «Λύση τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος καὶ τῆς διαβίωσης», Παρίσι, 1842, σελ. 229). .....

Ὁ ἀριθμὸς τῶν φτωχῶν αὐξάνει μαζί με τὴ φτώχεια τους. Καὶ εἶναι στὰ ἀνώτατα ὄρια τῆς ἐνδείας πὺ οἱ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις συνωστίζονται σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλους ἀριθμούς γιὰ νὰ μαλῶνουιν μεταξὺ τους γιὰ τὸ δικαίωμα νὰ ὑποφέρουιν... Τὸ 1821, ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰρλανδίας ἦταν 6.701.827. Τὸ 1831 εἶχε αὐξηθεῖ σὲ 7.764.010· δηλαδὴ 14% αὐξηση σὲ δέκα χρόνια. Στὸ Λέινστερ, ἡ πὺ πλοῦσια ἐπαρχία, ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε μόνο κατὰ 8%, ἐνῶ στὸ Κοννῶτ, ἡ πὺ φτωχὴ ἐπαρχία, ἡ ἀξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἔφτασε στὸ ὕψος τοῦ 21%. (Ε. Μπουρέ, «Ἡ ἀθλιότητα τῶν ἐργατικῶν τάξεων στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», 2 τόμοι, Παρίσι, 1840, τόμος 1ος, σελ. 36—7, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐκθεση γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ Ἰρλανδία πὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1840, στὴ Βιέννη).

Ἡ πολιτικὴ οικονομία θεωρεῖ τὴν ἐργασία ἀφηρημένα ὡς ἕνα πράγμα· ἡ ἐργασία εἶναι ἐμπόρευμα· ἂν ἡ τιμὴ εἶ-

ναι ύψηλη, τὸ ἐμπόρευμα βρίσκεται σὲ μεγάλη ζήτηση· ἂν εἶναι χαμηλή, ὑπάρχει μεγάλη προσφορά. «Ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπόρευμα πρέπει νὰ πέφτει ὄλο καὶ πιό χαμηλά...» (δ.π., σελ. 43).

Αὐτὸ συμβαίνει ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ ἐργάτη καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν.

...ὁ ἐργαζόμενος πληθυσμὸς, ὁ πωλητὴς τῆς ἐργασίας, εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀποδεχθεῖ τὴν πιό μικρὴ ἀναλογία τοῦ προϊόντος... Τί ἄλλο εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπόρευμα, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μεταμφιεσμένη θεωρία τῆς δουλείας; Ἄν ὄχι, γιατί ἡ ἐργασία θεωρήθηκε σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀνταλλακτικὴ ἀξία; (δ.π., σελ. 43—44).

Τὰ μεγάλα ἐργαστήρια προτιμοῦν ν' ἀγοράζουν τὴν ἐργασία γυναικῶν καὶ παιδιῶν γιατί κοστίζει λιγότερο ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν ἀντρῶν.

Πρόσωπο μὲ πρόσωπο μὲ τὸν ἐργοδότη του, ὁ ἐργάτης δὲ βρίσκεται καθόλου στὴ θέση ἐνὸς ἐ λ ε ὕ θ ε ρ ο υ π ω λ η τ ῆ... Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι πράγματι ἐλεύθερος νὰ ἐκμισθώνει ἐργασία καὶ ὁ ἐργάτης πάντοτε ἐξαναγκάζεται νὰ τὴν πουλᾷ. Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας καταστρέφεται ἀπόλυτα, ἂν δὲν πουλιέται κάθε στιγμή. Ἄντιθετα, ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἐμπορεύματα, ἡ ἐργασία οὔτε νὰ συσσωρευθεῖ μπορεῖ, οὔτε ν' ἀποταμιευθεῖ.

Ἡ ἐργασία εἶναι ζωὴ, κι ἂν ἡ ζωὴ δὲν ἀνταλλάσσεται κάθε μέρα μὲ τροφή, μασιτίζεται καὶ γρήγορα ἐξαφανίζεται. Ἄν εἶναι νὰ θεωρήσουμε τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἐμπόρευμα, τότε εἴμαστε ἀναγκασμένοι ν' ἀποδεχτοῦμε τὴ δουλεία (δ. π., σελ. 49—50).

Ἄν λοιπὸν ἡ ἐργασία εἶναι ἐμπόρευμα, εἶναι ἐμπόρευμα μὲ τὰ πιό ἀτυχῆ χαρακτηριστικά. Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ σύμφωνα καὶ μὲ τὶς οἰκονομικὰς ἀρχὰς δὲν εἶναι ἐμπόρευμα, γιατί δὲν εἶναι τὸ «ἐλεύθερο προϊόν μιᾶς ἐλεύθερης ἀγορᾶς». (Ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 50). Τὸ παρὸν οἰκονομικὸ καθεστῶς «μειώνει ταυτόχρονα τόσο τὴν τιμὴν ὅσο καὶ τὴν ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας· τελειοποιεῖ τὸν ἐργάτη καὶ ὑποβιβάζει τὸν ἀνθρώπο... Ἡ βιομηχανία ἔγινε πόλεμος, τὸ ἐμπόριο παιχνίδι... Μόνο τὰ κλωστήρια βαμβακιοῦ (στὴν Ἀγγλία) ἀντιπροσωπεύουν 84.000.000 χειρῶνακτες ἐργάτες» (δ.π., σελ. 52—53, 62 καὶ 193).

Μέχρι τώρα ἡ βιομηχανία βρισκόταν στὴν κατάσταση ἐνὸς κατακτητικοῦ πολέμου:

...σπατάλησε τὶς ζωὰς τῶν ἀνθρώπων πού ἀπέτελεσαν τὸ στρατό τῆς μὲ τόση ἀδιαφορία, ὅση καὶ οἱ μεγάλοι κατακτητὴς. Σκοπὸς

ήταν η κατοχή πλούτου και όχι η ανθρώπινη ευτυχία... Αυτά τα συμ-
φέροντα (δηλαδή τα οικονομικά συμφέροντα), άφημένα στη δική
τους ελεύθερη ανάπτυξη... δε μπορεί παρά να συγκρουστούν' ο πό-
λεμος είναι ο μόνος διαιτητής τους και οι αποφάσεις του πολέμου
έκχωρούν την ήττα και το θάνατο σε όρισμένους και τη νίκη σε άλ-
λους... Είναι στη σύγκρουση των αντιθέτων δυνάμεων που αναζητεί
την τάξη και την Ισορροπία: 'Ο ά ν α ο ς π ό λ ε μ ο ς , κατά
την άποψη της έπιστήμης, είναι το μόνο μέσο για την επίτευξη εί-
ρήνης (δ.π., σελ. 20 και 23).

.....
'Ο βιομηχανικός πόλεμος, αν θέλει να σημειώσει οποιαδήποτε
έπιτυχία, χρειάζεται μεγάλες στρατιές που να μπορεί να τις συγ-
κεντρώνει σ' ένα σημείο και να τις αποδεκατίζει κατά βούληση. Δεν
είναι ούτε το καθήκον ούτε η άφοσίωση, που παρακινεί τους στρα-
τιώτες αυτού του στρατού να βαστάξουν το θάρρος που τους φόρ-
τωσαν, εκείνο που τους παρακινεί είναι η ανάγκη να δραπετεύσουν
άπό την τυραννία της πείνας. Δε νοιώθουν ούτε στοργή ούτε ευγνω-
μοσύνη για τ' αφεντικά τους, που δεν τρέφουν κανένα αίσθημα κα-
λής θέλησης προς τους ύποτελεις τους και που στην πραγματικότητα
τους θεωρούν όχι σαν ανθρώπινες υπάρξεις, αλλά σαν εργαλεία
παραγωγής που αποδίδουν όσο γίνεται περισσότερο και κοστίζουν
όσο γίνεται λιγότερο. Αυτά τα πλήθη των εργατών, που συγκεν-
τρώνονται και συνωστίζονται δλο' και περισσότερο, στερούνται άκόμα
και τη βεβαιότητα ότι θα έχουν μόνιμη άπασχόληση. 'Η βιομηχανία
που τους συνάβροισε δλους αυτούς, τους έπιτρέπει να ζουν μόνο έ-
πειδή τους χρειάζεται. "Όταν έρθει η ώρα ν' άπελευθερωθεί άπ'
αυτούς, τους έγκαταλείπει χωρίς τον παραμικρό διαταγμό. "Όποτε, οι
εργάτες αναγκάζονται να προσφέρουν τον έαυτό τους και την έρ-
γατική τους δύναμη στην τρέχουσα τιμή, δποια και νάναι. "Όσο πιο
πολύωρη, κουραστικότερη και άπεχθέστερη είναι η δουλειά που τους
προσφέρεται, τόσο χειρότερα άμείδονται. Μπορεί να δει κανείς έρ-
γάτες που ιδρωκοπούν δεκάξη άτέλειωτες ώρες την ήμέρα, για να
καταφέρουν μόλις και μετά βίας ν' αγοράσουν το δικαίωμα να μην
πεθάνουν (δ.π., σελ. 68—69).

.....
Πεισθήκαμε... δπως και η έπιτροπή που διορίστηκε να έρευνή-
σει τις συνθήκες εργασίας των ύφαντουργών χειροκίνητων έργα-
λειών, ότι οι μεγάλες βιομηχανικές πόλεις θα έχαναν γρήγορα τον
εργατικό τους πληθυσμό, αν δεν δεχόντουσαν μιά σταθερή ροή ύγι-
ειών ανθρώπων και νέου αίματος από τις γειτονικές άγροτικές πε-
ριοχές (δ. π., σελ. 362).

ΚΕΡΔΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Κεφάλαιο

¶ Ποιά είναι η βάση του κ ε φ α λ α ί ο υ , δηλαδή
της άτομικής ιδιοκτησίας στα προϊόντα της εργασίας κά-
ποιου άλλου;

Κι αν άκόμα το κεφάλαιο δε μπορεί να υποβιβαστεί σε άπλη κλε-

ψιά ἢ ἀπάτη, χρειάζεται πάντως τῆ βοήθεια τῆς νομοθεσίας γιά νά καθαγιαίνει τήν κληρονομιά. (Ζάν Βαπτιστής Σαίη, «Διατριβὴ ἐπὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τρίτη ἔκδοσις, 2 τόμοι, Παρίσι, 1817, 1ος τόμος, σελ. 136).

Πῶς γίνεται κανεὶς ἰδιοκτῆτης παραγωγικοῦ ἀποθέματος; Πῶς γίνεται ἰδιοκτῆτης τῶν προϊόντων τοῦ δημιουργήθηκαν μέσω αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος;

Μέσω τοῦ **θ ε τ ι κ ο ὗ δ ι κ α ῖ ο υ** (δ.π., 2ος τόμ., σελ. 4)

Τί ἀποκτᾶ κανεὶς μὲ τὸ κεφάλαιο, μὲ τὴν κληρονομιά μιᾶς περιουσίας, λογουχάρη;

Τὸ ἄτομο πού εἶτε ἀποκτᾶ, ἢ γίνεται διάδοχος μιᾶς μεγάλης κληρονομιάς, δὲν ἀποκτᾶ ἀναγκαστικά ἢ δὲν διαδέχεται κάποια πολιτικὴ δύναμη... Ἡ δύναμη πού ἀμέσως καὶ ἀπευθείας τοῦ μεταβιβάζει ἢ κατοχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη ἢ μιὰ ὀρισμένη ἔξουσία σὲ ὄλο τὸ φάσμα τῆς ἐργασίας ἢ σὲ ὄλο τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας, πού πάει στὴν ἀγορὰ. (*Αὐταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 26—27).

Τὸ κεφάλαιο εἶναι λοιπὸν ἡ δύναμη νά ἐξοσυσιάζει τὴν ἐργασία καὶ τὰ προϊόντα τῆς. Ὁ κεφαλαιοκράτης κατέχει αὐτὴ τὴ δύναμη ὄχι στ' ὄνομα τῶν προσωπικῶν, καὶ ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων του, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἰδιοκτῆτης κεφαλαίου. Ἡ δύναμή του εἶναι ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη τοῦ κεφαλαίου του, στὴν ὁποία τίποτα δὲ μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ.

Ἀργότερα θὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ὁ κεφαλαιοκράτης, μέσω τοῦ κεφαλαίου, χρησιμοποιεῖ τὴ δύναμή του γιά νά κυβερνήσει τὴν ἐργασία· ἀλλὰ θὰ δοῦμε ἐπίσης καὶ μὲ τί τρόπο τὸ κεφάλαιο, μὲ τὴ σειρά του, εἶναι ἱκανὸ νά κυβερνήσει τὸν ἴδιο τὸν κεφαλαιοκράτη.

Τί εἶναι κεφάλαιο;

Μιὰ ὀρισμένη ποσότητα ἐργασίας ἀποθεματοποιοιημένης καὶ ἐναποθηκευμένης... (δ.π., σελ. 298).

Κεφάλαιο εἶναι ἡ ἐναποθηκευμένη ἐργασία.

[2] Ὁ μολογίεζ, ἢ ἀπόθεμα, εἶναι ὁποιαδήποτε συσσώρευση τῶν προϊόντων τῆς γῆς ἢ τῆς βιομηχανίας. Τὸ ἀπόθεμα λέγεται κεφάλαιο μόνο ὅταν ἀποφέρει στὸν ἰδιοκτῆτη του πρόσοδο ἢ κέρδος (δ.π., σελ. 243).

2. Τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου

Τὸ ἄφελος ἢ κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς ἀμοιβῆς ἐργασίας. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ φανερῶνεται ἀπὸ μόνη τῆς κατὰ δυὸ τρόπους: πρῶτον τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου ρυθμίζονται ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν χρησιμοποιουμένων ἐπενδύσεων, παρόλο ποὺ ἡ ἐργασία τῆς ἐπιθεώρησης καὶ τῆς διεύθυνσης γιὰ διαφορετικὰ κεφάλαια μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἴδια. Ἐπιπλέον σὲ πολλὰ μεγάλα ἐργοστάσια τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀνατίθεται σὲ κάποιον διοικητικὸ ὑπάλληλο, τοῦ ὁποίου οἱ ἀμοιβῆς δὲν ἔχουν ποτὲ καμιὰ κανονικὴ ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιο τοῦ ὁποίου τὴ διεύθυνση ἐπιβλέπει ὁ ἴδιος. Καὶ ὁ ἰδιοκτῆτης αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, μολονότι ἀπαλλάσσεται κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ σχεδὸν ἀπὸ κάθε ἐργασία, δὲν παύει ν' ἀναμένει ὅτι τὰ κέρδη του θὰ ἔχουν μιὰ κανονικὴ ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιό του ('). (*Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος Ιος, σελ. 43). μειῶστε ὅτι τόσο αὐτὴ ὅσο καὶ πολλές ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνακόλουθες παραγράφους πάρθηκαν σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις καὶ ἀλλαγές, ἀπὸ τὸν Ἄνταμ Σμίθ).

Γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης ἀξιῶναι τὴν ἀναλογία αὐτὴ μεταξὺ κέρδους καὶ κεφαλαίου;

Δὲν θὰ εἶχε κανένα ἐνδιαφέρο ν' ἀπασχολῆσει τοὺς ἐργάτες αὐτοὺς ἂν δὲν ἤξερε ὅτι τὸ πούλημα τῆς ἐργασίας τους θὰ τοῦ ἔφερνε κάτι περισσότερο ἀπὸ ὅσα χρειάζοταν γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἀποθέματος ποὺ προκατέβαλε σὰν ἀμοιβῆς. Καὶ δὲν θὰ εἶχε κανένα ἐνδιαφέρο νὰ ἐνεργοποιῆσει μεγάλο μᾶλλον ἀπόθεμα κεφαλαίου παρά μικρό, ἂν δὲν ἤξερε ὅτι τὰ κέρδη του θὰ εἶχαν κάποια ἀναλογία πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ ἐνεργοποιουμένου κεφαλαίου του (δ.π., σελ. 42).

*Ἔτσι ὁ κεφαλαιοκράτης κερδίζει πρῶτα ἀπὸ τὶς ἀμοιβῆς ἐργασίας κι ἔπειτα ἀπὸ τὶς πρῶτες ὕλες ποὺ διέθεσε.

Ποιά εἶναι, λοιπόν, ἡ σχέση τοῦ κέρδους πρὸς τὸ κεφάλαιο;

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ποίος εἶναι ὁ μέσος ὅρος ἀμοιβῶν ἐργασίας κι ὅταν ἀκόμα πρόκειται γιὰ συγκεκριμέ-

(') Σημειῶστε ὅτι τόσο αὐτὴ, ὅσο καὶ πολλές ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνακόλουθες παραγράφους, πάρθηκαν σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις καὶ ἀλλαγές, ἀπὸ τὸν Ἄνταμ Σμίθ). ἄ

νο μέρος και χρόνο. Ἀκόμα πιό δύσκολο εἶναι νά προσδιοριστεῖ τὸ κέρδος πού προέρχεται ἀπὸ τὸ κεφάλαιο. Διαφορὲς στὴν τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων πού ἐμπορεύεται ὁ κεφαλαιοκράτης, ἢ καλὴ ἢ κακὴ τύχη τόσο τῶν ἀνταγωνιστῶν του ὅσο και τῶν πελατῶν του και χίλια δυὸ ἄλλα ἀπρόοπτα στὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτεθειμένα τὰ ἐμπορεύματά του κατὰ τὴ μεταφορὰ και στὴν ἀποθήκη, ὅλα παράγουν μιὰ καθημερινή, σχεδὸν ὠριαία ποικιλία στὰ κέρδη. Ἀλλὰ μολονότι μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ, μὲ ὁποιοδήποτε βαθμὸ ἀκρίβειας, ὁ μέσος ὄρος κερδῶν τοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ νὰ σχηματισθεῖ κάποια ἰδέα γιὰ τὰ κέρδη αὐτὰ ἀπὸ τὸν τ ὁ κ ο τ ο ὕ χ ρ ῆ μ α τ ο ς. Ἐκεῖ πού μπορεῖ νὰ γίνῃ μιὰ μεγάλη δουλειὰ μὲ τὴ χρῆση χρήματος, μεγάλη θὰ εἶναι και ἡ ἀπόδοσις ἀπὸ τὴ χρῆση του. Ἐκεῖ πού γίνεται μικρὴ δουλειὰ, μικρὸ θὰ εἶναι τὸ ἀντίκρουσμα (δ.π., σελ. 78—79).

Ἡ ἀναλογία πού πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ ἐμπορικοῦ τόκου πρὸς τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ καθαροῦ κέρδους, ποικίλλει ἀναγκαστικά, καθὼς τὸ κέρδος αὐξομειώνεται. Διπλὸς τόκος στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ λογαριάζεται αὐτὸ πού οἱ ἔμποροι ἀποκαλοῦν ἕνα καλὸ, μέτριο, λογικὸ κέρδος, ὅροι πού... δὲν σημαίνουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα κοινὸ και συνθητισμένον κέρδος (δ.π., σελ. 10).

Ποῖο εἶναι τὸ χαμηλότερο ποσοστὸ κέρδους;
Και ποῖο εἶναι τὸ ὑψηλότερο;

Τὸ χαμηλότερο ποσοστὸ τοῦ συνηθισμένου κέρδους ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τυχαίων ζημιῶν πρὸς τὶς ὁποῖες εἶναι ἐκτιθειμένη κάθε ἐπένδυσις κεφαλαίου. Μόνον αὐτὸ τὸ πλεόνασμα εἶναι τὸ καθαρὸ κέρδος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει και γιὰ τὸ χαμηλότερο ποσοστὸ τόκου. (δ.π., σελ. 86).

Τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ φτάσῃ τὸ συνηθισμένον κέρδος εἶναι ἴσως αὐτὸ πού, μέσα ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπορροφᾷ ὅλη τὴ γαιοπρόσοδο και μειώνει τὶς ἀμοιβές ἐργασίας πού δαπανήθηκαν γιὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἐμπορεύματος και γιὰ τὴ μεταφορὰ στὸ χαμηλότερο ποσοστὸ, στὴ στοιχειώδη συντήρησις τοῦ ἐργάτη. Ὁ ἐργάτης πρέπει κατὰ κάποιο τρόπο νὰ συντηρεῖται ὅσο δουλεύει ἢ γαιοπρόσοδος, ὅμως, μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ ὀλοκληρωτικά. Παράδειγμα: οἱ ὑπηρέτες τῆς Ἑταιρίας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στὴ Βεγγάλῃ. (δ.π., σελ. 86—87).

Κοντά σέ όλα τὰ πλεονεκτήματα τοῦ περιορισμένου ανταγωνισμοῦ πού μπορεί νά ἐκμεταλλευτεῖ σέ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ κεφαλαιοκράτης, μπορεί ἐπίσης νά διατηρήσει τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ τιμὴ μὲ πολὺ εὐπρεπῆ μέσα.

Πρῶτο, μὲ τὰ μυστικὰ τοῦ ἐμπορίου, ἐκεῖ πού ἡ ἀγορὰ εἶναι σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τόπο διαμονῆς αὐτῶν πού τὴν ἐφοδιάζουν· δηλαδή, ἀποκρύπτοντας μιὰ ἀλλαγὴ στὴν τιμὴ, μιὰ αὔξηση πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἐπίπεδο. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀπόκρυψης εἶναι ὅτι ἄλλοι κεφαλαιοκράτες δὲν ἐπενδύουν τὸ κεφάλαιό τους σ' αὐτὸ τὸν κλάδο τῆς βιομηχανίας.

Δεύτερο, μὲ τὰ μυστικὰ τῆς βιομηχανίας, πού δίνουν τὴ δυνατότητα στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ περιορίζει τὸ κόστος παραγωγῆς καὶ νὰ πουλᾷ τὰ προϊόντα στὴν ἴδια τιμὴ, ἢ ἀκόμα καὶ σὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνιστές του καὶ ταυτόχρονα νὰ ἔχει μεγαλύτερο κέρδος. (Ἡ ἀπάτη μὲ τὴν ἀπόκρυψη δὲν εἶναι ἀνήθικη; Δοσοληψίες στὸ χρηματιστήριο). Ἐπίσης μὲ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ παραγωγή περιορίζεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη περιοχὴ (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἐκλεκτοῦ κρασιοῦ) καὶ ἡ ἐνέργος ζήτησις δὲν μπορεί ποτὲ νὰ ἰκανοποιηθεῖ. Τελικά, μὲ τὰ μονοπώλια πού παραχωροῦνται σὲ ἄτομα ἢ ἑταιρίες. Ἡ μονοπωλιακὴ τιμὴ εἶναι ἡ ὑψηλότερη ὄλων. (δ.π., σελ. 53—54).

Ἄλλες περιστασιακὲς αἰτίες πού μπορούν ν' αὐξήσουν τὸ κέρδος ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου:

Ἡ ἀπόκτηση νέων περιοχῶν, ἢ νέων κλάδων τοῦ ἐμπορίου, μπορεί κάποτε ν' αὐξήσει τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ πλούσια χώρα, γιατί μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀποσύρεται ἀπὸ τοὺς παλιούς κλάδους τοῦ ἐμπορίου, ὁ ανταγωνισμὸς μειώνεται καὶ ἡ ἀγορὰ εἶναι λιγότερο παραφορτωμένη μὲ ἐμπορεύματα, ὁπότε οἱ τιμές τους ὑψώνονται: αὐτοὶ πού ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἐμπορεύματα αὐτὰ ἔχουν ἔτσι τὴ δυνατότητα νὰ δανειστοῦν μὲ ὑψηλότερο τόκο. (δ.π., σελ. 83).

Καθὼς κάθε ἰδιαίτερο ἐμπόρευμα βιομηχανοποιεῖται ὅλο καὶ περισσότερο, τὸ μέρος τῆς τιμῆς πού ἀναλύεται σὲ ἀμοιβὲς καὶ κέρδος μεγαλώνει σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέρος τῆς τιμῆς πού ἀναλύεται σὲ πρόσοδο. Κατὰ τὴν πορεία τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐμπορεύματος, αὐξάνεται ὀχι μόνο ὁ ἀριθμὸς τῶν κερδῶν, ἀλλὰ καὶ κάθε συνακόλουθο κέρδος εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο· γιατί τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ

ὁποῖο πηγάζει πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι μεγαλύτερο. Τὸ κεφάλαιο πού μισθώνει τοὺς ὑφαντουργοὺς, γιὰ παράδειγμα, πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο πού μισθώνει τοὺς κλωστές· γιατί ὄχι μόνο ἀντικαθιστᾷ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ μὲ τὰ κέρδη του, ἀλλὰ ἐπιπρόσθετα πληρώνει καὶ τὰ ἡμερομίσθια τῶν ὑφαντουργῶν· καὶ τὰ κέρδη πρέπει πάντοτε νὰ ἔχουν κάποια ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιο (δ.π., σελ. 45).

Ἔτσι ὁ αὐξανόμενος ρόλος τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ προϊόντος αὐξάνει ὄχι τὶς ἀμοιβές ἐργασίας, ἀλλὰ ἐν μέρει τὸν ἀριθμὸ τῶν κερδοφόρων κεφαλαίων καὶ ἐν μέρει τὸ μέγεθος κάθε κεφαλαίου σὲ ἀναλογία πρὸς ἐκεῖνα πού προηγούνται.

Παρακάτω θὰ ποῦμε περισσότερα γιὰ τὸ κέρδος πού ἀποφέρει στὸν κεφαλαιοκράτη ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας

Ἄς κεφαλαιοκράτης κερδίζει μὲ δυὸ τρόπους: πρῶτα ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, κι ἔπειτα, καὶ περισσότερο γενικά, ἀπὸ τὸν αὐξανόμενον ρόλο τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ ἐμπορεύματος. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀνθρώπινη συμμετοχὴ σ' ἕνα ἐμπόρευμα, τόσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ κέρδος ἀπὸ τὸ νεκρὸ κεφάλαιο.

Σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ κοινωνία, ὁ μέσος ὁρος τῶν ποσοστῶν κέρδους ἀπὸ τὸ κεφάλαιο εἶναι πιὸ κοντὰ σ' ἕνα ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι εἶναι οἱ ἀμοιβές διαφορετικῶν εἰδῶν ἐργασίας. (Ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 45). Στὶς διαφορετικὲς ἐνεργοποιήσεις τοῦ κεφαλαίου, τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ κέρδους ποικίλει λίγο ἢ πολὺ ἀνάλογα μὲ τὴ βεβαιότητα ἢ ἀβεβαιότητα τῶν ἐπιστρεφόμενων κερδῶν· «... τὸ συνηθισμένο κέρδος τοῦ κεφαλαίου, παρόλο πού αὐξάνει μὲ τὸν κίνδυνον, δὲν φαίνεται ν' αὐξάνει πάντοτε σὲ ἀναλογία πρὸς αὐτόν» (δ.π., σελ. 99—100).

Εἶναι περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὰ κέρδη αὐξάνονται ἐπίσης ἂν τὰ μέσα κυκλοφορίας (ὅπως τὰ χαρτονομίσματα) βελτιώνονται ἢ γίνονται λιγότερο δαπανηρά.

3. Ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πάνω στὴν ἐργασία καὶ τὰ κίνητρα τοῦ κεφαλαιοκράτη

Ἡ σκέψη γιὰ τὸ ἀτομικὸ του κέρδος εἶναι τὸ μόνο κίνητρο πού παρακινεῖ τὸν κάτοχο ὁποιοῦδήποτε κεφαλαίου νὰ τὸ ἐνεργοποιήσει στὴ γεωργία, στὴ βιομηχανία ἢ σὲ κάποιο ἰδιαιτέρου κλάδου τοῦ χονδρικοῦ ἢ τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου. Οἱ διαφορετικὲς ποσότητες παραγωγικῆς ἐργασίας πού μπορεῖ τὸ κεφάλαιο νὰ θέσει σὲ κίνηση καὶ

οί διαφορετικές αξίες που μπορεί να προσθέσει στο ετήσιο προϊόν της γης και της εργασίας της κοινωνίας, ανάλογα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο που ενεργοποιήθηκε ποτέ δεν περνούν από τη σκέψη του. (*Ανταμ Σμίθ, «Ο πλούτος των εθνών», σελ. 335).

Η έπωφελέστερη ενεργοποίηση του κεφαλαίου για τον κεφαλαιοκρατία είναι εκείνη που με τον ίδιο βαθμό ασφάλειας, του αποφέρει το μεγαλύτερο κέρδος· αλλά η ενεργοποίηση αυτή δεν είναι πάντοτε η έπωφελέστερη για την κοινωνία... η έπωφελέστερη είναι αυτή που... παρακινεί την παραγωγική δύναμη της δικής της γης και εργασίας. (Ζάν Βαπτιστής Σαίη, «Διατριβή επί της πολιτικής οικονομίας», τόμος 2ος, σελ. 30—31).

Τα σχέδια και οι προγραμματισμοί των κατόχων ενεργοποιημένου κεφαλαίου ρυθμίζουν και κατευθύνουν όλες τις σημαντικότερες λειτουργίες της εργασίας και το κέρδος είναι ο τελικός στόχος όλων αυτών των σχεδίων και προγραμματισμών. Άλλα το ποσοστό του κέρδους, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει με την πρόσοδο και τις αμοιβές, δεν ανεβαίνει με την ευημερία της κοινωνίας και δεν πέφτει με την παρακμή της. Άπεναντίας το κέρδος είναι φυσιολογικά χαμηλό σε πλούσιες χώρες και υψηλό σε φτωχές χώρες. Και είναι πάντοτε στο υψηλότερο σημείο του στις χώρες που κατευθύνονται ραγδαία προς την καταστροφή. Έτσι το συμφέρο αυτής της τρίτης τάξης (εκείνων που ζούν από το κέρδος) δεν έχει την ίδια σχέση με το γενικό συμφέρο της κοινωνίας, όπως έχει το συμφέρο των 500 άλλων τάξεων... Το συμφέρο των επιχειρηματιών, ωστόσο, σε κάθε ιδιαίτερο κλάδο του εμπορίου ή της δισηχανίας είναι πάντοτε από ορισμένες απόψεις διαφορετικό και αντίθετο άκωα, από το συμφέρο του κοινού. Η διέγρυνση της αγοράς και ο περιορισμός του ανταγωνισμού, αποτελεί πάντοτε το ενδιαφέρον των επιχειρηματιών... μιά τάξη ανθρώπων που το συμφέρο τους δεν είναι ποτέ ίδιο με το συμφέρο του κοινού, αντίθετα μάλιστα, έχουν συμφέρο να εξαπατούν και να καταπιέζουν το κοινό... (*Ανταμ Σμίθ, «Ο πλούτος των εθνών», τόμος 1ος, σελ. 231—2).

4. Η συσσώρευση του κεφαλαίου και ο ανταγωνισμός των κεφαλαιοκρατών

Η αύξηση του κεφαλαίου, που αυξάνει τις αμοιβές εργασίας έχει την τάση να μειώνει τα κέρδη, σαν αποτέλεσμα του ανταγωνισμού μεταξύ των κεφαλαιοκρατών. (*Ανταμ Σμίθ, «Ο πλούτος των εθνών», τόμος 1ος σελ. 78).

Άν, λογουχάρη, το κεφάλαιο που είναι απαραίτητο για εμπόριο ειδών παντοπωλείων μιάς ορισμένης πόλεως

είναι διαιρημένο μεταξύ δύο διαφορετικών εμπόρων, ο ανταγωνισμός τους θα τείνει να τους κάνει να πουλούν φθηνότερα απ' ό,τι θα πουλούσαν αν ήταν στα χέρια του ενός· αν πάλι ήταν διαιρημένο μεταξύ είκοσι ατόμων, ο ανταγωνισμός τους θα ήταν εξίσου

μεγαλύτερος και ή δυνατότητα συνεννόησής τους για ν' αύξησουν τήν τιμή ξείσου μικρότερη. (δ.π., σελ. 322).

Ἐφόσον ξέρουμε ἤδη ὅτι οἱ μονοπωλιακές τιμές εἶναι οἱ ὑψηλότερες δυνατές, ἐφόσον τό συμφέρο τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀκόμα ἀπό τήν ἐντιμη οἰκονομική σκοπιά, εἶναι ἀντίθετο πρὸς τό συμφέρο τῆς κοινωνίας, καί ἐφόσον ή ἀνάπτυξη τῶν κερδῶν ἐνεργεῖ πάνω στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος σάν ἀνατοκιζόμενος τόκος, (δπως καί παραπάνω, σελ. 87—88) συνάγεται ὅτι ή μόνη ἄμυνα εἶναι ὁ ἀ ν τ α γ ω ν ι σ μ ὁ ς, ὁ ὅποιος κατὰ τήν ἀποψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἔχει διπλό εὐεργετικό ἀποτέλεσμα, τῆς αὐξησης τῶν ἀμοιβῶν ἐργασίας καί τῆς μείωσης τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων σέ ὄφελος τοῦ καταναλωτικοῦ κοινού.

Ἄλλά ὁ ἀνταγωνισμός εἶναι δυνατός μόνο ἂν τό κεφάλαιο πολλαπλασιάζεται καί βρίσκεται στό χέριο πολλῶν διαφορετικῶν ἀνθρώπων. Εἶναι δυνατό νά παράγει ἕναν μεγάλο ἀριθμό κεφαλαίων, μόνο σάν ἀποτέλεσμα μιᾶς πολυπλευρῆς συσσώρευσης, ἀφοῦ τό κεφάλαιο γενικά ἀπορρέει ἀπό τή συσσώρευση. Ἄλλά ή πολυπλευρῆ συσσώρευση ἀναπόφευκτα μετατρέπεται σέ μονόπλευρῆ συσσώρευση. Ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐξάνει τή συσσώρευση κεφαλαίων. Ἡ συσσώρευση, πού κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σημαίνει σ υ γ κ έ ν τ ρ ω σ η κεφαλαίου σέ λιγοστά χέρια, εἶναι ἀναπόφευκτο ἐπακόλουθο, ἂν ἐπιτραπεί στό κεφάλαιο, ν' ἀκολουθήσει τή δική του φυσική πορεία. Μόνο μέσα ἀπό τόν ἀνταγωνισμό ή φυσική αὐτή κλίση τοῦ κεφαλαίου ἀρχίζει νά παίρνει σχῆμα.

Εἶδαμε κιόλας ὅτι τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου βρίσκεται σέ ἀναλογία πρὸς τόν ὄγκο του. Ἄν παραβλέψουμε τόν ἐσκεμμένο ἀνταγωνισμό πρὸς τό παρόν, ἕνα μεγάλο κεφάλαιο συσσωρεύει περισσότερο ραγδαία, σέ ἀναλογία πρὸς τόν ὄγκο του, ἀπ' ὅ,τι ἕνα μικρό κεφάλαιο.

Αὐτό σημαίνει ὅτι, ἐντελῶς ξέχωρα ἀπό τόν ἀνταγωνισμό, ή συσσώρευση τοῦ μεγάλου κεφαλαίου πραγματοποιεῖται μέ πολύ ταχύτερο ρυθμό ἀπ' ὅ,τι τοῦ μικροῦ κεφαλαίου. Ἄς ἀκολουθήσουμε, ὁμως, τή διαδικασία αὐτή παράπερα.

Καθῶς τό κεφάλαιο πολλαπλασιάζεται, τὰ κέρδη του μειώνονται, ἐξαιτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἔτσι ὁ πρῶτος πού πλήττεται εἶναι ὁ μικρός κεφαλαιοκράτης.

Ἐπιπρόσθετα, ή αὐξηση τοῦ κεφαλαίου καί ή παρουν

σία μεγάλου αριθμού κεφαλαιούχων προϋποθέτουν αύξανόμενη εϋημερία σε μιὰ χώρα.

Σε μιὰ χώρα πού έφτασε σε πληρότητα πλούτου... όπως τó συνηθισμένο ποσοστό του καθαρού κέρδους θα ήταν πολύ μικρό, έτσι και τó συνηθισμένο ποσοστό του έμπορικού τόκου πού θα μπορούσε να έξοικονομηθεί από τó καθαρό κέρδος, θα ήταν τόσο χαμηλό, ώστε θα ήταν αδύνατο για όποιονδήποτε, εκτός από τους πολύ πλούσιους, να ζήσουν με τόν τόκο από τὰ χρήματά τους. Όλοι οί άνθρωποι με μικρές ή μέτριες περιουσίες θα ήταν ύποχρεωμένοι να έπιβλέπουν οί ίδιοι τήν επένδυση τών κεφαλαίων τους. Θα ήταν άπαραίτητο σχεδόν κάθε άνθρωπος να είναι ένας επιχειρηματίας ή να είναι άναμειγμένος σε κάποιο είδος έμπορίου. (δ.π., σελ. 86).

Ή κατάσταση αυτή είναι ή πιό ποθητή για τήν πολιτική οικονομία.

Έτσι ή άναλογία μεταξύ κεφαλαίου και εισοδήματος φαίνεται παντού να ρυθμίζει τήν άναλογία μεταξύ εργατικότητας και όκνηρίας. Όπου κυριαρχεί τó κεφάλαιο υπάρχει εργατικότητα. Όπου κυριαρχεί τó εισόδημα, υπάρχει όκνηρία. (δ.π., σελ. 301).

Τί γίνεται, όμως, με τήν ένεργοποίηση του κεφαλαίου στην κατάσταση αυτή του αύξημένου ανταγωνισμού;

Καθώς ή ποσότητα του αποθέματος πού πρόκειται να δοθεί σάν δάνειο με τόκο αύξάνεται, ό τόκος, ή ή τιμή πού πρέπει να πληρωθεί για τή χρήση αυτού του αποθέματος, άναγκαστικά έλαττώνεται, όχι μόνο από εκείνες τις γενικές αιτίες, πού κάνουν τους έμπορική τιμή τών πραγμάτων να μειώνεται καθώς ή ποσότητά τους αύξάνεται, αλλά από άλλες αιτίες πού είναι περίεργες στην ιδιαίτερη αυτή περίπτωση. Καθώς τὰ κεφάλαια αύξάνονται σε μιὰ χώρα, τὰ κέρδη πού μπορούν να αποφέρουν από τήν εκμετάλλευσή τους άναγκαστικά μειώνονται. Γίνεται προοδευτικά όλο και πιό δύσκολο να βρεις μέσα στη χώρα αυτή μιὰ επικερδή μέθοδο για τήν εκμετάλλευση όποιοιδήποτε νέου κεφαλαίου. Σάν άποτέλεσμα άναπηδά ένας ανταγωνισμός μεταξύ διαφορετικών κεφαλαίων, ό κάτοχος του ενός κεφαλαίου επιδιώκει να πάρει τή θέση πού εκμεταλλεύεται ένας άλλος κάτοχος κεφαλαίου. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ό πρώτος κάτοχος έλπίζει να παραμερίσει τόν δεύτερο, όχι με άλλα μέσα, αλλά μόνο διαπραγματευόμενος πάνω σε πιό λογικούς όρους. Όχι μόνο πρέπει να πουλήσει αυτό πού διαπραγματεύεται φθηνότερα, αλλά και ν' αγοράσει κάποτε ακριβότερα τó εμπόρευμα πού θέλει να πουλήσει. Ή ζήτηση παραγωγικής εργασίας, με τήν αύξηση τών ποσών πού προορίζονται για τή διατήρησή της, γίνεται κάθε μέρα όλο και μεγαλύτερη. Οί εργάτες βρίσκουν εύκολα δουλειά, αλλά οί κάτοχοι κεφαλαίων δυσκολεύονται να βρουν εργάτες για τις δουλειές τους. Ό ανταγωνισμός τους ανεβάζει τις άμοιβές εργασίας και βυθίζει τὰ κέρδη τών επενδύσεων. (δ.π., σελ. 316).

*Έτσι ο μικρός κεφαλαιούχος έχει δυο δυνατότητες: είτε να καταναλώσει το κεφάλαιό του, αφού πια δε μπορεί να ζει από τον τόκο, δηλαδή να πάψει να είναι κεφαλαιούχος· είτε να δημιουργήσει ο ίδιος μια επιχείρηση, να πουλά τα έμπορεύματά του σε χαμηλότερη τιμή, ν' αγοράζει τα υλικά του ακριβότερα από τον πλουσιότερο κεφαλαιούχο και να πληρώνει υψηλότερες αμοιβές εργασίας, πράγμα που σημαίνει ότι θα χρεωκοπήσει, αφού ή τιμή της αγοράς είναι ήδη πολύ χαμηλή εξαιτίας του έντονου ανταγωνισμού που προϋποθέσαμε. *Αν, απεναντίας, ο μεγάλος κεφαλαιούχος θέλει να εξοντώσει τον μικρότερο, έχει με το μέρος του όλα τα πλεονεκτήματα εκείνα που διαθέτει κάθε εργοδότης απέναντι στον εργάτη. *Αποζημιώνεται για τα μικρότερα κέρδη από το μεγαλύτερο μέγεθος του κεφαλαίου του και ακόμα μπορεί ν' ανεχτεί βραχυπρόθεσμες απώλειες μέχρι να καταστραφεί ο μικρότερος κεφαλαιούχος και να ελευθερωθεί από τον ανταγωνισμό αυτό.

*Επιπρόσθετα: *Ο μεγάλος κεφαλαιούχος αγοράζει πάντοτε πιο φτηνά από τον μικρό κεφαλαιούχο, γιατί αγοράζει σε μεγαλύτερες ποσότητες, έτσι έχει τη δυνατότητα να πουλήσει σε χαμηλότερη τιμή.

*Αλλά αν η πτώση του τόκου μετατρέπει τους μεσαίους κεφαλαιούχους από είσοδηματίες σε επιχειρηματίες, αντί στροφα ή αύξηση του επιχειρηματικού κεφαλαίου και ή έπακόλουθη πτώση του κέρδους παράγουν πτώση του τόκου.

"Όταν, όμως, τα κέρδη που μπορούν να αποκομισθούν από τη χρήση ενός κεφαλαίου μειώνονται... ή τιμή που μπορεί να πληρωθεί για τη χρήση του κεφαλαίου αυτού... πρέπει αναγκαστικά να μειωθεί μαζί με τα κέρδη. (δ.π., σελ. 316) .....

.....
Καθώς τα πλούτη, ή παραγωγικότητα και ο πληθυσμός αυξήθηκαν, ο τόκος μειώθηκε, και κατά συνέπεια μειώθηκαν τα κέρδη του κεφαλαίου' ...μετά τη μείωσή τους, το κεφάλαιο όχι μόνο μπορεί να συνεχίσει ν' αυξάνεται, αλλά αυξάνεται μάλιστα και με ταχύτερο από πριν ρυθμό... "Ένα μεγάλο κεφάλαιο, μολοντί με μικρά κέρδη, αυξάνεται γενικά, τυχύτερα απ' ό,τι ένα μικρό κεφάλαιο με μεγάλα κέρδη. Το χρήμα, λέει ή παροιμία, φέρνει το χρήμα. (δ.π., σελ. 83).

*Έτσι αν το μεγάλο κεφάλαιο το αντιστρατεύονται μικρά κεφάλαια με μικρά κέρδη, όπως στην περίπτωση κάτω από συνθήκες έντονου ανταγωνισμού που προϋποθέσαμε, το μεγάλο κεφάλαιο συντρίβει ολοκληρωτικά τα μικρά.

*Η αναπόφευκτη συνέπεια αυτού του ανταγωνισμού είναι ή χειροτέρευση της ποιότητας των εμπορευμάτων, ή νο-

θεία, ή κίβδηλη παραγωγή και ή γενική μόλυνση στις μεγάλες πόλεις.

“Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας στον ανταγωνισμό μεταξύ μεγάλου και μικρών κεφαλαίων είναι ή σχέση ανάμεσα στο σταθερό κεφάλαιο και στο κυκλοφορούμενο κεφάλαιο.

Κυκλοφορούμενο κεφάλαιο είναι τὸ κεφάλαιο πού

χρησιμοποιείται για τήν παραγωγή, κατασκευή ή αγορά αγαθών και για τήν μεταπούλησή τους με κάποιο κέρδος. Τὸ κεφάλαιο, πού χρησιμοποιείται με τὸν τρόπο αὐτό, δὲν ἀποφέρει πρόσοδο ή κέρδος στον κάτοχό του, ὅσο αὐτό παραμένει στήν κατοχή του ή ἐξακολουθεῖ νά παραμένει στήν ἴδια μορφή... Τὸ κεφάλαιό του φεύγει, ἀδιάκοπα ἀπ’ αὐτόν με μιά μορφή και ἐπιστρέφει με ἄλλη. Μόνο μέσω μιᾶς τέτοιας κυκλοφορίας, ή διαδοχικῶν ἀνταλλαγῶν, μπορεί ν’ ἀποφέρει κάποιο κέρδος, στον κάτοχό του... Σ τ α θ ε ρ ὸ κ ε φ ἄ λ α ι ο εἶναι τὸ κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖται στή βελτίωση τῆς γῆς, στήν αγορά χρησίμων μηχανῶν και ἐργαλείων, ή σέ ἀνάλογα πράγματα...

...Κάθε ἐξοικονόμηση στις δαπάνες συντήρησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου είναι μιά βελτίωση τοῦ καθαροῦ εισοδήματος τῆς κοινωνίας. Τὸ συνολικό κεφάλαιο κάθε ἐπιχειρηματία διαιρεῖται ἀναγκαστικά, ανάμεσα στο σταθερό και στο κυκλοφορούμενο κεφάλαιό του. Τὸ συνολικό του κεφάλαιο παραμένει τὸ ἴδιο. “Ὅσο μικρότερο εἶναι τὸ ἓνα μέρος, τόσο μεγαλύτερο πρέπει ἀναγκαστικά νά εἶναι τὸ ἄλλο μέρος. Τὸ κυκλοφορούμενο εἶναι αὐτό πού προμηθεύει τὰ ὑλικά και τίς ἀμοιβές ἐργασίας και δάζει τή βιομηχανία σέ κίνηση. Κάθε ἐξοικονόμηση, κατὰ συνέπεια, στις δαπάνες συντήρησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού δὲν μειώνει τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας, πρέπει ν’ αὐξάνει τὸ κεφάλαιο πού δάζει τή βιομηχανία σέ κίνηση... (δ. π., σελ. 257).

Γίνεται ἀμέσως φανερό ὅτι ή σχέση ανάμεσα στο σταθερό και στο κυκλοφορούμενο κεφάλαιο εἶναι για τὸν μεγάλο κεφαλαιούχο περισσότερο εὐνοϊκή ἀπ’ ὅ,τι για τὸν μικρό. “Ἡ διαφορά στον ὄγκο μεταξύ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού χρειάζεται ἓνας μεγάλος τραπεζίτης και ἓκείνου πού χρειάζεται ἓνας μικρός τραπεζίτης εἶναι ἀσήμαντη. Τὸ μόνο σταθερό κεφάλαιο πού χρειάζονται εἶναι ἓνα γραφεῖο. “Ὁ ἐξοπλισμός πού χρειάζεται ἓνας μεγάλος γαιοκτήμονας δὲν αὐξάνεται σέ ἀναλογία πρὸς τήν ἔκταση τῆς γῆς του. Παρόμοια, τὸ ποσό τῆς πίστωσης πού παρέχεται σ’ ἓναν μεγάλο κεφαλαιούχο, ἀντιπροσωπεύει μεγαλύτερη ἀποταμίευση σέ σταθερό κεφάλαιο, δηλαδή στο ποσό τῶν χρημάτων πού πρέπει νά ἔχει διαθέσιμα κάθε στιγμή. Τελικά, δὲν χρειάζεται νά ποῦμε ὅτι ἐκεῖ πού ή βιομηχανική ἐργασία ἔχει φτάσει σέ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης, δηλαδή ἐκεῖ πού σχεδὸν ὅλα τὰ χειρονακτικά ἐπαγγέλματα ἔγιναν ἐργοστασιακὴ ἐρ-

γασία, δλόκληρς τὸ κεφάλαιο τοῦ μικροῦ κεφαλαιούχου δὲν εἶναι ἄρκετὸ νὰ τοῦ ἀποδώσει οὔτε καὶ τὸ ἀναγκαῖο σταθερὸ κεφάλαιο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ καλλιέργεια (ἀγροτική) μεγάλης κλίμακας ἀπαιτεῖ γενικὰ μόνο ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ χειρῶν.

Ἡ συσσώρευση μεγάλων κεφαλαίων συνοδεύεται γενικὰ ἀπὸ τὴ συγκέντρωση καὶ ἀπλοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς μικρότερους-κεφαλαιούχους. Ὁ μεγάλος κεφαλαιοκράτης καθιερώνει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του κάποιον εἶδος ὀργάνωσης τῶν μέσων τῆς ἐργασίας.

Παρόμοια, στὴ σφαῖρα τῆς βιομηχανίας, κάθε ἐργοστάσιο καὶ κάθε ἐργαστήριον, εἶναι ἓνας περισσότερο περιεκτικὸς συνδυασμὸς μιᾶς μεγαλύτερης ὕλικῆς ἰδιοκτησίας μὲ πολυάριθμες καὶ ποικίλες πνευματικὲς ἰκανότητες καὶ τεχνικὲς καταρτήσεις, πού ἔχουν σάν σκοπὸ τὸν ἀνάπτυξιν... Ἐκεῖ ὅπου ἡ νομοθεσία διατηρεῖ τὴν ἐνότητα τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, ὁ πλεονάζων ἀριθμὸς ἑνὸς αὐξανόμενου πληθυσμοῦ συνοστίζεται στὴ βιομηχανία. Ἔτσι, ἐκεῖ πού κυρίως συγκεντρώνεται τὸ προλεταριάτο σὲ μεγάλους ἀριθμούς εἶναι ἡ βιομηχανία, ὅπως συμβαίνει στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ. Ὅπου ὅμως ἡ νομοθεσία ἐπιτρέπει τὴ συνεχῆ διαίρεση τῆς γῆς, ὅπως στὴ Γαλλίᾳ, ὁ ἀριθμὸς μικρῶν, φορτωμένων μὲ χρέη ἰδιοκτητῶν, αὐξάνει καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πέφτουν ἀναγκαστικὰ στὴν τάξην τῶν φτωχῶν καὶ δυσαρεστημένων. Ἄν αὐτὸς ὁ τεμαχισμὸς τῆς γῆς καὶ τὰ χρέη προχωροῦσαν ἐπικίνδυνα, οἱ μεγάλοι κτηματίες θ' ἀπορροφοῦσαν γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τοὺς μικροκτηματίες μὲ τὸν ἴδιον τρόπο πού ἡ μεγάλη βιομηχανία καταστρέφει τὴ μικρὴν. Καὶ καθὼς νέα μεγαλύτερα τσιφλίκια ἐμφανίζονται γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ, πολλοὶ ἀκτῆμονες ἐργάτες πού δὲν χρειάζονται πιά στὴ γῆ, ἐξαναγκάζονται νὰ μεταναστεύσουν στὴ βιομηχανία. (Βίλχελμ Σκούλτς, «Ἡ κίνησις τῆς παραγωγῆς», σελ. 58—9).

Ὁ χαρακτήρας ἐμπορευμάτων τοῦ αὐτοῦ εἶδους μεταβάλλεται σάν ἀποτέλεσμα τῶν μεταβολῶν στὴ φύσιν τῆς παραγωγῆς καὶ ἰδιαίτερα σάν ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκμηχανισμοῦ. Μόνον μὲ τὸν περιορισμὸ ἀνθρώπινης ἐργασίας ἔγινε δυνατό νὰ κλωσθοῦν ἀπὸ μία λίτρα θαιμδάκι ἀξίας 3 σελλινῶν καὶ 8 πεννῶν, 350 νηματοδέσμες, μήκους 167 μιλίων, πού ἡ ἀξία τους εἶναι 25 γκινέες. (δ.π., σελ. 62).

Κατὰ μέσο ὄρον οἱ τιμὲς προϊόντων τοῦ θαιμδακίου ἔπεσαν κατὰ ἕντεκα δωδέκατα τὰ τελευταῖα σαράντα πέντε χρόνια καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Μάρσαλ, μιὰ ποσότητα κατασκευῆς πού κόστιζε 16 σελλίνια τὸ 1814, κοστίζει τώρα 1 σελλίνοι καὶ 10 πέννες. Ἡ πτώσις τῶν τιμῶν τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων σήμανε τόσο μιὰ αὐξηση στὴν ἐγχώρια κατανάλωσι, ὅσο καὶ μιὰ αὐξηση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν θαιμδακεργατῶν, ὄχι μόνον δὲν μειώθηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μηχανῶν, ἀλλὰ αὐξήθηκε ἀπὸ 40.000 σὲ ἐνάμισι ἑκατομμύριον. Ὅσο γιὰ τὰ κέρδη βιομηχανικῶν ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν, ὁ αὐξανόμενος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ἐργοστασιαρχῶν, κατέληξε ἀναποφευκτικὰ στὴν πτώσιν τῶν κερδῶν σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ποσότητα τῶν προϊόντων. Μεταξὺ 1820 καὶ 1833, τὸ ἀκαθάριστον κέρδος βιομηχανῶν τοῦ Μάν-

τσεστερ, από ένα ύψασμα τσίτι έπεσε από 4 σ. 1/3 π., σε 1 σ. 9 π. Για ν' αποκατασταθεί, ώστόσο, ή ζημιά αυτή, αύξηθήκε αντίστοιχα και ό βαθμός τής παραγωγής. Το άποτέλεσμα είναι ότι ύπηρεσαν περιπτώσεις ύπερπαραγωγής σε μερικούς κλάδους βιομηχανίας' ότι ύπάρχουν συχνές χρεωκοπίες που δημιουργούν διακυμάνσεις τής ιδιοκτησίας μ ε σ α στην τάξη των καπιταλιστών και των άφεντικών τής έργασίας και έξαναγκάζουν όρισμένους από εκείνους πού καταστράφηκαν οικονομικά νά περάσουν στίς τάξεις του προλεταριάτου' και ότι συχνές και αίφνιδίες μειώσεις στην άπασχόληση είναι άναγκαίες, γεγονός που δημιουργεί αισθήματα πικρίας στην τάξη των μισθωτών. (δ.π., σελ. 63).

Έκμισθώνοντας κανείς την έργασία του, αρχίζει την ύποδούλωσή του, εκμισθώνοντας τά υλικά τής έργασίας, πετυχαίνει την έλευθερία του... Έργασία είναι ό άνθρωπος, ενώ ή ύλη δέν περιέχει τίποτα τό ανθρώπινο. (Πεκιέρ, «Νέες θεωρίες τής κοινωνικής οικονομίας και πολιτικής», σελ. 411—12).

Τό στοιχείο τής ύλης, που είναι άνίκανο νά δημιουργήσει πλούτο χωρίς τό στοιχείο τής έργασίας, αποκτά τή μαγική ιδιότητα νά είναι γόνιμο για τους κατόχους ιδιοκτησίας, λές και τό προμηθεύτηκαν από μόνοι τους τό άπαραίτητο αυτό στοιχείο... "Αν υποθέσουμε ότι ένας εργάτης κερδίζει κατά μέσο όρο από την καθημερινή του έργασία 400 φράγκα τό χρόνο και ότι αυτό τό ποσό είναι άρκετό για έναν ενήλικο νά έξασφαλίσει τή ζωή του, τότε, όποιος παίρνει 2000 φράγκα από τόκο ή πρόσοδο, έξαναγκάζει έμμεσα 5 ανθρώπους νά δουλεύουν για λογαριασμό του' ένα εισόδημα 100.000 φράγκων άντιπροσωπεύει την έργασία 250 ανθρώπων και 1.000.000 φράγκα την έργασία 2.500 ανθρώπων (άραγε 300 εκατομμύρια Λουδοβίκια άντιπροσωπεύουν την έργασία 750.000 εργατών (δ.π., σελ. 412—13).

Οί κάτοχοι ιδιοκτησίας έλαβαν από τον άνθρωπινο νόμο τό δικαίωμα τής χρήσης και τής κατάχρησης των υλικών δλης τής έργασίας, δηλαδή νά κάνουν ό,τι θέλουν με τά υλικά αυτά... Δέν ύπάρχει νόμος που νά τους ύποχρεώνει με άκρίβεια και σε κάθε στιγμή νά δίνουν έργασία σε κείνους που στεροούνται ιδιοκτησίας ή νά τους πληρώνουν ένα μισθό που είναι κάθε στιγμή άρκετός κλπ. (δ. π., σελ. 413).

Απόλυτη έλευθερία ως προς τή φύση, ποσότητα, ποιότητα και καταλληλότητα τής παραγωγής, τή χρήση και κατανάλωση του πλούτου και τή διάθεση των υλικών δλης τής έργασίας. Ό καθένας είναι έλεύθερος ν' άνταλλάσσει τά κεκτημένα του, όπως ό ίδιος έπιθυμεί, χωρίς νά λάβει ύπόψη του καμιά άλλη σκέψη πέρα από τό δικό του συμφέρο σάν άτομο.. (δ. π., σελ. 39).

Ό άνταγωνισμός είναι άπλώς μιá έκφραση τής έλευθερης άνταλλαγής, που και ή ίδια είναι ή άμεση και λογική συνέπεια του δικαιώματος κάθε άτομου στή χρήση και κατάχρηση δλων των μέσων τής παραγωγής. Αυτά τά τρία οικονομικά στοιχεία, που στην πραγματικότητα είναι μόνο ένα —τό δικαίωμα τής χρήσης και κατάχρησης, έλευθερία άνταλλαγής και άπεριόριστος άνταγωνισμός— έχουν τις άκόλουθες συνέπειες: ό καθένας παράγει ό,τι θέλει, όπως θέλει, όποτε θέλει, έκει που θέλει παράγει άσχημα, πάρα πολύ ή άνεπαρκώς πολύ άργά ή πολύ νωρίς, πολύ άκριβά ή πολύ φτηνά' κανένας δέν ξέρει άν θά πουλήσει, σε ποιόν θά πουλήσει, πώς θά πουλήσει, πότε θά

πουλήσει, πού θά πουλήσει· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ δταν ἀγοράζει. Ὁ παραγωγὸς δὲν γνωρίζει οὔτε τίς ἀνάγκες, οὔτε τοὺς πόρους, οὔτε τὴ ζήτηση, οὔτε τὴν προσφορά. Πουλᾷ δταν θέλει, δταν μπορεῖ, ἐκεῖ πού θέλει, σ' αὐτὸν πού θέλει καὶ στὴν τιμὴ πού θέλει. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ δταν ἀγοράζει. Σ' ὅλα αὐτὰ ὁ παραγωγὸς εἶναι τὸ παιχνιδιὶ τῆς τύχης, εἶναι ὁ σκλάβος τοῦ νόμου τοῦ ἰσχυρότερου, τοῦ λιγότερο συμπιεσμένου, τοῦ πλουσιότερου... Ἐνῶ σ' ἕνα σημεῖο ὑπάρχει ἔλλειψη πλούτου, σ' ἕνα ἄλλο ὑπάρχει κορεσμὸς καὶ σπατάλη πλούτου. Ἐνῶ ἕνας παραγωγὸς πουλᾷ πάρα πολλὰ ἢ πουλᾷ σὲ ὑψηλὰς τιμὰς καὶ μὲ τεράστιο κέρδος, ἕνας ἄλλος δὲν πουλᾷ τίποτα ἢ πουλᾷ μὲ ζημιὰ... Ἡ προσφορά ἀγνοεῖ τὴ ζήτηση καὶ ἡ ζήτηση ἀγνοεῖ τὴν προσφορά. Παράγει στὴ βάση μιᾶς προτίμησης ἢ μιᾶς μόδας πού ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα σὸ καταναλωτικὸ κοινὸ· ἀλλὰ τὴν ὥρα πού εἶσαι ἕτοιμος νὰ προωθήσεις τὸ ἐμπόρευσμά σου στὴν ἀγορά, ἡ διάθεση ἔχει περάσει καὶ ἕνα ἄλλο εἶδος ἐμπορεύματος ἔγινε τῆς μόδας... Οἱ ἀναπόφευκτες συνέπειες εἶναι συνεχεῖς καὶ ἐκτεταμένες χρεωκοπίες, κακοὶ ὑπολογισμοί, αἰφνίδιες καταρρεῦσεις καὶ ἀπροσδόκητες περιορισμοί· ἐμπορικὲς κρίσεις, ἀνεργία, περιοδικοὶ κορεσμοὶ καὶ ἔλλειψεις· ἀστάθεια καὶ πτώση ἀμοιβῶν ἐργασίας καὶ κερδῶν· οἱ ἀπώλειες ἢ τεράστια σπατάλη τοῦ πλούτου, χρόνου, καὶ προσπάθειες στὴν ἀρένα τοῦ λυσσασμένου ἀνταγωνισμοῦ. (δ.π., σελ. 414—16).

Ὁ Ρικάρντο στὸ βιβλίον του «Ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ φορολογίας» (ἐνοικίαση τῆς γῆς) ὑποστηρίζει: Τὰ ἔθνη δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἐργαστήρια γιὰ παραγωγή καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ μηχανὴ κατανώσεως καὶ παραγωγῆς. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι ἕνα κομμάτι κεφαλαίου. Οἰκονομικοὶ νόμοι κυβερνοῦν τὸν κόσμον τυφλά. Γιὰ τὸν Ρικάρντο οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι τίποτα, τὸ προϊόν εἶναι τὸ πᾶν. Στὸ κεφάλαιον 26 τῆς γαλλικῆς μετάφρασης διαβάζουμε:

Σ' ἕνα ἄτομον μὲ κεφάλαιον 20.000 λίρες στερλίνες, πού τὰ κέρδη του εἶναι 2.000 λίρες τὸ χρόνο, θά τοῦ ἦταν ἐντελῶς ἀδιάφορο ἂν τὸ κεφάλαιόν του μπορούσε ν' ἀπασχολῆσει ἑκατὸ ἢ χίλιους ἀνθρώπους... δὲν εἶναι παρόμοιον τὸ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἔθνους; Δοθέντος ὅτι, τὸ καθαρὸ πραγματικὸ εἰσόδημά του, οἱ πρόσοδοί του καὶ τὰ κέρδη του θά ἦταν τὰ ἴδια, δὲν ἔχει καμιά σημασία ἂν τὸ ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα ἢ δώδεκα κατοικοὺς. (Ρικάρντο «Ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ φορολογίας», σελ. 234—35).

Στὴν πραγματικότητα, λέει ὁ Σιμόντε Σισμόντι, ἐκεῖνον πού ἀπομένει, εἶναι νὰ ἐπιθυμίσουμε ὅτι ὁ βασιλιάς, πού ἀφῆθηκε ἐντελῶς μόνος στὸ νησί, νὰ ἦταν σὲ θέση, παράγοντας συνέγεια αὐτόματα, νὰ ἐκτελέσει ὅλη τὴ δουλειὰ τῆς Ἀγγλίας. (Σιμόντε Σισμόντι, «Νέες ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», 2 τόμοι. Παρίσι, 1819, τ. 2ος, σελ. 33). Ἡ ὅλη παράγραφος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἑδαιφίου ἀπὸ τὸν Ρικάρντο, πάρθηκε ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ε. Μπουρέ, «Ἡ ὀθλιότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», τ. 1, σελ. 6—7).

Τὸ ἀφεντικὸ πού ἀγοράζει τὴν ἐργασία τοῦ ἐργάτη σὲ τιμὴ τόσο χαμηλὴ πού μόλις καὶ μετὰ βίας μπορεῖ ν' ἀντιμετωπίσει τίς πρὸ στοι-

χειώδεις ανάγκες του, δεν εϋθύνεται ούτε για τις χαμηλές αμοιβές, ούτε για τις ατέλειωτες ώρες εργασίας: ο ίδιος είναι υποκείμενος στο νόμο που επιβάλλει... 'Η αθλιότητα είναι προϊόν όχι τόσο πολύ των ανθρώπων, αλλά της δύναμης των πραγμάτων. (Ε. Μπουρέ, «'Η αθλιότητα της εργατικής τάξης στην 'Αγγλία και Γαλλία», τ. 1, σελ. 82).

Οι κάτοικοι πολλών διαφορετικών περιοχών της Μεγάλης Βρετανίας, δεν διαθέτουν ικανοποιητικό κεφάλαιο για να βελτιώσουν και να καλλιεργήσουν όλη τη γη τους. "Ένα μεγάλο μέρος του μαλλιού των νοτιών κομητειών της Σκωτίας, έπειτα από μία αρκετά μεγάλη διαδρομή σε πολύ άσχημους δρόμους, φτάνει στο Γιorkσάιρ, για την έπεξεργασία του, εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίων για την έπεξεργασία στον τόπο του. 'Υπάρχουν πολλές μικρές βιομηχανικές πόλεις στη Μεγάλη Βρετανία, που οι κάτοικοι τους δεν διαθέτουν ικανοποιητικό κεφάλαιο για να μεταφέρουν το εμπόρευμα της δικής τους βιομηχανίας στις μακρινές εκείνες αγορές, που υπάρχει ζήτηση και κατανάλωση γι' αυτό. "Αν υπάρχουν έμποροι ανάμεσά τους, είναι κυρίως μόνο οι πράκτορες πλουσιότερων εμπόρων που έδρεύουν σε μερικές από τις μεγαλύτερες πόλεις. ("Ανταμ Σμίθ, «'Ο πλούτος των έθνων», 1ος τόμος, σελ. 326—27).

Το έτησιο προϊόν της γης και της εργασίας κάθε έθνους, μπορεί ν' αυξηθεί στην αξία του όχι με άλλα μέσα, αλλά με την αύξηση είτε του αριθμού των παραγωγικών εργατών του, ή με την αύξηση των παραγωγικών μέσων εκείνων των εργατών που είχαν απασχοληθεί προηγουμένως... Σε όποιαδήποτε περίπτωση, απαιτείται σχεδόν πάντοτε ένα πρόσθετο κεφάλαιο. (δ.π., σελ. 306—307).

"Όπως ή σ υ σ σ ω ρ ε υ σ η του κεφαλαίου πρέπει, από τη φύση των πραγμάτων, να προηγηθεί του καταμερισμού της εργασίας, έτσι και ή εργασία μπορεί, όλο και περισσότερο να καταμερίζεται σε αναλογία με την προηγηθείσα όλο και μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου. 'Η ποσότητα των υλικών που μπορεί να έπεξεργαστεί ο ίδιος αριθμός ανθρώπων, αυξάνεται σε μεγάλη αναλογία, καθώς ή εργασία καταμερίζεται όλο και περισσότερο· και καθώς οι λειτουργίες κάθε εργάτη αποκτούν προοδευτικά μεγαλύτερο βαθμό άπλοποίησης, μία ποικιλία νέων μηχανών έφευρίσκει για να διευκολύνει και να συντομεύσει τις λειτουργίες αυτές. "Έτσι, καθώς ο καταμερισμός της εργασίας προοδεύει, για να υπάρξει σταθερή απασχόληση σ' ένα ίσο αριθμό εργατών, πρέπει έκ των προτέρων να συσσωρευτεί ένα ίσο άπόθεμα προμηθειών κι ένα άπόθεμα υλικών και εργαλείων μεγαλύτερο από δ,τι θα ήταν απαραίτητο σε μία πιό καθυστερημένη κατάσταση πραγμάτων. 'Αλλά ο αριθμός των εργατών σε κάθε έπιχειρηματικό κλάδο αυξάνεται γενικά με τον καταμερισμό της εργασίας σ' αυτό τον κλάδο, ή μάλλον είναι ή αύξηση του αριθμού τους που τους δίνει τη δυνατότητα ν' αποτελέσουν τάξη και να υποδιαιρεθούν με τον τρόπο αυτό. (δ.π., σελ. 241—42).

"Όπως ή συσσώρευση του κεφαλαίου είναι έκ των προτέρων απαραίτητη για να συνεχιστεί ή μεγάλη αυτή βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, με τον ίδιο τρόπο ή συσσώρευση αυτή όδηγει φυσιολογικά στη βελτίωση αυτή. Τό άτομο που χρησιμοποιεί τό άπόθεμά του στη συντήρηση εργασίας, αναγκαστικά, έπιθυμεί να τό χρησιμοποιήσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να παράγει όσο

είναι δυνατό μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας. Για τὸ λόγο αὐτὸ προσπαθεῖ ἀπὸ τῆ μιά μεριά νὰ πετύχει τὴν καλύτερη δυνατὴ διανομὴ τῆς ἀπασχόλησης μεταξὺ τῶν ἐργατῶν του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ τοὺς ἐφοδιάσει μὲ τὶς καλύτερες μηχανῆς πού μπορεί νὰ ἐφεύρει ἢ ν' ἀγοράσει. Ἡ ἱκανότητά του σ' ἀμφότερες τὶς προοπτικὲς αὐτὲς δρισκεται γενικὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ ἀποθέματός του, ἢ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων πού τὸ ἀπόθεμά του μπορεί ν' ἀπασχολήσει. Ἐτσι, ἡ ποσότητα τῆς βιομηχανίας σὲ κάθε χώρα, ὄχι μόνο αὐξάνεται μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ἀποθέματος πού τὴν ἐνεργοποιεῖ, ἀλλὰ, σὰν ὁπρρορα αὐτῆς τῆς αὐξησης, ἡ ἴδια ποσότητα βιομηχανίας παράγει μιά πολὺ μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας. (δ.π., σελ. 242).

Δηλαδή ὕπεραγωγὴ.

Περισσότερο ἐκτεταμένοι συνδυασμοὶ παραγωγικῶν δυνάμεων... στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία μέσα ἀπὸ τὴν ἔνοπισην πῖὸ πολυάριθμων καὶ πῖὸ ποικίλων ἀνθρώπων καὶ φυσικῶν δυνάμεων γιὰ ἐπιχειρήσεις σὲ μεγαλύτερη κλίμακα. Ἐπίσης, ὑπάρχει ἤδη ἕνας ἀριθμὸς περιπτώσεων μὲ στενωτέρους δεσμοὺς μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν βασικῶν βιομηχανικῶν κλάδων. Ἐτσι μεγάλοι βιομηχανοὶ θὰ προσπαθῆσουν ν' ἀποκτήσουν μεγάλες κτηματικὲς περιουσίες, ὥστε νὰ μὴν ἐξαρτιῶνται ἀπὸ ἄλλους τουλάχιστο γιὰ ἕνα μέρος τῶν πρώτων ὑλῶν πού χρειάζονται γιὰ τὴ βιομηχανία τους ἢ θὰ δημιουργήσουν μιά ἐμπορικὴ ἔταιρία συνδεμένη μὲ τὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις τους καὶ θὰ πουλοῦν ὄχι μόνο τὰ δικά τους προϊόντα, ἀλλὰ θ' ἀγοράζουν καὶ θὰ πουλοῦν λιανικὰ ἄλλα εἶδη ἀγαθῶν στοὺς ἐργάτες τους. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ὑπάρχουν μερικοὶ ἰδιοκτῆτες ἐργοστασίων πού ἀπασχολοῦν μεταξὺ δέκα καὶ δώδεκα χιλιάδων ἐργατῶν... παρόμοιοι συνδυασμοὶ διαφορετικῶν κλάδων παραγωγῆς κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον ἑνὸς ἀνθρώπου, μικρὰ κράτη ἢ ἐπαρχίες μέσα στὸ ἴδιο τὸ κράτος, δὲν εἶναι ἀσυνήθιστοι. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἰδιοκτῆτες ὀρυχείων κοντὰ στὸ Μπίρμιγχαμ ἀνέλαβαν πρόσφατα ὄλη τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς σιδήρου, πού ἦταν προηγούμενα στὰ χέρις ἀρκετῶν διαφορετικῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ ἰδιοκτῆτῶν. Βλέπε «Τριμηνιαία ἐπιθεώρηση τῆς μεταλλευτικῆς περιοχῆς τοῦ Μπίρμιγχαμ», Νο 3, 1838. Τελικὰ, στὶς μεγάλες μετοχικὲς εἰταιρίες, πού ἔγιναν τόσο πολυάριθμες, δρισκουμε ἐκτεταμένους συνδυασμοὺς τῶν οἰκονομικῶν πόρων π ο λ λ ῶ ν μεριδοῦχων μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνικὴ γνῶση καὶ τὴν ἐξειδίκευση ἄλλων πρὸς τοὺς ὁποίους ἀνατίθεται ἡ ἐκτέλεση τῆς εργασίας. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ εἶναι δυνατό γιὰ πολλοὺς κεφαλαιοκράτες νὰ χρησιμοποιήσουν τὶς ἀποταμιεύσεις τους μ' ἕναν πολυδιάστατο τρόπο καὶ ἀκόμα νὰ τὶς ἐπενδύσουν ταυτόχρονα στὴ γεωργικὴ, βιομηχανικὴ καὶ ἐμπορικὴ παραγωγή. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ γίνων καὶ τὰ συμφέροντά τους πολυδιάστατα καὶ ν' ἀρχίσει νὰ ξεθωριάζει ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στὰ γεωργικὰ, βιομηχανικὰ καὶ ἐμπορικὰ συμφέροντα. Ἀλλὰ ἡ μεγαλύτερη εὐκολία μὲ τὴν ὁποία τὸ κεφάλαιο μπορεί νὰ ἐπενδυθεῖ γόνιμα μὲ τοὺς πῖὸ ποικίλους τρόπους, ἀναπόφευκτα μεγαλώνει τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἰδιοκτῆτριες καὶ μὴ ἰδιοκτῆτριες τάξεις. (Βίλχελμ Σκούλς, «Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς», σελ. 40—41).

Τὸ τεράστιο κέρδος πού ἀντλοῦν οἱ ἰδιοκτῆτες ἀκινήτων ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀθλιότητα πού προκαλεῖται ἀπὸ τὴ βιομηχανία, τόσο ὕψηλότερο εἶναι τὸ ἐνόικιο.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὴν κλίμακα τοῦ κέρδους ἀπὸ τῆς ἀδυναμίας τοῦ προλεταριάτου (πορνεία, ἀλκοολισμός, ἐνεχυροδανεισμός).

Καθὼς τὸ κεφάλαιο καὶ ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία συνενώνονται κάτω ἀπὸ ἓνα ἄτομο καὶ καθὼς τὸ κεφάλαιο ἀποκτᾷ τὴ δυνατότητα, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του, νὰ συνδυάζει διαφορετικούς κλάδους παραγωγῆς, ἡ συσσώρευση τῶν κεφαλαίων αὐξάνει καὶ ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσά τους μειώνεται.

Ἐξαιτίας τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ εἴκοσι μάρκες λοταρίας τοῦ Σμιθ⁽¹⁾.

Τὸ καθαρὸ καὶ ἀκαθάριστο εἰσόδημα τοῦ Σαίη.

Ἡ γαιοπρόσοδος

Τὸ δίκαιο τῶν γαιοκτημόνων μπορεῖ νὰ ἰχνηλατηθεῖ πίσω στὰ χρόνια τῆς ληστείας (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τόμ. 1, σελ. 136). Οἱ γαιοκτήμονες, ὅπως ὄλοι οἱ ἄνθρωποι, θέλουν νὰ θερίζουν ἐκεῖ πού ποτέ δὲν ἔσπειραν καὶ ἀπαιτοῦν ἐνοίκιο ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ φυσικὸ προϊόν τῆς γῆς. (Ἄνταμ Σμιθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σελ. 44).

Ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς, συχνὰ δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἓνα λογικὸ κέρδος ἢ τόκος γιὰ τὸ κεφάλαιο πού δαπανήθηκε ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς γῆς. Αὐτὸ, ἀναμφίβολα, μπορεῖ νὰ ἰσχύει ἐν μέρει γιὰ ἀρκετὲς περιπτώσεις... Ὁ γαιοκτήμονας ἀξιῶνει ἐνοίκιο ἀκόμα καὶ γιὰ χέρσα γῆ καὶ ὁ ὑποτιθέμενος τόκος ἢ κέρδος γιὰ τὰ ξέοδα τῆς βελτίωσης εἶναι μιὰ προσθήκη στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ πρόσοδο. Ἐπιπλέον, οἱ βελτιώσεις αὐτὲς δὲν γίνονται πάντοτε ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ γαιοκτήμονα, ἀλλὰ ὀρισμένες φορὲς ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ ἐνοικιαστή. Ὡστόσο, ὅταν ἐρχεται ἡ στιγμή γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ἐνοικίας, ὁ γαιοκτήμονας ἀπαιτεῖ πάλι τὴν ἴδια αὐξηση ἐνοικίου, σὰ νὰ εἶχε ἐπιβαρυνθεῖ αὐτὸς ὅλες τῆς βελτιώσεις.

Ὅρισμένες φορὲς ἀξιῶνει ἐνοίκιο γιὰ πράγματα πού δὲν ἐπιδέχονται καμιά ἀνθρώπινη ἐπέμβαση γιὰ τὴ βελτίωσή τους. (δ.π., σελ. 131).

---

(1) Πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ τοῦ Μάρξ στὸ παρακάτω ἐδάφιο ἀπὸ τὸ ἐργ. τοῦ Ἄνταμ Σμιθ «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 94: «Σὲ μιὰ ἀπόλυτα δίκαιη λοταρία, αὐτοὶ πού κερδίζουν, πρέπει νὰ κερδίσουν ὅλα ὅσα ἔχασαν αὐτοὶ πού τράβηξαν τοὺς λευκοὺς λοτούς. Σ' ἓνα ἐπάγγελμα ὅπου εἴκοσι ἀποτυγχάνουν γιὰ ἓναν πού πετυχαίνει, αὐτὸς ὁ ἓνας πρέπει νὰ κερδίσει ὅλα ὅσα θὰ κερδίζαν οἱ εἴκοσι ἀποτυχημένοι»).

Ὁ Σμίθ ἀναφέρει ὡς παράδειγμα γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση τὸ φύκι, ἓνα εἶδος θαλασσίας ἀγριόδας πού, ὅταν καεῖ, ἀποδίδει ἓνα ἀλκαλικὸ ἕλας χρήσιμο γιὰ τὴν κατασκευὴ γυαλιοῦ, σαπουνιοῦ, κλπ. Τὸ φυτό αὐτὸ βλασταίνει σὲ διάφορα μέρη τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἰδιαίτερα στὴ Σκωτία, ἀλλὰ μόνο πάνω σὲ βράχους πού βρίσκονται μέσα στὰ ὄρια τῆς ὑψηλῆς στάθμης τοῦ νεροῦ καὶ σκεπάζονται δυὸ φορές τὴν ἡμέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἔτσι τὸ προϊόν αὐτὸ ποτὲ δὲν αὐξήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια. Ὅσο, ὁ γαιοκτήμονας πού τὰ ὄρια τοῦ τσιφλικιοῦ του περιλαμβάνουν καὶ τὴν παραλία μὲ τὴν ἀγριάδα αὐτὴ, ἀπαιτεῖ γιὰ τὴν παραλία τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐνοίκιο πού ἀπαιτεῖ καὶ γιὰ τοὺς σιτοβολῶνες. Ἡ θάλασσα στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῶν νησιῶν Σέτλαντ περνᾷ τὸ συνηθισμένο μέτρο σὲ ἀφθονία ψαριῶν, πού ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ στήριγμα ἐπιβίωσης τῶν κατοίκων τους. Ἄλλὰ γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὸ προϊόν αὐτὸ τῆς θάλασσας, πρέπει νὰ κατοικήσουν στὴ γειτονικὴ στεριά. Τὸ ἐνοίκιο πού παίρνει ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ἀνάλογο ὄχι πρὸς αὐτὰ πού μπορεῖ νὰ κερδίσει ὁ ἀγρότης ἀπὸ τὴ γῆ, ἀλλὰ πρὸς αὐτὰ πού μπορεῖ νὰ κερδίσει τόσο ἀπὸ τὴ γῆ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα (δ.π., σ. 131)

Αὐτὸ τὸ νοίκι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς προϊόν ἐκείνων τῶν δυνάμεων τῆς φύσης πού τὴ χρῆση τους ἐκμισθώνει ὁ γαιοκτήμονας στὸν ἀγρότη. Τὸ ἐνοίκιο εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, ἀνάλογο μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ἔκταση τῶν δυνάμεων τῆς φύσης ἢ μὲ ἄλλα λόγια ἀνάλογο μὲ τὴν ὑποτιθέμενη φυσικὴ ἢ τεχνητὴ γονιμότητα τῆς γῆς. Εἶναι τὸ ἔργο τῆς φύσης πού παραμένει ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν καὶ ἀποζημιωθοῦν ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς δουλειὰ τοῦ ἀνθρώπου. (δ.π., σελ. 324 - 5).

Ἔτσι ἡ γαιοπρόσδοδος θεωρούμενη ὡς τιμὴ πού πληρώθηκε γιὰ τὴ χρῆση τῆς γῆς εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ τῆς μονοπωλιακῆς τιμῆ. Δὲν εἶναι καθόλου ἀνάλογη πρὸς αὐτὸ πού ὁ γαιοκτήμονας μπορεῖ νὰ δαπάνησε γιὰ τὴ βελτίωση τῆς γῆς ἢ πρὸς αὐτὸ πού ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ πάρει· ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ πού ὁ ἀγρότης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δώσει. (δ.π., σελ. 131).

Οἱ γαιοκτήμονες εἶναι οἱ μόνοι ἀπὸ τὶς τρεῖς τάξεις (οἱ «τρεῖς μεγάλες, ἀρχικὲς καὶ συστατικὲς τάξεις τῆς πολιτισμένης κοινωνίας», εἶναι κατὰ τὸ Σμίθ αὐτοὶ πού ζοῦν ἀπὸ τὸ νοίκι, αὐτοὶ πού ζοῦν ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας καὶ αὐτοὶ πού ζοῦν ἀπὸ τὸ κέρδος), πού τὸ εἰσόδημά τους δὲν τοὺς κοστίζει οὔτε ἐργασία, οὔτε φροντίδα, ἀλλὰ ἔρχεται σ' αὐτούς, ὡς νὰ λέμε, ἀπὸ μόνο του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε δικό τους σχέδιο ἢ πρόγραμμα. (δ.π., σελ. 230).

Εἶδαμε ἤδη μὲ τί τρόπο τὸ μέγεθος τοῦ ἐνοικίου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς γονιμότητος τῆς γῆς.

Ἡ γαιοπρόσδοος δὲν ποικίλλει μόνο ἀνάλογα μὲ τὴ γονιμότητα τῆς γῆς, ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ προϊόν τῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ θέση τῆς, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ γονιμότητά τῆς. (δ.π., σελ. 133).

Τὸ προϊόν τῶν χωραφίων, τῶν ὀρυχείων, καὶ τῶν ἀλιευτικῶν περιοχῶν, ὅταν ἡ φυσικὴ τους γονιμότητα εἶναι ἴση, εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὴν κατάλληλη ἐφαρμογὴ τῶν κεφαλαίων πού ἐπενδύθηκαν στὶς περιπτώσεις αὐτές. Ὅταν τὰ κεφάλαια εἶναι ἴσα καὶ ἐξίσου καλὰ χρησιμοποιημένα, τὸ προϊόν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴ φυσικὴ τους γονιμότητα. (δ.π., σελ. 249).

Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Σμίθ εἶναι σημαντικές, γιατί μειώνουν τὴ γαιοπρόσοδο, ἐκεῖ ὅπου τὸ κόστος τῆς παραγωγῆς καὶ τὸ κεφάλαιο εἶναι ἴσα πρὸς τὸ βαθμὸ τῆς γονιμότητος τῆς γῆς. Αὐτὸ φανερώνει καθαρά τὴ διαστροφή τῶν ἰδεῶν στὴν πολιτικὴ οἰκονομία, πού μετατρέπει τὴ γονιμότητα τῆς γῆς σὲ προσδιοριστικὸ τοῦ γαιοκτήμονα.

Ἄλλὰ ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὴ γαιοπρόσοδο ὅπως ἀκριβῶς διαμορφώνεται.

Ἡ γαιοπρόσδοος καθιερώνεται μέσα ἀπὸ τὸν ἀγωνά μεταξὺ ἐνοικιαστῆ καὶ γαιοκτήμονα. Σ' ὄλη τὴν πολιτικὴ οἰκονομία βρίσκουμε ὅτι ἡ ἐχθρική ἀντίθεση τῶν συμφερόντων, πάλη καὶ πόλεμος, ἀναγνωρίζονται σὰν βάση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὴ σχέση γαιοκτήμονα καὶ ἐνοικιαστῆ.

Ρυθμίζοντας τοὺς ὄρους τῆς ἐνοικίασης, ὁ γαιοκτήμονας ἐπιδιώκει νὰ μὴν ἀφήσει στὸν ἐνοικιαστῆ μερίδιο προϊόντος μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ κεφαλαίου μὲ τὸ ὅποιο θὰ προμηθευτεῖ τὸ σπόρο, θὰ πληρώσει τίς ἀμοιβές ἐργασίας καὶ θ' ἀγοράσει καὶ θὰ συντηρήσει τὰ ζῶα καὶ ἄλλα γεωργικὰ ἐργαλεῖα. Στὸ μερίδιο αὐτὸ συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ συνηθισμένα κέρδη τοῦ γεωργικοῦ κεφαλαίου στὴν περιοχὴ. Εἶναι φανερὸ τὸ μικρότερο μερίδιο στὸ ὅποιο πρέπει νὰ ἀρκεστεῖ ὁ ἐνοικιαστῆς χωρὶς νὰ εἶναι ὁ χαμένος. Ὁ γαιοκτήμονας σπάνια ἐννοεῖ ν' ἀφήσει κάτι περισσότερο στὸν ἐνοικιαστῆ. Ὅποιοδήποτε μέρος τοῦ προϊόντος, ἢ, πράγμα πού εἶναι τὸ ἴδιο, ὅποιοδήποτε μέρος τῆς τιμῆς, ὑπερβαίνει τὸ μερίδιο τοῦ ἐνοικιαστῆ, ὁ γαιοκτήμονας φυσικὰ ἐπιδιώκει νὰ τὸ ἰδιοποιεῖται σὰν πρόσδοο τῆς γῆς του, πρόσδοος πού εἶναι προφανῶς ἡ ὑψηλότερη πού μπορεῖ ὁ ἐνοικιαστῆς νὰ πληρώσει κάτω ἀπὸ τὰ πραγματικὰ δεδομένα τῆς γῆς... Τὸ μερίδιο αὐτὸ... μπορεῖ ἀκόμα νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἡ φυσικὴ γαιοπρόσδοος, ἢ τὸ ἐνοίκιο μὲ τὸ ὅποιο πράγματι ἡ γῆ θὰ μπορούσε κατὰ κύριο λόγο νὰ ἐνοικιαστεῖ. (δ.π., σελ. 130 - 31).

Οἱ γαιοκτήμονες, λέει ὁ Σαίη, ἐφαρμόζουν ἕνα εἶδος μονοπωλίου ἐναντίον τῶν ἐνοικιαστῶν. Ἡ ζήτησις γιὰ τὸ ἐμπόρευμά τους, πού εἶναι ἡ γῆ, εἶναι ἱκανὴ γιὰ μιὰ ἀπεριόριστη ἐπέκτασι' ἀλλὰ ἡ προσφορά μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ μόνο μέχρι ἕνα ὀρισμένο σημεῖο... Ἡ

συμφωνία που έγινε ανάμεσα στο γαιοκτήμονα και τον ένοικιαστή είναι πάντοτε όσο γίνεται πιο εύνοϊκή για τον πρώτο... Έκτός από το πλεονέκτημα που ο γαιοκτήμονας άντληεί από τη φύση της συναλλαγής, άντλει κι άλλο πλεονέκτημα από τη θέση του, τη μεγαλύτερη περιουσία του, της υπόληψης και της κοινωνικής σειράς του. Άλλα το πρώτο από τα πλεονεκτήματα αυτά είναι από μόνο του άρκετο για να δίνει κάθε στιγμή τη δυνατότητα στο γαιοκτήμονα να έπωφελείται από τα εύνοϊκά δεδομένα της γής. Η διάνοιξη ενός καναλιού ή ενός δρόμου και μία αύξηση του πληθυσμού και της ευημερίας σε μία περιοχή πάντοτε ανεβάζουν την τιμή του ένοικίου... Κάτι περισσότερο, άκόμα κι αν ο ένοικος κάνει βελτιώσεις με δικά του έξοδα στη γή που του δόθηκε, μπορεί να έπωφεληθεί από το κεφάλαιο αυτό μόνο όσο διαρκεί το ένοικιαστήριο. Όταν λήξει το ένοικιαστήριο, το κεφάλαιο αυτό παραμένει στα χέρια του γαιοκτήμονα. Από τη στιγμή αυτή και μετά, εκείνος που καρπώνεται το κέρδος, γιατί τώρα το ένοίκιο αύξηθηκε ανάλογα, είναι ο γαιοκτήμονας, μολοντί δεν ήταν αυτός που έκανε την άρχικη δαπάνη. (Ζάν Βαπτιστής Σαΐη, «Οί άρχές της πολιτικής οικονομίας», τ. ΙΙ, σελ. 142-3)

Το ένοίκιο, θεωρούμενο σαν τιμή που πληρώνεται για τη χρήση της γής, είναι φυσιολογικά το ύψλότερο που μπορεί να πληρώσει ο ένοικιαστής με δάση τα πραγματικά δεδομένα της γής. (Σμιθ τ. Ι, σελ. 130).

Η πρόσσδος ενός άκινήτου έπι της έπιφανείας συνήθως συμποσούται στο ύποτιθέμενο ένα τρίτο του άκαθαρίστου προϊόντος και είναι γενικά μία πρόσσδος σίγουρη και ανεξάρτητη από τις περιστασιακές διακυμάνσεις της συγκομιδής. (δ.π., σελ. 153)

Σπάνια είναι η πρόσσδος μικρότερη από το ένα τέταρτο και συχνά μεγαλύτερη από το ένα τρίτο του όλικου προϊόντος. (δ.π., σελ. 325).

Η γαιοπρόσδος δέ μπορεί να πληρωθεί σε δ-λες τις περιπτώσεις τών έμπορευμάτων. Λόγου χάρη, σε πολλές περιοχές δεν πληρώνεται ένοίκιο για πέτρες.

Τά τμήματα του προϊόντος της γής που μπορούν συνήθως να μεταφερθούν στην αγορά, είναι μόνο εκείνα που η συνηθισμένη τιμή τους έπαρκει ν' αντικαταστήσει το κεφάλαιο που πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την προώθησή τους, μαζί με τα συνηθισμένα κέρδη του. Αν η συνηθισμένη τιμή τά υπερκαλύπτει αυτά, το παραπάνω τμήμα της θά περιέλθει φυσιολογικά στη γαιοπρόσσοδο. Αν δεν τά υπερκαλύπτει, μολοντί το έμπόρευμα μπορεί να προωθηθεί στην αγορά, δέ μπορεί ν' άποδώσει πρόσσοδο στο γαιοκτήμονα. Αν ή τιμή υπερκαλύπτει ή όχι, εξαρτιέται από τη ζήτηση. (δ.π., σελ. 132).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η πρόσσδος μπαίνει στα συστατικά που άποτελούν την τιμή τών έμπορευμάτων με τρόπο διαφορετικό από τους μισθούς και το κέρδος. Ύψηλοι ή χαμηλοί μισθοι και κέρδος είναι οι αίτιες τών χαμηλών ή ύψηλών τιμών' ύψηλή ή χαμηλή πρόσσδος είναι άποτέλεσμα τών τιμών. (δ.π., σελ. 132).

Ἐνάντιον πρὸς τὸ πρῶτον πού πάντοτε ἀποφέρουσαν πρόσδοσον εἶναι ἡ τροφή.

Ἐκείνη οἱ ἄνθρωποι, ὅπως δὲ τὰ ἄλλα ζῶα, πολλαπλασιάζονται φυσιολογικῶς σὲ ἀναλογία πρὸς τὰ μέσα ἐπιβίωσής τους, ἡ τροφή εἶναι πάντοτε, λίγο ἢ πολὺ, σὲ ζήτηση. Ἡ τροφή μπορεῖ πάντοτε ν' ἀγοράζει ἢ νὰ ἐλέγχει μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ποσότητα ἐργασίας καὶ πάντοτε θὰ βρῆται κάποιος πού θὰ εἶναι πρόθυμος νὰ κάνει κάτι γιὰ τὴν ἀπόκτησίν της. Πράγματι, ἡ ποσότητα ἐργασίας πού μπορεῖ ν' ἀγοράσει, δὲν εἶναι πάντοτε ἴση πρὸς ἐκείνη πού θὰ μπορούσε νὰ συντηρήσει, ἀν διευθυνόνταν μὲ τὸν πιὸ οἰκονομικὸ τρόπο, ἐξαιτίας τῶν ὑψηλῶν ἀμοιβῶν μὲ τις ὁποῖες ἀμοιβεται κάποτε ἡ ἐργασία. Ἀλλὰ μπορεῖ πάντοτε ν' ἀγοράζει τόση ποσότητα ἐργασίας, ὅση μπορεῖ νὰ συντηρήσει σύμφωνα μὲ τὴν τιμὴ πού ἐπικρατεῖ γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐργασίας στὴ γειτονικὴ περιοχὴ.

Ἀλλὰ ἡ γῆ, σχεδὸν σὲ κάθε περίπτωση, παράγει ποσότητα τροφῆς μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη πού ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ συντηρήσει ὅλη τὴν ἐργασία, πού εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ προωθήσει τὴν τροφὴν στὴν ἀγορὰ μὲ τὸν πιὸ φιλελεύθερο τρόπο μὲ τὸν ὅποιο συντηρεῖται ποτὲ ἡ ἐργασία αὐτή. Τὸ πλεόνασμα, ἐπίσης, εἶναι πάντοτε περισσότερο ἀπὸ ἱκανοποιητικὸ γιὰ ν' ἀντικαταστήσει τὸ κεφάλαιο πού ἐπενδύθηκε στὴν ἐργασία αὐτή, μαζί μὲ τὰ κέρδη του. Ἔτσι, πάντοτε, κάτι ἀπομένει ὡς πρόσδοσον γιὰ τὸν γαιοκτήμονα. (δ.π., σελ. 132 - 3).

Ἡ τροφή εἶναι κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ὄχι μόνον ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῆς προσόδου, ἀλλὰ καὶ ἄλλο τμῆμα τοῦ προϊόντος τῆς γῆς πού ἐκ τῶν ὑπέρων ἀποδίδει πρόσδοσον, παίρνει αὐτὸ τὸ μέρος τῆς ἀξίας του ἀπὸ τὴν βελτίωση τῶν δυνάμεων ἐργασίας, παράγοντας τροφὴν μὲ τὸν τρόπο τῆς βελτίωσης καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. (δ.π., σελ. 147).

Ἡ ἀνθρώπινη τροφή φαίνεται νὰ εἶναι τὸ μόνον προϊόν τῆς γῆς πού πάντοτε καὶ ἀναγκαστικὰ ἀποδίδει μιὰ πρόσδοσον στὸ γαιοκτήμονα. (δ.π., σελ. 147).

Οἱ χώρες εἶναι πυκνοκατοικημένες ὄχι σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων, πού τὸ προϊόν τους μπορεῖ νὰ ντύσει καὶ νὰ στεγάσει, ἀλλὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων πού μπορεῖ νὰ θρέψει. (δ.π., σελ. 149).

Μετὰ τὴν τροφή, τὸ ντύσιμο καὶ ἡ στέγαση εἶναι οἱ δύο μεγάλες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. (δ.π., σελ. 147).

Αὐτὰ γενικὰ ἀποφέρουσαν μιὰ πρόσδοσον, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαστικὰ.

Ἐὰν δοῦμε τώρα πῶς ὁ γαιοκτήμονας ἐκμεταλλεύεται κάθε τι πού θὰ ἦταν πρὸς ὄφελος τῆς κοινωνίας.

1] Ἡ γαιοπρόσοδος αὐξάνεται μὲ τὴν αὐξησὴ τοῦ πληθυσμοῦ. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ.1, σελ. 146).

2] Μάθαμε ἤδη ἀπὸ τὸν Σαίη πῶς ἡ γαιοπρόσοδος αὐξάνεται μὲ τοὺς σιδηροδρόμους κτλ., καὶ μὲ τὴν βελτίωση,

ασφάλεια και πολλαπλασιασμό τῶν μέσων ἐπικοινωνίας.

[3] ...κάθε βελτίωση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τείνει, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ν' αὐξήσει τὴν πραγματικὴ γαιοπρόσοδο, ν' αὐξήσει τὸν πραγματικὸ πλοῦτο τοῦ γαιοκτῆμονα, τὴν ἀγοραστικὴ του δύναμη ἐπὶ τῆς ἐργασίας ἢ ἐπὶ τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων.

Ἡ ἐπέκταση τῆς βελτίωσης καὶ τῆς καλλιέργειας τείνει ν' αὐξήσει τὴ γαιοπρόσοδο ἄμεσα. Τὸ μερίδιο τοῦ γαιοκτῆμονα ἀπὸ τὸ προϊόν ἀναγκαστικὰ αὐξάνεται μὲ τὴν αὐξηση τοῦ προϊόντος. ....

Αὐτὴ ἡ αὐξηση τῆς πραγματικῆς τιμῆς τῶν μερῶν ἐκείνων τοῦ ἀκατέργαστου προϊόντος τῆς γῆς... ἡ αὐξηση στὴν τιμὴ τῶν ζώων, λογουχάρη, τείνει ἐπίσης πρὸς μιὰ ἄμεσα αὐξηση τῆς γαιοπροσόδου καὶ μάλιστα σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀναλογία. Ἡ πραγματικὴ ἀξία τοῦ μεριδίου τοῦ γαιοκτῆμονα, ὁ πραγματικὸς του ἔλεγχος πάνω στὴν ἐργασία ἄλλων ἀνθρώπων, ὄχι μόνον αὐξάνεται ἀνάλογο μὲ τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ προϊόντος, ἀλλὰ ἡ ἀναλογία τοῦ μεριδίου του πρὸς τὸ σύνολο τοῦ προϊόντος αὐξάνεται μαζί μὲ τὸ προϊόν. Τὸ προϊόν αὐτό, μετὰ τὴν αὐξηση τῆς πραγματικῆς τιμῆς του, δὲν ἀπαιτεῖ γιὰ τὴ συγκέντρωσή του περισσότερη ἀπὸ πρὶν ἐργασία. Ἐτσι, μιὰ μικρότερη ἀναλογία τοῦ προϊόντος θὰ εἶναι ἀρκετὴ ν' ἀντικαταστήσει, μὲ τὸ συνηθισμένον κέρδος, τὸ κεφάλαιο ποῦ ἐνεργοποιεῖ τὴν ἐργασία αὐτή. Κατὰ συνέπεια, μιὰ μεγαλύτερη ἀναλογία τοῦ προϊόντος πρέπει ν' ἀνήκει στὸ γαιοκτῆμονα. (δ.π., σελ. 228 - 9).

Ἡ μεγαλύτερη ζήτηση γιὰ ἀκατέργαστα προϊόντα καὶ ἡ συνακόλουθη αὐξηση στὴν ἀξία τους μπορεῖ ἐν μέρει νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς αὐξησης τῶν ἀναγκῶν. Ἄλλὰ κάθε νέα ἀνακάλυψη καὶ κάθε νέα ἐφαρμογὴ στὴ βιομηχανία μιᾶς πρώτης ὕλης ποῦ προηγούμενα δὲν χρησιμοποιοῦνταν καθόλου ἢ χρησιμοποιοῦνταν σπάνια, δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ αὐξηση στὴ γαιοπρόσοδο. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἐνοίκιο τῶν ἀνθρακωρυχείων παρουσίασε τεράστια αὐξηση δταν εἰσῆχθησαν οἱ σιδηρόδρομοι, τὰ ἀτμόπλοια, κτλ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλεονέκτημα αὐτὸ ποῦ ὁ γαιοκτῆμονας ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ, τὶς ἀνακαλύψεις καὶ τὴν ἐργασία, ὑπάρχει καὶ ἕνα ἄλλο ποῦ θὰ δοῦμε ἀμέσως.

[4] Ὅλες αὐτὲς οἱ βελτιώσεις στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις ἐργασίας, ποῦ τείνουν ἄμεσα νὰ μειώσουν τὴν πραγματικὴ τιμὴ τῆς κατασκευῆς, τείνουν ἔμμεσα ν' αὐξήσουν τὴν πραγματικὴ γαιοπρόσοδο. Ὁ γαιοκτῆμονας ἀνταλλάσσει τὸ μέρος ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ἀκατέργαστο προϊόν του, ποῦ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὴ δική του ἀνάληψη, ἢ, αὐτὸ ποῦ καταλήγει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, ἀνταλλάσσει τὴν τιμὴ αὐτοῦ τοῦ παραπανίσιου μέρους μὲ κατεργασμένα προϊόντα. Ὅ,τιδήποτε μειώνει τὴν τιμὴ τοῦ κατεργασμένου προϊόντος, αὐξάνει τὴν τιμὴ τοῦ ἀκατέργαστου. Μιὰ ἴση ποσότητα ἀκατέργα-

στου προϊόντος γίνεται ἕτσι ἰσοδύναμη πρὸς μιὰ μεγαλύτερη ποσότητα ἐπεξεργασμένου προϊόντος· καὶ ὁ γαιοκτήμονας ἀποκτᾷ τὴ δυνατότητα ν' ἀγοράσει μεγαλύτερη ποσότητα εὐκολιών, κοσμήματα ἢ πολυτέλειες, πού τὸν συγκινοῦν. (δ.π., σελ. 229).

Ἄλλὰ εἶναι ἀνόητο νὰ συμπεράνουμε, ὅπως κάνει ὁ Σμίθ, ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ γαιοκτήμονας ἐκμεταλλεύεται κάθε τι πού εἶναι πρὸς ὄφελος τῆς κοινωνίας, ἄρα καὶ τὸ συμφέρο του, εἶναι πάντοτε ταυτόσημο μὲ τὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας. (δ.π., σελ. 230). Στὸ οἰκονομικὸ σύστημα, κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τὸ συμφέρο πού ἔχει ἕνα ἄτομο ἀπὸ τὴν κοινωνία εἶναι σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία πρὸς τὸ συμφέρο πού ἔχει ἡ κοινωνία ἀπὸ τὸ ἄτομο αὐτό, ὅπως ἀκριβῶς τὸ συμφέρο πού ἔχει ὁ τοκογλύφος ἀπὸ τὸν ἄσωτο δὲν εἶναι καθόλου ταυτόσημο μὲ τὸ συμφέρο τοῦ ἄσωτου.

Ἄναφέρουμε μόνο παροδικὰ τὴν ἔμμομη ἰδέα τοῦ γαιοκτήμονα μὲ τὸ μονοπώλιο πού κατευθύνεται ἐναντίον τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία, ξένων χωρῶν, πού εἶναι ἡ αἰτία γιὰ παράδειγμα, τῶν Νόμων περὶ σιτηρῶν. Θὰ παρακάμψουμε ἐπίσης, τὴ μεσαιωνικὴ δουλοπαροικία, τὴ δουλεία στὶς ἀπαικίαις καὶ τὴν καταπίεση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ — τοὺς μεροκαματιάρηδες — στὴ Μεγάλῃ Βρετανία. Ὡς περιοριστοῦμε στὶς προτάσεις τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς οικονομίας.

① Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ γαιοκτήμονα γιὰ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας σημαίνει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῆς πολιτικῆς οικονομίας ὅτι εἶναι ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς, τῆς παραγωγῆς τῆς καὶ τῶν ἀναγκῶν τῆς, μὲ μιὰ λέξη, γιὰ τὴν αὐξηση τοῦ πλοῦτου. Καὶ ἡ αὐξηση τοῦ πλοῦτου εἶναι, ἂν οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις μου εἶναι σωστές, ταυτόσημη μὲ τὴν αὐξηση τῆς ἀθλιότητος καὶ τῆς δουλείας. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν αὐξηση ἐνοικίων καὶ στὴν αὐξηση τῆς ἀθλιότητος εἶναι ἕνα παράδειγμα τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ γαιοκτήμονα γιὰ τὴν κοινωνία, γιατί μιὰ αὐξηση στὸ ἐνοίκιο κατοικίας σημαίνει ἐπίσης αὐξηση τῆς γαιοπροσόδου — ὁ τόκος ἀπὸ τὴ γῆ ὅπου στέκεται τὸ σπίτι.

② Σύμφωνα μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς πολιτικοὺς οικονομολόγους, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ γαιοκτήμονα βρίσκεται σὲ ὀξεία ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τοῦ ἐνοικιαστοῦ καὶ κατὰ συνέπεια πρὸς ἕνα ἀξιόλογο τμῆμα τῆς κοινωνίας.

③ Ὁ γαιοκτήμονας εἶναι σὲ θέση νὰ ζητήσῃ τόσο μεγαλύτερο ἐνοίκιο ἀπὸ τὸν σέμπρο, ὅσο χαμηλότερες ἀμοιβές ἐργασίας πληρώνει ὁ τελευταῖος. Καὶ ὅσο μεγαλύτερο ἐνοίκιο ἀπαιτεῖ ὁ γαιοκτήμονας, τόσο πιο χαμηλὰ πιέζει τὶς

ἀμοιβῆς ἐργασίας ὁ σέμπρος. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ συμφέρο τοῦ γαιοκτημόνα θρῖσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη γῆς, ὅπως ἀκριθῶς τὸ συμφέρο τοῦ βιομηχάνου θρῖσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τῶν ἐργατῶν. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, καὶ στὴ δευτέρα περίπτωση, συμπιέζονται οἱ μισθοὶ στὸ μίνιμουμ.

④ Ἐποὶ μιὰ πραγματικὴ μείωση στὴν τιμὴ τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων ἀνεβάζει τὴ γαιοπρόσοδο, ὁ γαιοκτήμονας ἔχει ἄμεσον συμφέρο ἀπὸ τὴ συμπίεση τῶν ἀμοιβῶν τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν, ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀπὸ τὴν ὑπερπαραγωγή καὶ ἀπὸ καθὲ ἀθλιότητα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ βιομηχανία.

⑤ Ἐποὶ τὸ συμφέρο τοῦ γαιοκτημόνα, ὄχι μόνον δὲν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ θρῖσκεται σὲ ὀξεία ἀντίθεση πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν σέμπρων, τῶν ἐργατῶν γῆς, τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν καὶ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τὸ συμφέρο ἀκόμα καὶ ἑνὸς γαιοκτημόνα δὲν εἶναι ταυτόσημο οὔτε κἂν μὲ τὸ συμφέρο ἑνὸς ἄλλου γαιοκτημόνα. Θὰ ρίξουμε τώρα μιὰ ματιὰ στὸν ἀνταγωνισμό.

Μιλώντας γενικά, ἡ μεγάλη καὶ ἡ μικρὴ γαιοκτησία θρῖσκονται στὴν ἴδια σχέση ἢ μιὰ πρὸς τὴν ἄλλη, ὅπως τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο κεφάλαιο. Ἐπιπρόσθετα, ὑπάρχουν εἰδικὲς περιστάσεις ποὺ ὁδηγοῦν ἀλάνθαστα στὴ συσσώρευση μεγάλης γαιοκτησίας μὲ τὴν ἀπορρόφηση μικρῶν ἰδιοκτησιῶν.

① Πουθενὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν καὶ ἡ ποσότητα τοῦ ἐξοπλισμοῦ δὲν πέφτουν τόσο πολὺ σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ἀποθέματος, ὅσο στὴν γαιοκτησία. Παρόμοια, πουθενὰ ἡ δυνατότητα τῆς πολὺπλευρῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐξοικονόμησης κόστους παραγωγῆς καὶ τοῦ ἀποτελεσματικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας δὲν αὐξάνει περισσότερο σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ἀποθέματος ἀπ' ὅ,τι στὴ σφαῖρα αὐτή. Ὅποιο κι' ἂν εἶναι τὸ μέγεθος ἑνὸς χωραφιοῦ ὑπάρχει πάντοτε ἀνάγκη γιὰ ἕνα ὀρισμένο μίνιμουμ ἐργαλείων, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ μειωθεῖ παραπέρα — ἀλέτρι, πριόνι, κτλ. — Ἐνῶ δὲν ὑπάρχει τέτοιο κατώτατο ὄριο στὸ μέγεθος τῆς ἰδιοκτησίας.

② Ἡ μεγάλη γαιοκτησία συσσωρεύει γιὰ λογαριασμό της τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἐπένδυσε ὁ σέμπρος στὴ βελτίωση τῆς γῆς. Ἡ μικρὴ γαιοκτησία πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ δικό της κεφάλαιο. Ὅλο τὸ

κέρδος από τὸ κεφάλαιο αὐτὸ χάνεται γι' αὐτὸν πού τὸ κατέθεσε.

3 Ἐνῶ κάθε κοινωνικὴ βελτίωση ὀφελεῖ τὴ μεγάλη γαιοκτησία, βλάπτει ἀντιθέτως τὴ μικρὴ, ἀφοῦ καθιστᾶ ἀναγκαῖο ἕνα διαρκῶς ἀυξανόμενο ποσοστὸ σὲ μετρητά.

4 Ὑπάρχουν δύο ἀκόμα σημαντικοὶ νόμοι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ αὐτοῦ πού πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν:

(α) ...Ἡ πρόσδοδος τῆς καλλιεργούμενης γῆς, τῆς ὁποίας τὸ προϊόν εἶναι ἀνθρώπινη τροφή, ρυθμίζει τὴν πρόσδοδο τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς ἄλλης καλλιεργούμενης γῆς («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σελ. 144).

Τελικὰ μόνο τὰ μεγάλα κτήματα μποροῦν νὰ παράγουν πηγὲς τροφῆς, ὅπως βοοειδῆ κτλ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι σὲ θέση νὰ ρυθμίζουν τὴν πρόσδοδο ἄλλης γῆς καὶ νὰ τὴν συμπιέζουν σ' ἕνα μίνιμουμ.

Ὁ μικρὸς κτηματίας πού δουλεύει γιὰ δικό του λογαριασμὸ θρίσκειται ἔτσι ἀπέναντι στὸν μεγάλο κτηματία στὴν ἴδια σχέση πού θρίσκειται ὁ τεχνίτης πού ἔχει δικά του ἐργαλεῖα ἀπέναντι στὸν ἐργοστασιάρχη. Τὸ μικρὸ κτήμα ἔχει μεταβληθῆ σὲ ἀπλὸ ἐργαλεῖο. Ἡ γαιοπρόσοδος ἐξαφανίζεται ὀλοκληρωτικὰ γιὰ τὸν μικροκτηματία· στὴν καλύτερη περίπτωση τοῦ ἀπομένου ὁ τόκος ἀπὸ τὸ κεφαλαῖο του καὶ οἱ ἀμοιβὲς τῆς ἐργασίας του, γιατί ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό νὰ συμπιεστεῖ σὲ τόσο χαμηλὰ ἐπίπεδα, πού καταντᾶ νὰ μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου πού δὲν ἐπενδύθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ γαιοκτήμονα.

(β) Ἐπιπλέον, εἶδαμε ἤδη ὅτι δεδομένης τῆς ἴσης γονιμότητας καὶ τῆς ἴσης ἀποτελεσματικῆς ἐκμετάλλευσης τῶν γαιῶν, ὄρυχείων καὶ τῶν ψαρότοπων, τὸ προϊόν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε. Νὰ λοιπὸν, ἡ νίκη τοῦ μεγάλου γαιοκτήμονα. Παρόμοια, ὅπου ἐπενδύονται ἴσα ποσὰ κεφαλαίου, τὸ προϊόν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὸ βαθμὸ γονιμότητας. Δηλαδή, ὅπου τὰ κεφάλαια εἶναι ἴσα, ἡ νίκη πηγαίνει μὲ τὸν ἰδιοκτήτη τῆς περισσότερου γόνιμης γῆς.

(γ) Ἐνα ὁποιοδήποτε ὄρυχείο μπορεῖ νὰ τὸ πεί κανεὶς γόνιμο ἢ ἀγονο, ἀνάλογο μὲ τὸ ἀν ἡ ποσότητα τοῦ ὄρυκτου πού μπορεῖ ν' ἀντληθεῖ ἀπ' αὐτὸ μὲ μιὰ ὀρισμένη ποσότητα ἐργασίας, εἶναι μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπὸ τὴν ποσότητα πού μπορεῖ ν' ἀντληθεῖ μὲ μιὰ ἴση ποσότητα ἐργασίας ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἄλλων ὄρυχείων τοῦ ἴδιου εἰδους. (δ.π., σελ. 154).

Τὸ πιὸ γόνιμο ὄρυχειο ρυθμίζει, ἐπίσης, τὴν τιμὴ τοῦ κάρβου-
νου γιὰ ὄλα τ' ἄλλα ὄρυχεια τῆς περιοχῆς του. Τόσο ὁ ἰδιοκτῆτης
ὄσο καὶ ὁ ἐργολάθος τῆς δουλειᾶς θρῖσκουν ὄτι ὁ ἕνας μπορεῖ νὰ
ἀποσπάσει μεγαλύτερο ἐνοίκιο καὶ ὁ ἄλλος ὄτι μπορεῖ νὰ ἔχει με-
γαλύτερο κέρδος πουλώντας φθηνότερα ἀπ' ὄλα τὰ γειτονικά ὄ-
ρυχεια. Οἱ γείτονές τους σύντομα ὑποχρεώνονται νὰ πουλήσουν στὴν
ἴδια τιμῇ, μολονότι εἶναι ἀσύμφορο γι' αὐτοὺς καὶ μολονότι πάντοτε
μειώνει καὶ κάποτε τοὺς ἀφαιρεῖ ὄλότελα τόσο τὴν πρόσσοδό τους
ὄσο καὶ τὸ κέρδος τους. Ὅρισμένα ὄρυχεια ἐγκαταλείπονται ὄλοκλη-
ρωτικά καὶ ἄλλα δὲν ἀποδίδουν καθόλου πρόσσοδο καὶ μποροῦν νὰ
λειτουργήσουν μόνο μὲ τὸν ἰδιοκτῆτη τους. ....

.....
Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ὄρυχείων τοῦ Περοῦ, τὰ περισσό-
τερα ἀργυρωχεῖα τῆς Εὐρώπης ἐγκαταλείφθηκαν... Τὸ ἴδιο συνέθηκε
καὶ μὲ τὰ ἀρχαῖα ὄρυχεια τοῦ Περοῦ, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ὄρυ-
χείων τοῦ Ποτόζι. (δ.π., σελ. 154).

Αὐτὰ πού λείει ἐδῶ ὁ Σμιθ γιὰ τὰ ὄρυχεια ἰσχύουν λίγο
— πολὺ καὶ γιὰ τὴ γαιοκτησία γενικά.

(δ) Ἡ συνηθισμένη τιμῇ ἀγορᾶς τῆς γῆς, πρέπει νὰ παρατη-
ρηθεῖ, ἐξαρτιέται παντοῦ ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἐπιτόκιο τῆς ἀγορᾶς...
ἂν ἡ γαιοπρόσοδος ἔπεφτε σὲ μεγάλη διαφορά ἀπ' τὸν τόκο τοῦ
χρήματος, κανένας δὲν θ' ἀγόραζε γῆ, πράγμα πού σύντομα θὰ μείω-
νε τὴ συνηθισμένη τιμῇ τῆς. Ἀντίθετα, ἂν τὰ πλεονεκτήματα ἀπο-
ζημίωσαν μὲ τὸ παραπάνω τὴ διαφορά, ὄλοι θὰ ἤθελαν ν' ἀγοράσουν
γῆ, πράγμα πού σύντομα θ' ἀνέβαζε τὴ συνηθισμένη τιμῇ τῆς. (δ.π.,
σελ. 320).

Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ μεταξὺ γαιοπροσόδου καὶ τόκου
τοῦ χρήματος συνάγεται ὄτι ἡ γαιοπρόσοδος πρέπει νὰ συν-
εχίζει νὰ πέφτει μέχρι πού τελικά μόνο οἱ πιὸ πλούσιοι θὰ
μποροῦν νὰ ζοῦν ἀπ' τὴ γαιοπρόσοδο. Αὐτὸ σημαίνει μιὰ
αὔξηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν γαιοκτημόνων πού
δὲν ἐκμισθώνουν τὴ γῆ τους. Ὅρισμένοι τους καταστρέφον-
ται. Δημιουργεῖται ξανά μιὰ συσσώρευση μεγάλης ἰδικοκτη-
σίας.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς ἔχει τὶς παραπέρα συνέπειες
ὄτι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γαιοκτησίας πέφτει στὰ χέρια τῶν
κεφαλαιοκρατῶν ἔτσι οἱ κεφαλαιοκράτες γίνονται γαιοκτη-
μονες, ὄπως οἱ μικρογαιοκτήμονες δὲν
εἶναι, γενικά, τίποτα περισσότερο
ἀπὸ κεφαλαιοκράτες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἕνα
μέρος τῆς μεγάλης γαιοκτησίας γίνεται διομηχανικῇ.

Ἐπομένως ἡ τελικὴ συνέπεια εἶναι ἡ κατάργηση τῆς
διάκρισης μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ γαιοκτήμονα, πού ση-
μαίνει ὄτι γενικά παραμένουν μόνο δύο τάξεις στὸν πληθυ-
σμὸ, ἡ ἐργατικὴ τάξη καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη. Αὐτὴ ἡ
μεταπούληση τῆς γαιοκτησίας καὶ ἡ μετατροπὴ τέτοιας ἰ-

διοκτησίας σὲ ἔμπόρευμα, σημαδεύει τὴν τελικὴ κατάρρευση τῆς παλαιᾶς ἀριστοκρατίας καὶ τὴν τελικὴ νίκη τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ χρήματος.

□ Ἄρνούμαστε νὰ πάρουμε μέρος στὰ συναισθηματικὰ δάκρυα ποὺ χύνει ὁ ρομαντισμὸς πάνω στὸ θέμα αὐτό. Ὁ ρομαντισμὸς συγχέει τὸ ὄνειδος τοῦ μετὰ πρᾶτισμοῦ τῆς γῆς μὲ τὴν ἀπόλυτα λογικὴ καὶ—μέσα στὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας—ἀναπόφευκτη καὶ ἐπιθυμητὴ συνέπεια τοῦ μετὰ πρᾶτισμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὴ γῆ. Στὴν πρώτη περίπτωσι, ἡ φεουδαρχικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἤδη στὴν οὐσία γῆ ποὺ μεταπωληθῆκε, γῆ ποὺ ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἀντιμετωπίζει τώρα μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς χούφτας μεγάλων ἀρχόντων.

Στὴ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία βρισκόμε ἤδη τὴν κυριαρχία τῆς γῆς νὰ εἶναι μιὰ ξένη δύναμη πάνω στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ δουλοπάροικος εἶναι ἓνα προσάρτημα τῆς γῆς. Παρόμοια ὁ κληρονόμος ἀπὸ τὰ πρωτοτόκια, ὁ πρωτότοκος γίος, ἀνήκει στὴ γῆ. Τὸν κληρονομεῖ ἡ γῆ. Ἡ κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀρχίζει μὲ τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς, ποὺ εἶναι ἡ βάση τῆς. Ἄλλὰ στὸ σύστημα τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, ὁ φεουδάρχης ἐμφανίζεται τουλάχιστο σὰ βασιλιάς τῆς γῆς. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὑπάρχει ἀκόμα τὸ φαινόμενο μιᾶς σχέσης μεταξὺ ἰδιοκτῆτη καὶ γῆς ποὺ βασίζεται σὲ κάτι περισσότερο ἐνδόμυχο ἀπὸ ἓναν ἀπλὸ ὑλικὸ πλοῦτο. Ἡ γῆ ἐξατομικεύεται μὲ τὸν ἀρχοντὰ τῆς, ἀποκτᾷ τὴν κοινωνικὴν τὴν θέσιν, εἶναι βαρωνικὴ ἢ δουκικὴ, ἔχει τὰ προνόμια του, τὴ δικαιοδοσίαν του, τὴν πολιτικὴν τὴν θέσιν, κτλ. ἐμφανίζεται σὰν τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀρχοντὰ τῆς. Ἐκτὸ δὲν ὑπάρχει γῆ χωρὶς ἀφένη, ποὺ ἐκφράζει τὴ συγχώνευση τῶν εὐγενῶν καὶ τῆς γαιοκτησίας. Παρόμοια ἡ κυριαρχία τῆς γαιοκτησίας δὲν ἐμφανίζεται ἄμεσα σὰν κυριαρχία σκέτου κεφαλαίου. Ἡ σχέση τῆς γαιοκτησίας πρὸς αὐτοὺς ποὺ ἐξαρτιόνται ἀπ' αὐτὴ μοιάζει περισσότερο μὲ τὴν σχέση πρὸς τὴν πάτρια γῆ. Εἶναι ἓνα εἶδος στενῆς ἐθνικότητος.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία δίνει τ' ὄνομά της στὸν φεουδάρχη τῆς, ὅπως τὸ βασίλειο στὸ βασιλιά του. Ἡ οἰκογενειακὴ του ἱστορία, ἡ ἱστορία τοῦ ἀρχοντικοῦ του, κτλ. — ὅλα αὐτὰ ἐξατομικεύουν τὴν κτηματικὴν του περιουσίαν καὶ τυπικὰ τὴν μετατρέπουν σὲ οἶκο του, τῆς προσδίδουν τὴ μορφὴ ἑνὸς ἀτόμου, τὴν προσωποποιοῦν. Παρόμοια, οἱ ἐργάτες ποὺ δουλεύουν στὸ κτῆμα δὲν βρί-

σκονται στη θέση τῶν ἡμερομισθίων ἐργατῶν, μάλλον ἀποτελοῦν μερική ἰδιοκτησία τοῦ γαιοκτῆμονα ὅπως οἱ δουλλοπάροικοι, καὶ συνδέονται ἐν μέρει μαζί του, μέσα ἀπὸ μία σχέση βασισμένης στὸ σεβασμὸ, στὴν ὑποταγὴ κοὶ στὸ καθῆκον. Κατὰ συνέπεια ἡ σχέση τοῦ γαιοκτῆμονα πρὸς τοὺς ἐργάτες του εἶναι ἄμεσα πολιτικὴ καὶ ἔχει μάλιστα μὴν εὐχάριστη ὄψη. Συνήθειες, χαρακτήρας κτλ., ποικίλλουν ἀπὸ τὸ ἓνα φέουδο στὸ ἄλλο καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα μὲ τὸν ἰδι-αίτερο τόπο τους: ἀργότερα, ὡστόσο, εἶναι μόνο τὸ πορτο-φόλι καὶ ὄχι ὁ χαρακτήρας ἢ ἡ ἀτομικότητά τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν δένει μὲ τὴ γῆ του. Τελικά, ὁ φεουδάρχης δὲν κάνει καμιά προσπάθεια ν' ἀποσπάσει τὸ μᾶξιμουμ κέρδος ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία του. Μάλλον καταναλῶνει ὅ,τι ὑπάρχει ἐκεῖ καὶ ἀφήνει τίς φροντίδες στοὺς δουλοπάροικους καὶ στοὺς ἐνοικιαστές. Αὕτῃ εἶναι ἡ ἀριστοκρατικὴ κατά-σταση τῆς γαιοκτησίας, πρὸς τοῦ λούζει μὲ ρομαντικὴ δόξα τοὺς ἄρχοντές της.

Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ ἐξέλειπε καὶ ὅτι ἡ γαιοκτησία πρὸς εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτη-σίας, θὰ σύρονταν ὀλοκληρωτικὰ στὴν τροχιά τῆς ἀτομι-κῆς ἰδιοκτησίας καὶ θὰ γίνονταν ἐμπόρευμα: ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ κτηματία θὰ ἐμφανιζόταν σὰν γυμνὴ ἐξουσία τῆς ἀτομι-κῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ κεφαλαίου, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ κάθε πολιτικὴ χροιά: ὅτι ἡ σχέση μεταξὺ τοῦ κτηματία καὶ τοῦ ἐργάτη θὰ ὑποδιβάζονταν σὲ οἰκονομικὴ σχέση τοῦ ἐκμε-ταλλευτῆ καὶ τοῦ ἐκμεταλλευόμενου: ὅτι ἡ προσωπικὴ σχέ-ση μεταξὺ τοῦ κατόχου περιουσίας καὶ τῆς περιουσίας του θὰ ἔφτανε στὸ τέλος της, καὶ ὅτι ἡ περιουσία ἢ ἴδια θὰ γινό-ταν καθαρὰ ὑλικὸς πλοῦτος: ὅτι ὁ γάμος τῆς τιμῆς θὰ ἔδινε τὴ θέση του στὸ γάμο τοῦ συμφέροντος, καὶ ὅτι ἡ γῆ, ὅπως ὁ ἄνθρωπος, θὰ θυθιζόταν στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀργυ-ρώνητου ἀντικειμένου. Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι οἱ ρίζες τῆς γαιοκτησίας — τὸ βρώμικο ἐγωιστικὸ συμφέρο — θὰ ἐκδη-λώνονταν στὴν κυνικὴ τους μορφή. Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι τὸ ἀκίνητο μονοπώλιο θὰ μετατρέποταν σὲ κινήτο καὶ ἀκού-ραστο μονοπώλιο, σὲ ἀνταγωνισμὸ καὶ ὅτι ἡ νωθρὴ ἀπόλαυ-ση τῶν καρπῶν ἀπὸ τὸν ἰδρώτα καὶ τὸ αἷμα ἄλλων ἀνθρώ-πων θὰ μετατρέποταν σὲ σφριγηλὸ ἐμπόριο. Τελικά, ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι κάτω ἀπὸ τίς συνθῆκες αὐτῆς τοῦ ἀνταγω-νισμοῦ, ἡ γαιοκτησία, μὲ τὴ μορφή τοῦ κεφαλαίου, θὰ ἐκδη-λώνει τὴν κυριαρχία της τόσο πάνω στὴν ἐργατικὴ τάξη ὅσο καὶ πάνω στοὺς ἴδιους τοὺς κτηματίες, στὸ βαθμὸ πρὸς οἱ νό-μοι τῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου τοὺς καταστρέφουν ἢ τοὺς

ἀνεβάζουν ψηλά. Ἔτσι τὸ μεσαιωνικὸ γνωμικὸ «δὲν ὑπάρχει γῆ χωρὶς ἀφέντη» δίνει τὴ θέση του στοῦ σύγχρονο γνωμικὸ «τὸ χρῆμα δὲν ξέρει ἀφέντη», ποὺ εἶναι μιὰ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τῆς νεκρῆς ὕλης πάνω στοῦν ἄνθρωπο.

□ Μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ διαμάχη γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας.

Ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ἀρνεῖται τὸ μονοπώλιο μεγάλης κλίμακας γαιοκτησίας, τὸ καταργεῖ, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴ γενίκευσή της. Ἡ κατανομὴ δὲν καταργεῖ τὴ βάση τοῦ μονοπωλίου, τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἐπιτίθεται στὴ λειτουργία, ἀλλὰ ὄχι στὴν οὐσία τοῦ μονοπωλίου. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι πέφτει θύμα τῶν νόμων τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Γιατὶ ὁ διαμελισμὸς τῆς γαιοκτησίας ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κίνηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στοῦ χώρου τῆς βιομηχανίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ μειονεκτήματα τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἐργαλείων τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐργασίας (νὰ μὴ γίνεи σύγχυση μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας: ὁ καταμερισμὸς δὲν εἶναι ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα σ' ἕναν ἀριθμὸ ἀτόμων, ἀλλὰ ἡ ὑποχρέωση κάθε ἀτόμου νὰ κάνει τὴν ἴδια δουλειά· εἶναι ἕνας πολλαπλασιασμὸς τῆς ἴδιας δουλειᾶς), ὁ διαμελισμὸς τῆς γῆς, ὅπως κι ὁ ἀνταγωνισμὸς στὴ βιομηχανία, ἀναπόφευκτα ὁδηγεῖ σὲ παραπέρα συσσώρευση.

Ἔτσι, ὅπου ἡ γαιοκτησία διαμελίζεται, τὸ μονοπώλιο ἀναπόφευκτα θὰ ἐπανεμφανιστεῖ σὲ μιὰ ἀκόμα πιὸ ἀποκρουστικὴ μορφή — ἐκτὸς ἂν ὁ ἴδιος ὁ διαμελισμὸς τῆς γαιοκτησίας χάσει τὴν ἀξία του ἢ καταργηθεῖ. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ἐπιστροφή στὴ φεουδαρχικὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὴ γῆ. Τὸ πρῶτο βῆμα στὴν κατάργηση τοῦ μονοπωλίου εἶναι πάντοτε ἡ γενίκευση καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ὑπαρξῆς του. Ἡ κατάργηση τοῦ μονοπωλίου, ὅταν πιά ἔχει φτάσει στὴν εὐρύτερη καὶ περιεκτικότερη ὑπαρξή του, εἶναι ἡ πλήρης καταστροφή του. Ὁ συνεταιρισμὸς, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴ γῆ, διατηρεῖ τὰ πλεονεκτήματα τῆς μεγάλης γαιοκτησίας ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη καὶ πραγματώνει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐνυπαρχουσα τάση στοῦν καταμερισμὸ τῆς γῆς, δηλαδὴ τὴν ἰσότητά. Ταυτόχρονα ὁ συνεταιρισμὸς ἐπαναφέρει τοὺς ἐνδόμους δεσμοὺς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ γῆ μ' ἕνα λογικὸ τρόπο, χωρὶς πιά τὴν παρέμβαση τῆς δουλοπαροικίας, τῶν ἀρχόντων καὶ ἐνὸς βλακώδους μυστικισμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ γῆ παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενο μεταπώλησης, καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία καὶ τὴν ἐλεύ-

θηρη απόλαυση γίνεται για μιὰ ἀκόμα φορά αὐθεντική, προσωπική ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνα μεγάλο πλεονέκτημα ἀπὸ τὴν κατανομή τῆς γῆς εἶναι ὅτι ἡ ἀγροτική τῆς μάζας, ποὺ δὲν εἶναι πιὰ πρόθυμη νὰ ἀνέχεται τὴν ὑποδούλωση, καταστρέφεται ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία μετὰ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴ ἐργατικὴ μάζα.

Ὅσο γιὰ τὴ μεγάλη γαιοκτησία, οἱ ἀπολογητὲς τῆς ταύτισαν, με σοφιστικὸ πάντοτε τρόπο, τὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἐνυπάρχουν στὴν γεωργία μεγάλης κλίμακας μετὰ τὴν μεγάλη γαιοκτησία, λὲς καὶ τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ δὲν θὰ κατακτοῦσαν τὸν ἀνώτερο βαθμὸ ἀνάπτυξης καὶ θὰ γίνονταν κοινωνικὰ χρήσιμα, γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ συντελοῦνταν ἡ κατάργησις τῆς ἰδιοκτησίας. Παρόμοια ἐπιτέθηκαν κατὰ τοῦ μεταπρατικοῦ πνεύματος τῶν μικρῶν γαιοκτημόνων, λὲς καὶ ἡ γαιοκτησία μεγάλης κλίμακας, ἀκόμα καὶ στὴ φεουδαρχικὴ μορφή τῆς, δὲν περιεῖχε ἤδη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τὰ στοιχεῖα τοῦ μεταπρατισμοῦ — γιὰ νὰ μὴ ἀναφερθοῦμε στὸ σύγχρονο ἀγγλικὸ τύπο, ὅπου ὁ φεουδαρχισμὸς τοῦ γαιοκτημόνα συνδύαζεται μετὰ τὸ μεταπρατισμὸ καὶ τὴ φιλοπονία τοῦ ἐνοικιαστῆ γεωργοῦ.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ μεγάλης κλίμακας γαιοκτησία μπορεῖ νὰ ἐπιστρέψει τὴ μομφὴ τοῦ μονοπωλίου ποὺ τῆς ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς συνήγορους τῆς κατανομῆς τῆς γῆς, γιὰτὶ ἡ κατανομή τῆς γῆς βασίζεται ἐπίσης στὸ μονοπώλιο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἔτσι καὶ οἱ συνήγοροι τῆς κατανομῆς μποροῦν νὰ ἐπιστρέψουν τὴ μομφὴ τοῦ τεμαχισμοῦ, γιὰτὶ ὁ τεμαχισμὸς ἐπίσης ὑπάρχει — ἂν καὶ μετὰ ὀκαμπτη, ἀποστεωμένη μορφή — στὰ μεγάλα τσιφλίκια. Πράγματι, ἡ κατανομή εἶναι ἡ γενικὴ δάση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐπιπλέον, ὅπως ἡ κατανομή τῆς γαιοκτησίας ὁδηγεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά στὴν μεγάλη γαιοκτησία, μετὰ τὴ μορφὴ κεφαλαιικοῦ πλοῦτου, ἔτσι καὶ ἡ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία ὀναπόφευκτα πορεύεται πρὸς τὴν κατανομή, ἢ τουλάχιστο πέφτει στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ὅσο κι ἂν παραμορφωθεῖ καὶ μεταβληθεῖ.

Γιὰτὶ ἡ μεγάλης κλίμακας γαιοκτησία, ὅπως στὴν Ἀγγλία, ὁδηγεῖ τὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ στὰ χέρια τῆς βιομηχανίας καὶ καταδικάζει τοὺς δικούς τῆς ἐργάτες σὲ ὀλοκληρωτικὴ ἐξαθλίωσις. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖ καὶ αὐξάνει τὴ δύναμη τοῦ ἐχθροῦ τῆς, τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ὁδηγώντας τοὺς φτωχοὺς καὶ πολλὰς ὀμάδες διαφόρων δραστηριοτήτων, στὴν ἄλλη πλευρά. Κάνει τὴν πλειοψηφία τῆς χώρας βιομηχανικὴ καὶ κατὰ

συνέπεια ανταγωνιστική πρὸς τὴ γαιοκτησία. Ὅπου ἡ βιομηχανία ἀπόκτησε μεγάλη δύναμη, ὅπως στὴν Ἀγγλία, ἀναγκάζει προοδευτικὰ τὴ μεγάλη γαιοκτησία νὰ ἐγκαταλήψει τὸ μονοπώλιό της ἔναντι ξένων χωρῶν καὶ τὴν ὑποχρεώνει ν' ἀνταγωνιστεῖ μὲ τὴν ξένη γαιοκτησία. Γιατὶ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς βιομηχανίας ἡ γαιοκτησία θὰ μποροῦσε νὰ διατηρήσει τὶς φεουδαρχικὲς τῆς ἀναλογίες μόνο μὲ μονοπώλιο κατὰ τῶν ξένων χωρῶν, ἔτσι ὥστε νὰ προστατέψει τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους τοῦ ἐμπορίου, πού ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ φεουδαρχικὸ τῆς χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐκτίθεται στὸν ἀνταγωνισμό, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ πειθαρχήσῃ στοὺς νόμους τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα πού εἶναι ὑποκείμενο στοὺς νόμους αὐτοῦς. Ἀρχίζει καὶ ἡ γαιοκτησία ἐπίσης νὰ ἔχει διακυμάνσεις, νὰ αὐξάνεται καὶ νὰ μειώνεται, νὰ περνᾷ ἀπὸ τὸ ἕνα χέρι στὸ ἄλλο, καὶ κανένας νόμος δὲν εἶναι πιὰ ἱκανὸς νὰ τὴν κρατήσῃ σὲ λίγα προκαθορισμένα χέρια. Ἄμεση συνέπεια ὁ καταμερισμὸς τῆς σὲ πολλὰ χέρια, ἢ ἐν πάσει περιπτώσει, νὰ ὑποχωρήσῃ στὴ δύναμη τῶν βιομηχανικῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Τελικὰ, ἡ μεγάλη γαιοκτησία πού διαφυλάχτηκε βίαια μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ πού ἔκανε ν' ἀναπτυχθεῖ δίπλα τῆς μὴ ἐκτεταμένη βιομηχανία, ὀδηγεῖ σὲ μιὰ κρίση ἀκόμα πιὸ γρήγορα ἀπ' ὅ,τι ἡ κατανομή τῆς γαιοκτησίας, στὸ πλευρὸ τῆς ὁποίας ἡ δύναμη τῆς βιομηχανίας παίρνει σταθερὰ τὴ δεύτερη θέση.

Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας ὅτι ἡ μεγάλη γαιοκτησία ἔχει ἀπορρίψει τὸν φεουδαρχικὸ τῆς χαρακτήρα καὶ ντύθηκε ἕναν βιομηχανικὸ χαρακτήρα στὸ βαθμὸ πού θέλει ν' ἀποθησαυρίσει ὅσο γίνεται περισσότερα χρήματα. Ἀποφέρει στὸν ἰδιοκτήτη τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ πρόσδο καὶ στὸν ἐνοικιαστὴ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ κέρδος ἀπὸ τὸ κεφαλαίό του. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μειωθοῦν οἱ ἀγροτικοὶ ἔργατες σὸ μίνιμουμ καὶ ἡ τάξη τῶν ἐνοικιαστῶν ἀγροτῶν ν' ἀντιπροσωπεύει ἤδη μέσα στὴ γαιοκτησία τὴ δύναμη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ κεφαλαίου. Ἐξ αἰτίας τοῦ ξένου ἀνταγωνισμοῦ ἡ γαιοπρόσδοος, λίγο πολὺ, παύει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη πηγὴ εἰσοδήματος. Ἐνα μεγάλο τμῆμα γαιοκτημόνων ὑποχρεώνονται νὰ πάρουν τὴ θέση τῶν ἐνοικιαστῶν, καὶ ὀρισμένοι τοὺς ὑποβιβάζονται συνακόλουθα στὴ θέση τοῦ προλεταριάτου. Ἀπεναντίας, πολλοὶ ἐνοικιαστῆς θὰ γίνουν γαιοκτήμονες· γιατί οἱ μεγάλοι τσιφλικάδες πού τὸν περισσότερο καιρὸ τοὺς σπαταλοῦν τὸ

άνετο εισόδημά τους και δέν είναι γενικά ίκανοί νά διευθύνουν μιá γεωργία μεγάλης κλίμακας, σέ πολλές περιπτώσεις δέν έχουν ούτε τó κεφάλαιο ούτε τήν ίκανότητα νά έκμεταλλευτούν τή γή. Για τó λόγο αυτό, ένα τμήμα τών μεγάλων γαιοκτημόνων καταστρέφεται επίσης. Τελικά, οί μισθοί που μειώθηκαν ήδη στο μίνιμουμ, πρέπει νά μειωθούν άκόμα περισσότερο για ν' αντιμετωπιστεί ó νέος ανταγωνισμός. Όπότε αυτό óδηγει άναγκαστικά στήν επανάσταση.

Ή ανάπτυξη τής γαιοκτησίας θά περνούσε άπό τις δυό αυτές φάσεις, για νά δοκιμάσει και στίς δυό τήν άναγκαία πτώση τής δπως ή βιομηχανία π ρ έ π ε ι νά καταστραφεί τόσο μέ τή μορφή του μονοπωλίου όσο και τή μορφή του ανταγωνισμού, μέχρι νά μάθει νά πιστεύει στον άνθρωπο.

ΑΠΟΞΕΝΩΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ήρχισαμε άπ' τó χώρο τής πολιτικής οικονομίας. Ήποδεχτήκαμε τή γλώσσα της και τούς νόμους της. Προϋποθέσαμε τήν άτομική ιδιοκτησία και παρόμοια τόν διαχωρισμό τής εργασίας, τó κεφάλαιο και τή γή, τούς μισθούς, τó κέρδος και τó κεφάλαιο τόν καταμερισμό εργασίας, τόν ανταγωνισμό, τήν ιδέα τής ανταλλακτικής άξίας κτλ. Μέ τήν ίδια τήν πολιτική οικονομία, χρησιμοποιώντας τά ίδια της τά λόγια, δείξαμε ότι ó εργάτης υποβιβάζεται σέ εμπόρευμα, και μάλιστα στο πιό άθλιο εμπόρευμα· ότι ή έξαθλίωση του εργάτη είναι άντιστρόφως άνάλογη πρós τή δύναμη και τó μέγεθος τής παραγωγής του· ότι ή άναγκαία συνέπεια του ανταγωνισμού είναι ή συσσώρευση κεφαλαίου σέ λίγα χέρια και ή συνακόλουθη παλινóρθωση του μονοπωλίου μέ μιá άπεχθέστερη μορφή και ότι τελικά ή διάκριση μεταξύ κεφαλαιοκράτη και γαιοκτήμονα, μεταξύ άγροτικού και βιομηχανικού εργάτη, έξαφανίζεται και τó κοινωνικό σύνολο πρέπει νά χωριστεί σέ δύο τάξεις: στους κ α τ ó χ ο υ ς ιδιοκτησίας και στους μη κατέχοντες ιδιοκτησία έργατες.

Ή πολιτική οικονομία ξεκινά άπό τó γεγονός τής άτομικής ιδιοκτησίας. Δέν τó έξηγει. Ήντιλαμβάνεται τήν ύλική διαδικασία τής άτομικής ιδιοκτησίας, τή διαδικασία μέσα άπό τήν όποία ουσιαστικά διέρχεται σέ γενικές και

άφηρημένες μορφές που τις παίρνει μετά σαν νόμους. Δέν κατ'ανοεί τους νόμους αυτούς, δηλαδή δέν δείχνει πώς εμφανίζονται μέσα από τή φύση τής άτομικής ιδιοκτησίας. Ή πολιτική οικονομία δέν κατορθώνει νά ἐξηγήσει τήν αίτια γιά τή διαίρεση μεταξύ ἐργασίας και κεφαλαίου, γιά τή διαίρεση μεταξύ κεφαλαίου και γῆς. Γιά παράδειγμα, δταν προσδιορίζει τή σχέση τῶν μισθῶν πρὸς τὸ κέρδος, παίρνει τὰ συμφέροντα τῶν κεφαλαιοκρατῶν σαν βάση γιά τήν ἀνάλυσή τῆς· δηλαδή ἀποδέχεται αὐτὸ πού ὑποτίθεται ὅτι πρέπει νά ἐξηγήσει. Παρόμοια και ὁ ἀνταγωνισμὸς γίνεται συχνὰ ἀντικείμενο διαμάχης και ἐξηγείται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων. Ή πολιτική οικονομία δέν μᾶς διδάσκει τίποτα γιά τήν ἔκταση πού οἱ ἐξωτερικὲς και φαινομενικὰ τυχαῖες αὐτὲς περιστάσεις εἶναι μόνο ἡ ἔκφραση μιᾶς ἀναγκαίας ἀνάπτυξης. Εἶδαμε μὲ τί τρόπο ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλαγή εμφανίζεται στὴν πολιτική οικονομία σαν τυχαῖο γεγονός. Οἱ μόνοι τροχοὶ πού ἡ πολιτική οικονομία βάζει σὲ κίνηση εἶναι ἡ πλεονεξία και ὁ πῶλεμος τῆς φιλαργυρίας—ὁ ἀνταγωνισμὸς.

Ἄκριβῶς ἐπειδὴ ἡ πολιτική οικονομία δέν κατορθώνει ν' ἀντιληφθεῖ τις ἀλληλοεξαρτήσεις μέσα στὴν κίνηση, ἦταν δυνατό ν' ἀντιπαραθέσει, π.χ. τὴ θεωρία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὴ θεωρία τοῦ μονοπωλίου, τὴ θεωρία τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐλευθερίας στὴ θεωρία τῆς συντεχνίας και τὴ θεωρία τῆς κατανομῆς τῆς γαιοκτησίας στὴ θεωρία τῆς μεγάλης γαιοκτησίας· γιατί ὁ ἀνταγωνισμὸς, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐλευθερία και ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ἐξηγήθηκαν και κατανοήθηκαν μόνο σαν τυχαῖες, ἐσκεμμένες, βίαιες συνέπειες τοῦ μονοπωλίου, τῶν συντεχνιῶν και τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας και ὄχι σαν ἀναγκαῖες ἀναπόφευκτες και φυσικὲς συνέπειές τους.

Πρέπει τώρα ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν οὐσιαστικὴν σχέση μεταξύ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τῆς πλεονεξίας, τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐργασίας, κεφαλαίου και γαιοκτησίας, ἀνταλλαγῆς και ἀνταγωνισμοῦ, ἀξίας και ὑποτίμησης τοῦ ἀνθρώπου, μονοπωλίου και ἀνταγωνισμοῦ κτλ. — τὴ σχέση ἀνάμεσα σ' ὄλο αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς ἀποξένωσης και τὸ χρομηματικὸ σύστημα.

Πρέπει ν' ἀποφύγουμε τὴν ἐπανάληψη τοῦ λάθους τοῦ πολιτικοῦ οικονομολόγου, πού βασίζει τις ἐξηγήσεις του σὲ κάποια φανταστικὴ πρωταρχικὴ κατάσταση. Μιά τέτοια πρωταρχικὴ κατάσταση δέν ἐξηγεῖ τίποτα. Ἄπλῶς ἀπωθεῖ τὸ πρόβλημα σὲ σκοτεινὴ και νεφελώδη ἀπόσταση. Παίρνει

σάν δεδομένα και γεγονότα αυτό που πρέπει να συμπεράνει δηλαδή την αναγκαία σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων, μεταξύ, για παράδειγμα, του καταμερισμού της εργασίας και της ανταλλαγής. Παρόμοια, ή θεολογία έξηγει την καταγωγή του κακού με την πτώση του ανθρώπου, δηλαδή παίρνει σαν γεγονός με τη μορφή της Ιστορίας αυτό που έπρεπε να έξηγήσει.

Θά ξεκινήσουμε από ένα οικονομικό γεγονός της εποχής μας.

Ό εργάτης, όσο περισσότερα αγαθά παράγει, τόσο φτηνότερο έμπορεύμα γίνεται. Έ ή ύποτίμηση του ανθρώπινου κόσμου αύξάνεται σε άμεση αναλογία με την αύξηση της αξίας του κόσμου των πραγμάτων. Έ ή εργασία δέν παράγει μόνο έμπορεύματα παράγει έπίσης τόν έαυτό της και τούς εργάτες σαν ένα έμπορεύμα και γίνεται αυτό στην ίδια αναλογία που παράγει έμπορεύματα γενικά.

Τό γεγονός αυτό σημαίνει ότι τό αντικείμενο που παράγει ή εργασία, τό προϊόν της, αντιστρατεύεται την εργασία σαν κάτι άλλοτριο, σαν μιá δύναμη άνεξάρτητη από τόν παραγωγό. Τό προϊόν της εργασίας είναι εργασία που ένσωματώθηκε κι απέκτησε ύλική μορφή σ' ένα αντικείμενο, είναι ή άντικείμενοποίηση της εργασίας. Έ ή πραγμάτωση της εργασίας είναι ή αντικειμενοποίησή της. Στη σφαίρα της πολιτικής οικονομίας ή πραγμάτωση αυτή της εργασίας έμφανίζεται σαν άπώλεια της πραγματικότητας του εργάτη, ή αντικειμενοποίηση σαν άπώλεια και ύποδοούλωση προς τό αντικείμενο και ή ιδιοποίηση σαν άποξένωση, σαν άλλοτρίωση.

Έμφανίζεται τόσο πολύ ή πραγμάτωση της εργασίας σαν άπώλεια της πραγματικότητας που ό εργάτης χάνει την πραγματικότητά του ως τό σημείο να πεθαίνει από την πείνα. Έμφανίζεται τόσο πολύ ή αντικειμενοποίηση σαν άπώλεια του αντικειμένου, που ό εργάτης άπογυμνώνεται ληστρικά από τ' αντικείμενα που χρειάζεται περισσότερο όχι μόνο για τή ζωή του, αλλά και για τή δουλειά του. Έ ή εργασία ή ίδια γίνεται ένα αντικείμενο που μπορεί να τό προμηθευτεί μόνο με τεράστια προσπάθεια και με σπασμωδικές διακοπές. Έμφανίζεται τόσο πολύ ή ιδιοποίηση του αντικειμένου σαν άποξένωση, που όσο περισσότερα αντικείμενα παράγει ό εργάτης τόσο λιγότερα μπορεί να κατακτήσει και

τόσο περισσότερο πέφτει κάτω από την κυριαρχία του προϊόντος του, του κεφαλαίου.

“Όλες αυτές οι συνέπειες περιέχονται σ’ αυτό το χαρακτηριστικό, ότι η σχέση του εργάτη προς το προϊόν της εργασίας του είναι σχέση προς ξένο αντικείμενο. Γιατί είναι φανερό ότι, σύμφωνα μ’ αυτή την τοποθέτηση, όσο περισσότερο ο εργάτης, πιέζει τον εαυτό του στη δουλειά, όσο πιο ισχυρός γίνεται ο ξένος αντικειμενικός κόσμος που φέρνει σε ύπαρξη υπέρνω του και ενάντια στον εαυτό του, τόσο πιο φτωχός γίνεται ο ίδιος και ο έσωτερικός του κόσμος και τόσο λιγότερο ανήκει στον εαυτό του. Το ίδιο συμβαίνει με τη θρησκεία. “Όσο περισσότερο ο άνθρωπος έναποθέτει τον εαυτό του στο Θεό, τόσο λιγότερο παραμένει ο εαυτός του. “Ο εργάτης έναποθέτει τη ζωή του στο αντικείμενο· αλλά τώρα η ζωή του δεν ανήκει σ’ αυτόν, αλλά στο αντικείμενο. “Έτσι, όσο μεγαλύτερη είναι η δραστηριότητά του, τόσο λιγότερα αντικείμενα κατορθώνει να έχει στην κατοχή του. “Όποιο κι αν είναι το προϊόν της εργασίας του, ο εργάτης δεν υπάρχει σ’ αυτό. “Έτσι, όσο μεγαλύτερο είναι το προϊόν αυτό, τόσο λιγότερο ο εργάτης είναι ο εαυτός του. “Η εξωτερική του εργασία στο προϊόν που παράγει σημαίνει όχι μόνο ότι η εργασία του γίνεται ένα αντικείμενο, μια έξωτερική ύπαρξη, αλλά ότι υπάρχει έξω από τον, ανεξάρτητα από αυτόν και ξένα προς αυτόν, και αρχίζει να τον αντιμετωπίζει σαν μια αυτόνομη δύναμη· σημαίνει ότι η ζωή με την οποία προίκισε το αντικείμενο τον αντιμετωπίζει σαν έχθρικο και ξένο.

“Ας κοιτάξουμε τώρα από πιο κοντά την αντικείμενοποίηση, την παραγωγή του εργάτη, την αποξένωση, την απώλεια του αντικειμένου του προϊόντος του.

“Ο εργάτης δε μπορεί να δημιουργήσει τίποτα χωρίς τη φύση, χωρίς τον αισθητό έξωτερικό κόσμο. Είναι η ύλη μέσα στην οποία πραγματώνεται η εργασία του, μέσα στην οποία δραστηριοποιείται και από την οποία και με τα μέσα της οποίας παράγει.

“Αλλά όπως ακριβώς η φύση παρέχει στην εργασία τα μέσα της ζωής, με την έννοια ότι η εργασία δε μπορεί να ζήσει χωρίς αντικείμενα πάνω στα οποία να λειτουργήσει, έτσι παρέχει τα μέσα ζωής με τη στενή έννοια της φυσικής διαβίωσης του εργάτη.

“Όσο περισσότερο ο εργάτης ιδιοποιείται τον

έξωτερικό κόσμο, την αισθητή φύση μέσα από την εργασία του, τόσο περισσότερο αποστρέφει τόν έαυτό του από τὰ μέσα τῆς ζωῆς ἀπό δύο ἀπόψεις: πρῶτο, ὁ αἰσθητός έξωτερικός κόσμος γίνεται ὄλο καὶ λιγότερο ἕνα ἀντικείμενο πού ἀνήκει στήν εργασία του, ἕνα μέσο ζωῆς τῆς εργασίας του· καὶ δεύτερο, γίνεται ὄλο καὶ λιγότερο μέσο ζωῆς μέ τὴν ἄμεση ἔννοια, ἕνα μέσο γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιβίωση τοῦ ἐργάτη.

Ὅποτε, καὶ κατὰ τὴ μιὰ ἀποψη καὶ κατὰ τὴν ἄλλη, ὁ ἐργάτης γίνεται σκλάβος τοῦ ἀντικειμένου του· πρῶτο γιὰτὶ δέχεται ἕνα ἀντικείμενο ἐργασίας, δηλαδὴ δέχεται εργασία καὶ δεύτερο γιὰτὶ δέχεται μέσα διαθεσίμη. Πρῶτο, δηλαδὴ, ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σάν ἐργατῆς καὶ δεύτερο ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σάν φυσικὸ ὑποκείμενο. Ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς ὑποδούλωσης εἶναι ὅτι μόνο σάν ἐργατῆς μπορεῖ νὰ διατηρήσει τόν έαυτό του σάν φυσικὸ ὑποκείμενο καὶ μόνο σάν φυσικὸ ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ εἶναι ἐργάτης.

(Ἡ ἄλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη μέσα στοῦ ἀντικείμενό του ἐκφράζεται σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: ὄσο περισσότερο παράγει ὁ ἐργάτης, τόσο λιγότερο πρέπει νὰ καταναλώνει ὄσες περισσότερες ἀξίες δημιουργεῖ, τόσο περισσότερο χάνει ὁ ἴδιος τὴν ἀξία του· ὄσο περισσότερο τελειοποιεῖται τὸ προϊόν του, τόσο περισσότερο παραμορφώνεται ὁ ἐργάτης. Ὅσο πιὸ πολιτισμένο τὸ προϊόν του, τόσο πιὸ βάρδαρος ὁ ἐργάτης· ὄσο πιὸ ἰσχυρὴ ἡ εργασία, τόσο πιὸ ἀνίσχυρος ὁ ἐργάτης· ὄσο πιὸ βελτιωμένη ἡ εργασία, τόσο πιὸ ἄδουλος καὶ περισσότερο ὑπόδουλος στὴ φύση γίνεται ὁ ἐργάτης).

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀποκρύβει τὴν ἄλλοτρίωση στὴ φύση τῆς εργασίας, ἀγνοώντας τὴν ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στοὺν ἐργάτη (εργασία) καὶ τὴν παραγωγὴ. Ἡ εργασία, σίγουρα, παράγει θαύματα γιὰ τόν πλούσιο. Γιὰ τόν ἐργάτη, ὄμως, παράγει ἀποστέρηση. Παράγει παλάτια, ἀλλὰ μόνο τρῶγλες γιὰ τόν ἐργάτη. Μπορεῖ οἱ μηχανές ν' ἀντικαθιστοῦν χειρονακτικὴ εργασία, ἀλλὰ δὲν παύουν νὰ στέλνουν ἄλλους ἐργάτες πίσω σὲ βάρδαρους τρόπους δουλειᾶς καὶ ἄλλους νὰ τοὺς μετατρέπουν σὲ ἐξαρτήματά τους. Ἡ εργασία παράγει εὐφυΐα ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἠλιθιότητα καὶ ἀποβλάκωση γιὰ τοὺς ἐργάτες.

Ἡ ἄμεση σχέση τῆς εργασίας πρὸς

τὰ προϊόντά της εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς παραγωγῆς του. Ἡ σχέση τοῦ πλούσιου ἀνθρώπου πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς παραγωγῆς καὶ πρὸς τὴν παραγωγὴ τὴν ἴδια εἶναι μόνο μιὰ συνέπεια τῆς πρώτης αὐτῆς σχέσης καὶ τὴν ἐπιβεβαιώνει. Ἀργότερα θὰ ἐξετάσουμε τὴ δεύτερη αὐτῆ ἀποψη. Ἔτσι ὅταν ρωτᾶμε ποιά εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ σχέση τῆς ἐργασίας, ρωτᾶμε γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν παραγωγή.

Μέχρι τώρα ἐξετάσαμε τὴν ἀποξένωση, τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη μόνο ἀπὸ μιὰ ἀποψη, δηλαδή τὴ σχέση του πρὸς τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας του. Ἀλλὰ ἡ ἀποξένωση φανερώνει τὸν ἑαυτό της ὄχι μόνο στὸ ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ ἐπίσης στὴν πράξη τῆς παραγωγῆς, μέσα στὴ δραστηριότητα αὐτῆς παραγωγῆς τῆς ἴδιας. Πῶς θὰ μπορούσε τὸ προϊόν τῆς δραστηριότητος τοῦ ἐργάτη νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει ὡς κάτι ξένο, ἀλλότριον, ἂν δὲν ἦταν τὸ γεγονός ὅτι στὴν πράξη τῆς παραγωγῆς ὁ ἐργάτης ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του; Ἄλλωστε τὸ προϊόν εἶναι ἡ οὐσία τῆς δραστηριότητός του, τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἂν τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας εἶναι ἀλλοτριωμένο, ἡ ἴδια ἡ παραγωγή πρέπει νὰ εἶναι ἐνεργὸς ἀλλοτρίωση, ἡ ἀλλοτρίωση τῆς δραστηριότητος, ἡ δραστηριότητα τῆς ἀλλοτρίωσης.

Τι συνιστᾶ τὴν ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας;

Πρῶτο, τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἐξωτερικὴ πρὸς τὸν ἐργάτη, δηλαδή δὲν ἀνήκει στὴ βαθύτερη ὑπαρξὴ του· ὅτι ἐπομένως ὁ ἐργάτης δὲν ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του στὴν ἐργασία, ἀλλὰ ἀρνεῖται τὸν ἑαυτό του, νιώθει μίζερος καὶ καθόλου εὐτυχισμένος, δὲν ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τὴν πνευματικὴ του καὶ φυσικὴ του ἐνεργητικότητα. ἀλλὰ ἀπονεκρώνει τὴ σάρκα του καὶ καταστρέφει τὸ πνεῦμα του. Ἔτσι ὁ ἐργάτης, βρίσκει τὸν ἑαυτό του μόνο ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασία του· τὴν ὥρα τῆς ἐργασίας του αἰσθάνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Νιώθει ἄνετα ὅταν δὲν βρίσκεται στὴ δουλειά του καὶ δὲν νιώθει ἄνετα ὅταν βρίσκεται στὴ δουλειά του. Ἔτσι ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἐθελοντικὴ, ἀλλὰ καταναγκαστικὴ· εἶναι καταναγκαστικὴ ἐργασία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλὰ ἕνα μέσο νὰ ἱκανοποιήσει ἀνάγκες ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ὁ ἀλλότριος χαρακτήρας της φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μόλις πάψει νὰ ὑπάρχει φυσικὸς ἢ ἄλλος ἐξαναγκασμὸς ἡ ἐργασία ἀποφεύγεται ὡς

μάστιγα. Ἐξωτερική ἐργασία, ἐργασία στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀλλοτριώνει τόν ἑαυτό του, εἶναι ἐργασία αὐτοθυσίας, ἀπονέκρωσης. Τελικά, ὁ ἐξωτερικός χαρακτήρας τῆς ἐργασίας φανερώνεται ἀπό τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνήκει σ' αὐτὸν ἀλλὰ σ' ἕναν ἄλλο, καὶ ὅτι στήν ἐργασία ὁ ἐργάτης δὲν ἀνήκει στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ σ' ἕναν ἄλλο. Ὅπως ἀκριβῶς στὴ θρησκεία ἢ αὐθόρμητη δραστηριότητα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς καὶ ἡ ἀνθρώπινη καρδιά ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ ἄτομο καὶ ἐπανεμφανίζεται σὰν ξένη δραστηριότητα τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ, ἔτσι ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργάτη δὲν εἶναι ἡ δική του αὐθόρμητη δραστηριότητα. Ἀνήκει σὲ ἄλλον, εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ του.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος (ὁ ἐργάτης) νιώθει ὅτι ἐνεργεῖ ἐλεύθερα μόνο στὶς ζωικὲς του λειτουργίες— φαγητό, ποτό καὶ ἀναδημιουργία, ἢ τὸ πολὺ καὶ στὰ ζητήματα τῆς κατοικίας του καὶ τοῦ στολισμοῦ του — ἐνῶ στὶς ἀνθρώπινες λειτουργίες του δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα ζῶο.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ φαγητό, τὸ πιότο, ἡ ἀναδημιουργία κτλ. εἶναι ἐπίσης καθαρὲς ἀνθρώπινες λειτουργίες. Ὡστόσο ὅταν ἀποσπαστοῦν ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας καὶ μεταστραφοῦν σὲ τελικοὺς καὶ ἀποκλειστικοὺς σκοπούς, εἶναι ζωῶδεις λειτουργίες.

Ἐξετάσαμε τὴν πράξη τῆς ἀλλοτρίωσης τῆς πρακτικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας — τῆς ἐργασίας — ἀπὸ δύο ὀψεις: ① Τὴ σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρὸς τὸ π ρ ο ῖ ὀ ν τ ῆ ς ἔ ρ γ α σ ί α ς σὰν ἕνα ξένο ἀντικείμενο πού τὸν κυριαρχεῖ. Αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι ταυτόχρονα καὶ σχέση πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα. Μιὰ σχέση, ὅμως, πρὸς ἕναν ξένο καὶ ἐχθρικὸ κόσμο. ② Τὴ σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρὸς τὴν π ρ ἄ ξ η τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐργασίας. Αὐτὴ εἶναι μιὰ σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρὸς τὴ δική του δραστηριότητα, σὰν κάτι ξένο κάτι πού δὲν τοῦ ἀνήκει. Μιὰ δραστηριότητα, πού πάσχει ἀπὸ ἀδράνεια, μιὰ δύναμη πού εἶναι ἀνίσχυρη, μιὰ δημιουργία εὐνουχισμένη. Ἡ π ρ ο σ ω π ι κ ῆ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ ἐνεργητικότητα τοῦ ἐργαζόμενου, ἢ προσωπικὴ του ζωὴ (γιατί τί ἄλλο εἶναι ἡ ζωὴ ἐκτὸς ἀπὸ δραστηριότητα;), γίνονται μιὰ δραστηριότητα πού στρέφεται ἐναντίον του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὸν καὶ χωρὶς νὰ τοῦ ἀνήκει. Αὐτὴ εἶναι ἡ α ὐ τ ο - ἄ λ λ ο τ ρ ί ω σ η πού προβάλλει ἀπέναντι στήν ἀλλοτρίωση τοῦ π ρ ἄ γ μ α τ ο ς πού προαναφέραμε.

Πρέπει τώρα ν' ἀντλήσουμε ἕνα τρίτο χαρακτηριστικὸ

τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας ἀπὸ τὰ δύο πού ἐξετάσαμε ἤδη.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία εἰδολογικὴ ὕπαρξη, ὄχι μόνο ἐπειδὴ πρακτικὰ καὶ θεωρητικὰ αὐτὸς δημιουργεῖ τὸ εἶδος — τόσο τὸ δικό του ὅσο καὶ τὰ ἄλλα εἶδη ἄλλων πραγμάτων— ἀντικείμενό του, ἀλλὰ ἐπίσης—καὶ αὐτὸ εἶναι ἕνας ἄλλος τρόπος γιὰ νὰ πείσῃ τὸ ἴδιο πράγμα — ἐπειδὴ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του σὰν τὸ παρόν, ζωντανὸ εἶδος, ἐπειδὴ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του σὰν ἕνα καθολικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἐλεύθερο ὄν.

Ἡ ζωὴ τῶν εἰδῶν, τόσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ γιὰ τὰ ζῶα, συνίσταται ὑλικά στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς καὶ τὰ ζῶα, ζεῖ ἀπὸ τὴν ἀνόργανη φύση· καὶ ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι περισσότερο καθολικὸς ἀπὸ τὰ ζῶα, τὸ ἴδιο εἶναι ἐπίσης ἡ περιοχὴ τῆς ἀνόργανης φύσης ἀπὸ τὴν ὁποία ζεῖ περισσότερο καθολικῶς. Ὅπως ἀκριβῶς τὰ φυτὰ, τὰ ζῶα, οἱ πέτρες, ὁ ἀέρας, τὸ φῶς, κτλ., θεωρητικὰ ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, ἐν μέρει σὰν ἀντικείμενα ἐπιστήμης καὶ ἐν μέρει σὰν ἀντικείμενα τέχνης — ἡ πνευματικὴ του ἀνόργανη φύση, τὰ πνευματικὰ του μέσα ζωῆς, τὰ ὁποία πρέπει νὰ προετοιμάσει πρῶτα πρὶν μπορέσει νὰ τ' ἀπολαύσει καὶ νὰ τ' ἀφομοιώσει — ἔτσι καὶ στὴν πράξη ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Μὲ τὴν ὑλικὴ ἔννοια ὁ ἄνθρωπος ζεῖ μόνο ἀπὸ τὰ φυσικὰ αὐτὰ προϊόντα, μ' ὅποια μορφή κι ἂν ἐμφανίζονται, τροφή, θέρμανση, ἐνδυμασία, κατοικία κτλ. Ἡ καθολικότης τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλώνεται στὴν πράξη στὴν καθολικότητα πού καθιστᾷ ὁλόκληρη τὴ φύση ἀνόργανο σῶμα τοῦ [1] σὰν ἄμεσο μέσο ζωῆς καὶ [2] σὰν ὕλη, τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ἐργαλεῖο τῆς ζωτικῆς του δραστηριότητος. Ἡ φύση εἶναι τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ φύση στὸ βαθμὸ πού δὲν εἶναι ἀνθρώπινο σῶμα. Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ ἀπὸ τὴ φύση, δηλαδή ἡ φύση εἶναι τὸ σῶμα του, καὶ πρέπει νὰ διατηρήσει ἕνα συνεχῆ διάλογο μαζί της ἂν θέλει νὰ μὴν πεθάνει. Λέγοντας ὅτι ἡ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται μὲ τὴ φύση ἔννοοῦμε ὅτι ἡ φύση συνδέεται μὲ τὸν ἑαυτό της, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέρος τῆς φύσης.

Ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ὄχι μόνο [1] ἀποξενώνει τὴ φύση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ [2] ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπὸ τὴ δική του δραστηρία λειτουργία, ἀπὸ τὴ δική του ζωτικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ ἐξαιτίας αὐτοῦ ἀποξενώνει ἐπίσης τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ εἶδος του. Με-

ταστρέφει τὴν εἰδολογικὴν τοῦ ζῶντος ἐν μέσοις γιὰ τὴν ἀτομικὴν τοῦ ζῶντος. Πρῶτον ἀποξενώνει τὴν εἰδολογικὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀτομικὴν ζωὴν καὶ δευτέρου μεταστρέφει τὴν ἀτομικὴν ζωὴν εἰς τὴν ἀφηρημένην τῆς μορφῆς, ἐν σκοπῷ τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς καὶ εἰς τὴν ἀφηρημένην τῆς καὶ ἀποξενωμένην μορφήν.

Γιατὶ πρωταρχικὰ ἡ ἐργασία ἡ ζωτικὴ δραστηριότητα, ἡ παραγωγικὴ ζωὴ ἡ ἴδια, ἐμφανίζεται στὸν ἄνθρωπον ὡς ὅταν μὲς οὖν γιὰ τὴν ἰκανοποίησιν μιᾶς ἀνάγκης — τῆς ἀνάγκης νὰ διατηρήσῃ τὴ φυσικὴν τοῦ ὕπαρξης. Ἀλλὰ ἡ παραγωγικὴ ζωὴ εἶναι ἡ εἰδολογικὴ ζωὴ. Εἶναι ζωὴ ποὺ παράγει ζωὴν. Ὁλόκληρος ὁ χαρακτήρας ἐνὸς εἴδους, ὁ εἰδολογικὸς τοῦ χαρακτήρα ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει τῆς ζωτικῆς τοῦ δραστηριότητος, καὶ ἡ ἐλεύθερη συνειδητὴ δραστηριότητα συνθέτει τὸν εἰδολογικὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ἐμφανίζεται ὡς ὅταν ἕνα μὲς οὖν ζωῆς.

Τὸ ζῶον εἶναι ταυτόσημον μὲς τὴν ζωτικὴν τοῦ δραστηριότητα. Δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν δραστηριότητα αὐτῆς τὸ ζῶον εἶναι ἡ ἴδια ἡ δραστηριότητα. Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, κάνει τὴν ἴδια τὴν ζωτικὴν τοῦ δραστηριότητα ἀντικείμενον τῆς θέλησός του καὶ τῆς συνειδησός του. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιὰ συνειδητὴ ζωτικὴν δραστηριότητα. Δὲν εἶναι ἡ δραστηριότητά του ἕνας προσδιορισμὸς μὲς τὸν ὅποιο συγχωνεύεται ἄμεσα. Ἡ συνειδητὴ ζωτικὴν δραστηριότητα ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ζωτικὴν δραστηριότητα τοῦ ζώου. Μόνον χάρις αὐτῇ τῇ συνειδητῇ ζωτικῇ δραστηριότητι ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰδολογικὴ ὕπαρξις. Ἡ μᾶλλον, εἶναι συνειδητὸν ὄν, δηλαδὴ ἡ δικὴν τοῦ ζῶντος εἶναι ἀντικείμενον γι' αὐτὸν μόνον ἐπειδὴ εἶναι ὁ ἴδιος εἰδολογικὴ ὕπαρξις. Καὶ μόνον γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἶναι ἡ δραστηριότητά του ἐλεύθερη δραστηριότητα. Ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ἀντιστρέφει τὴν σχέσιν ἔστιν ποὺ ὁ ἄνθρωπος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι συνειδητὴ ὕπαρξις, κάνει τὴν ζωτικὴν τοῦ δραστηριότητα, τὴν ὕπαρξίν του, ἕνα μέσον γιὰ τὴν ὕπαρξίν του.

Ἡ πρακτικὴ δημιουργία ἐνὸς ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀνόργανης φύσεως, ἀποτελεῖ τὴν ἐπιθεβαίωσιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς συνειδητῆς εἰδολογικῆς ὕπαρξης, δηλαδὴ μιᾶς ὕπαρξης ποὺ μεταχειρίζεται τὸ εἶδος ὡς δικὴν τῆς οὐσιαστικῆς ὕπαρξης ἢ τὸν ἑαυτὸν τῆς ὡς εἰδολογικὴ ὕπαρξις. Φυσικὰ, καὶ τὰ ζῶα παράγουν. Κατασκευάζουν φωλιὰς καὶ κατοικίας, ὅπως ἐν τῇ περιπτώσει μὲς τῆς μέλισσας, τοῦς κάστορας, τὰ μυρμηγκία κτλ. Τὰ ζῶα, ὅμως,

παράγουν μόνο ότι είναι αύστηρά αναγκαίο για τὸν ἑαυτὸ τους ἢ γιὰ τὰ νεογέννητα. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο πρὸς μιὰ κατεύθυνση, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος παράγει καθολικά. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἄμεσης φυσικῆς ἀνάγκης, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος παράγει ἀκόμα κι ὅταν εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀνάγκη καὶ παράγει πραγματικά μόνο ἀπελευθερωμένος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὐτή. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο τὸν ἑαυτὸ τους, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἀναπαράγει ὁλόκληρη τὴ φύση. Τὰ προϊόντα τῶν ζῶων ἀνήκουν ἄμεσα στὰ φυσικά τους σώματα, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος ἀπέναντι στοῦ προϊόντος. Τὰ ζῶα παράγουν σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ εἶδους στοῦ ὁποῖο ἀνήκουν, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἰκανὸς νὰ παράγει σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα κάθε εἶδους καὶ νὰ ἐπιβάλλει σὲ κάθε ἀντικείμενο τὸ φυσικὸ του πρότυπο. Γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος παράγει — ἐπίσης σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ὁμορφιάς.

Εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαμόρφωση ποὺ ἐπιφέρει πᾶνω στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀποδείχνει τὸν ἑαυτὸ του σὰν εἰδολογικὴ ὑπαρξη. Ἡ παραγωγή αὐτὴ εἶναι ἡ δραστήρια ζωὴ του σὰν εἶδος. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία, ἡ φύση ἐμφανίζεται σὰν δικό του ἔργο καὶ-δικὴ του πραγματικότητα. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας εἶναι, ἐπομένως, ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου: γιὰ τὸ ἄνθρωπος ἀναπαράγει τὸν ἑαυτὸ του ὄχι μόνο πνευματικά στὴ συνείδησή του, ἀλλὰ δραστήρια καὶ οὐσιαστικά· καὶ μπορεῖ ἔτσι νὰ κοιτάζει τὸν ἑαυτὸ του· σ' ἕναν κόσμο ποὺ ὁ ἴδιος δημιούργησε. Ἀπομακρύνοντας τὸ ἀντικείμενο τῆς παραγωγῆς του ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία τὸν ἀπομακρύνει ἔτσι ἀπὸ τὴν εἰδολογικὴν τοῦ ζῶου τὴν ἀληθινὴν του ἀντικειμενικότητα τοῦ εἶδους, καὶ μεταβάλλει τὸ πλεονέκτημά του ἔναντι τῶν ζῶων στοῦ μειονέκτημα ὅτι τὸ ὄργανικὸ του σῶμα, ἡ φύση, ἀποσπᾶται ἀπ' αὐτόν.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ὑποβιβάζει τὴν αὐθόρμητη καὶ ἐλεύθερη δραστηριότητα σὲ μέσο, κάνει τὴν εἰδολογικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου μέσο γιὰ τὴ φυσικὴ του ὑπαρξη.

Ἡ συνείδηση, ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπὸ τὸ εἶδος του, μεταμορφώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξένωση ἔτσι ποὺ ἡ εἰδολογικὴ ζωὴ γίνεται μέσο γι' αὐτόν.

[3] Ἔτσι ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία μεταστρέφει τὴν εἰδολογικὴν ὑπαρξη τῶν ἀνθρώπων, τόσο τὴ φύση, ὅσο καὶ τὶς διανοητικὲς τοῦ εἰδολογικῆς δυνάμεις—

σὲ μιὰ ὑπαρξὴ ξένη πρὸς αὐτὸν καὶ σ' ἓνα μέσο τῆς ἀτομικῆς τοῦ ὑπαρξήσ. Ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ δικό του σῶμα, ἀπὸ τὴ φύση ὅπως ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του οὐσία, τὴν ἀνθρώπινη οὐσία του.

☐ Μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ προῖόν τῆς ἐργασίας του, τὴ ζωτικὴ του δραστηριότητα, τὴν εἰδολογικὴ του ὑπαρξή, εἶναι ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ὁταν ὁ ἄνθρωπος συγκρούεται μὲ τὸν ἑαυτό του, συγκρούεται ἐπίσης μὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Αὐτὸ ποῦ ἰσχύει γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐργασία του, πρὸς τὸ προῖόν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν ἑαυτό του, ἰσχύει ἐπίσης γιὰ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὴν ἐργασία καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων.

Γενικά, ἡ πρόταση ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν εἰδολογικὴ του ὑπαρξή σημαίνει ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἀποξενώνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ ὅτι ὅλοι εἶναι ἀποξενωμένοι ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως κάθε σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του, πραγματώνεται καὶ ἐκφράζεται μόνο στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἔτσι, ἡ σχέση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας κάθε ἀνθρώπου βλέπει τοὺς ἄλλους σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν κατάσταση ποῦ βρίσκεται αὐτὸς σὰν ἐργάτης.

Ἀρχίσαμε ἀπὸ ἓνα οἰκονομικὸ δεδομένο, τὴν ἀποξένωση τοῦ ἐργάτη καὶ τῆς παραγωγῆς του. Δώσαμε στὸ δεδομένο αὐτὸ νοητὴ μορφή: ἀποξενωμένη, ἀλλοτριωμένη ἐργασία. Ἀναλύσαμε τὴν ἔννοια αὐτή, καὶ ἀναλύοντάς την δὲν κάναμε τίποτε ἄλλο παρὰ ν' ἀναλύσουμε ἓνα οἰκονομικὸ δεδομένο.

Ἄς προχωρήσουμε τώρα νὰ δοῦμε πῶς ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς ἀποξενωμένης, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρέπει νὰ ἐκφράσει καὶ νὰ παρουσιάσει τὸν ἑαυτό της στὴν πραγματικότητα.

Ἄν τὸ προῖόν τῆς ἐργασίας εἶναι ξένο σὲ μένα καὶ μὲ ἀντιμετωπίζει σὰν ξένη δύναμη, σὲ ποιὸν ἀνήκει τότε;

Σὲ μιὰ ὑπαρξὴ ἄλλη ἀπὸ τὴ δική μου.

Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ὑπαρξή;

Οἱ θεοί; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ παλιότερες ἐποχές, μεγάλο μέρος τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας — ὅπως ναοὶ κτλ., στὴν Αἴγυπτο, Ἰνδία καὶ Μεξικὸ — ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν θεῶν, ὅπως ἀκριβῶς τὸ προῖόν ἀνήκε στους θεούς.

Ἄλλα οἱ θεοὶ ἀπὸ μόνοι τοὺς ποτὲ δὲν διαφέντευαν τὴν ἐργασία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ φύση. Τὸ παράδοξο θὰ ἦταν ἂν ὄσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσει τὴ φύση μὲ τὴν ἐργασία του καὶ ὄσο περισσότερο τὰ θεῖα θαύματα ξεθωριάζουν ἀπὸ τὰ βιομηχανικὰ θαύματα, τόσο περισσότερο ἐξαναγκαζόταν ὁ ἴδιος ν' ἀπαρνηθεῖ τὴ χαρὰ τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἀπόλαυση τοῦ προϊόντος γιὰ λογαριασμό τῶν δυνάμεων αὐτῶν.

Ἡ ξένη ὑπαρξη στὴν ὁποία ἡ ἐργασία καὶ τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας ἀνήκουν, στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας ἐκτελεῖται ἡ ἐργασία καὶ γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ὁποίας τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας δημιουργεῖται, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Ἄν τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας δὲν ἀνήκει στὸν ἐργάτη, κ' ἂν τὸν ἀντιμετωπίζει σὰν ξένη δύναμη, αὐτὸ εἶναι δυνατό μόνο ἐπειδὴ ἀνήκει σ' ἕνα ἄνθρωπο ἄλλο ἀπὸ τὸν ἐργάτη. Ἄν ἡ δραστηριότητά του εἶναι βάσανο γι' αὐτόν, πρέπει νὰ δώσει χαρὰ καὶ ἀπόλαυση σὲ κάποιον ἄλλο. Οὔτε οἱ θεοί, οὔτε ἡ φύση, ἀλλὰ μόνο ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ξένη δύναμη πάνω στοὺς ἀνθρώπους.

Σκέψου τὴν παραπάνω πρόταση, ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του γίνεται ἀντικειμενικὴ καὶ πραγματικὴ γι' αὐτόν μόνο μέσα ἀπὸ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἄν κατὰ συνέπεια ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας του, τὴν ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία του, σὰν ἕνα ἐχθρικὸ καὶ πανίσχυρο ἀντικείμενο πού εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτόν, τότε ἡ σχέση του πρὸς τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἶναι τέτοια πού ἔνας ἄλλος ἄνθρωπος — ξένος, ἐχθρικός, πανίσχυρος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπ' αὐτόν — εἶναι ὁ ἐξουσιαστής του. Ἄν σχετιστεῖ πρὸς τὴ δική του δραστηριότητα σὰν ἀνελεύθερη δραστηριότητα, τότε σχετίζεται μ' αὐτὴ σὰν δραστηριότητα πού εἶναι, στὴν ὑπηρεσία, τὴν ἐξουσία, τὸν ἐξαναγκασμὸ καὶ τὸ ζυγὸ ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου.

Κάθε αὐτὸ - ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ φύση ἐκδηλώνεται στὴ σχέση πού οἰκοδομεῖ ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ στὸν ἑαυτό του καὶ τὴ φύση. Ἔτσι ἡ θρησκευτικὴ ἀποξένωση ἐκδηλώνεται ἀναγκαστικὰ στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν κοσμικὸ καὶ τὸν κληρικὸ ἢ, μιὰ καὶ μιᾶμε ἐδῶ γιὰ τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος, ἀνάμεσα στὸν κοσμικὸ καὶ στὸν πνευματικὸ κτλ. Στὸν πραγματικὸ, πραγματικὸ κόσμον, ἢ αὐτὸ—ἀποξένωση μπορεῖ νὰ

έκδηλωθεί μόνο στην πρακτική, πραγματική σχέση προς τους άλλους ανθρώπους. Το μέσο μέσα από το οποίο προχωρεί ή αποξένωση είναι άφραυτο του ένα πρακτικό μέσο. Έτσι μέσα από την αποξενωμένη εργασία ο άνθρωπος όχι μόνο παράγει τη σχέση του προς το αντικείμενο και την προς, αυτόν, αλλά επίσης και τη σχέση άλλων ανθρώπων απέναντι στην παραγωγή του και το προϊόν του και τη σχέση τη δική του απέναντι στους άλλους. Όπως ακριβώς δημιουργεί τη δική του παραγωγή σαν απώλεια της πραγματικότητας, σαν τιμωρία και το δικό του προϊόν σαν απώλεια, ένα προϊόν που δεν ανήκει σ' αυτόν, έτσι δημιουργεί την κυριαρχία του μη παραγωγού πάνω στην παραγωγή και το προϊόν της. Όπως ακριβώς αποξενώνει από τον έαυτό του τη δική του δραστηριότητα, έτσι απονέμει στον ξένο μια δραστηριότητα που δεν ανήκει σ' αυτόν.

Μέχρι τώρα εξετάσαμε τη σχέση μόνο από την πλευρά του εργάτη. Αργότερα θα την εξετάσουμε από την πλευρά του μη εργάτη.

Μέσω, λοιπόν, της αποξενωμένης, άλλοτριωμένης εργασίας ο εργάτης δημιουργεί τη σχέση ενός άλλου ανθρώπου, που είναι ξένος, προς την εργασία αυτή και στέκεται έξω απ' αυτή. Η σχέση του εργάτη προς την εργασία δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαιοκράτη — ή οποιαδήποτε άλλη λέξη διαλέξει κανείς για τον κυρίαρχο της εργασίας — προς την εργασία αυτή. Η ατομική ιδιοκτησία είναι συνακόλουθα το προϊόν -- το αποτέλεσμα και η αναγκαία συνέπεια της άλλοτριωμένης εργασίας, της έξωτερικής σχέσης του εργάτη προς τη φύση και τον έαυτό του.

Έτσι η ατομική ιδιοκτησία απορρέει από μια ανάλυση της ιδέας της άλλοτριωμένης εργασίας, δηλαδή του άλλοτριωμένου ανθρώπου, της αποξενωμένης εργασίας, της αποξενωμένης ζωής του αποξενωμένου ανθρώπου.

Είναι αλήθεια ότι πήραμε την ιδέα της άλλοτριωμένης εργασίας (άλλοτριωμένη ζωή) από την πολιτική οικονομία σαν αποτέλεσμα της κίνησης της

(¹) Στο πρωτότυπο χειρόγραφο ο Μάρξ έγραφε τη λέξη MENSCHEN (άνθρωποι) και όχι MACHTEN (δυνάμεις).

ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἄλλα εἶναι φανερό ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἰδέας αὐτῆς ὅτι, μολονότι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐμφανίζεται ὡς θάσις καὶ αἰτία τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ συνέπειά της, ὅπως ἀκριβῶς οἱ θεοὶ ἦσαν πρῶτα ρχικὰ ὄχι ἡ αἰτία ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγχυσης τοῦ νοῦ τῶν ἀνθρώπων. Ἐργασίας, ἔτσι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν δύο αὐτῶν πα-

Μόνο ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας φτάσει στὸ ἀποκορύφωμά της ἐπανεμφανίζεται τὸ μυστικὸ τῆς αὐτοῦ: δηλαδή, ὅτι εἶναι (α) τὸ προῖδόν τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας καὶ (β) τὸ μέσο, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀλλοτριώνεται ἡ ἐργασία, ἡ πρᾶγμα τῶσ η αὐτῆς τῆς ἀλλοτριώσεως.

Ἡ ἀνάπτυξη αὐτῆ ρίχνει φῶς σὲ πολλὰς μέχρι τῶρα ἄλυτες διαμάχας.

(1) Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐργασία ὡς τὴν πραγματικὴ ψυχὴ τῆς παραγωγῆς. Κι ὅμως, στὴν ἐργασία δὲν δίνει τίποτα, ἐνῶ στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία δίνει τὰ πάντα. Ὁ Προυντόν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀντίφαση αὐτῆς καὶ τάχθηκε ὑπὲρ τῆς ἐργασίας καὶ κατὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (1). Ἄλλα εἶδαμε ὅτι ἡ φανερὴ αὐτῆ ἀντίφαση εἶναι ἡ ἀντίφαση τῆς ἀποξένωσης ἐργασίας μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία διατύπωσε ἀπλῶς τοὺς νόμους τῆς ἀποξένωμένης ἐργασίας.

Ἀντιλαμβάνομαστε κατὰ συνέπεια ὅτι μισθὸς καὶ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ταυτόσημα γιατί ἐκεῖ πού τὸ προῖδόν, τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας, πληρῶνει γιὰ τὴν ἐργασία τὴν ἴδια, ὁ μισθὸς δὲν εἶναι παρά μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τῆς ἐργασίας· παρόμοια, ἐκεῖ πού ὁ μισθὸς ἔχει τὸ λόγο, ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ὄχι ὡς ἕνας αὐτοσκοπός, ἀλλὰ ὡς ὑπηρετὴς τοῦ μισθοῦ. Σκοπεύομε ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ σημεῖο αὐτὸ περισσότερο λεπτομερικᾶ παρακάτω: πρὸς τὸ παρὸν ἀπλῶς θὰ συνάξομε μερικὰ συμπεράσματα.

Μιὰ ὑποχρεωτικὴ αὔξησιν τῶν μισθῶν (παραβλέποντας ὄλες τίς ἄλλες δυσκολίες, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι μιὰ τέτοια ἀνώμαλη κατάστασις θὰμποροῦσε νὰ παραταθεῖ μόνο μὲ τὴν βία) δὲν θὰ σήμαινε τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ καλύτερὴ ἀμοιβὴ γιὰ σκλάβους· δὲν θὰ σήμαινε μιὰ αὔξησιν σὲ ἀν-

(1) Στὴν προοίονα μὲ τὸν τίτλο «Τί εἶναι ἰδιοκτησία;», Παρίσι, 1840.

θρώπινη σημασία ή αξιοπρέπεια για τὸν ἐγάτη ἢ τὴν ἐργασία.

Ἄκόμα καὶ ἡ ἐξίσωση μισθῶν πού ἀξιώνει ὁ Προυντόν, τὸ μόνο πού θὰ ἔκανε θὰ ἦταν νὰ μεταμορφώσει τὴ σχέση τοῦ σημερινοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία του σὲ σχέση ὄλων τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἐργασία. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ κοινωνία θὰ μπορούσε νὰ νοηθεῖ σὰν ἀφηρημένος κεφαλαιοκράτης.

Οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας, καὶ ἀποξενωμένη ἐργασία εἶναι ἡ ἄμεση αἰτία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ πτώση τοῦ ἑνὸς συνεπάγεται καὶ τὴν πτώση τοῦ ἄλλου.

(2) Συνάγεται ἀκόμα ἀπὸ τὴ σχέση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας πρὸς τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὅτι ἡ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση, ἐκφράζεται στὴν πολιτικὴ μορφή τῆς χειραφέτησης τῶν ἐργατῶν. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐπειδὴ εἶναι ζήτημα δικῆς τους χειραφέτησης μόνο, ἀλλὰ ἐπειδὴ στὴ χειραφέτησή τους περιέχεται ἡ καθολικὴ ἀνθρώπινη χειραφέτηση. Ὁ λόγος γι' αὐτὴ τὴν καθολικότητα εἶναι ὅτι τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ὑποδούλωσης περιλαμβάνεται στὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν παραγωγή, καὶ ὄλες οἱ σχέσεις τῆς ὑποδούλωσης δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ τροποποιήσεις καὶ συνέπειες αὐτῆς τῆς σχέσης.

Ὅπως ἀκριβῶς φτάσαμε στὴν ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς ἀποξενωμένης, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, ἔτσι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων εἶναι δυνατὸ ν' ἀναπτύξουμε ὄλες τὶς οικονομικὲς κατηγορίες, καὶ σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές, π.χ. ἐμπόριο, ἀνταγωνισμός, κεφάλαιο, χρῆμα, θ' ἀναγνωρίσουμε μόνο μιὰ ἰδιαίτερη καὶ ἀναπτυγμένη ἔκφραση τῶν βασικῶν αὐτῶν στοιχείων.

Ἄλλὰ πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τῆς διαμόρφωσης αὐτῆς, ὅς προσπαθήσουμε νὰ λύσουμε δυὸ πιὸ πέρα προβλήματα:

(1) Πρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὴ γενικὴ φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἐργασία, στὴ σχέση της πρὸς τὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη καὶ κοινωνικὴ ἰδιοκτησία.

(2) Πήραμε τὴν ἀποξενωμένη ἐργασία, τὴν ἀλλοτριώσῃ της σὰν δεδομένο καὶ ἀναλύ-

σαμε τὸ δεδομένο αὐτό. Καὶ τώρα ρωτᾶμε: πῶς ἔφτασε ὁ ἄνθρωπος ν' ἀλλοτριώσῃ τὴν ἐργασία του, νὰ τὴν ἀποξενώσει; Πῶς θεμελιώνεται ἡ ἀποξένωση αὐτὴ στὴ φύση τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης; Προχωρήσαμε ἤδη ἀρκετὰ πρὸς τὴ λύση τοῦ προβλήματος, μετατρέποντας τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὲ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρὸς τὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. Γιατί, μιλώντας γιὰ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, φαντάζεται κανεὶς ὅτι ἀσχολεῖται μὲ κάτι ἐξωτερικὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Μιλώντας γιὰ ἐργασία, ἀσχολεῖται κανεὶς ἄμεσα μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸς ὁ νέος τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος, περιέχει ἤδη τὴ λύση του.

Σχετικὰ μὲ τὸ (1): Ἡ γενικὴ φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ σχέση τῆς πρὸς τὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη ἰδιοκτησία.

Ἡ ἀλλοτριωμένη ἐργασία ἀναλύθηκε γιὰ μᾶς σὲ δύο συστατικὰ μέρη τὰ ὁποῖα ρυθμίζουν ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, ἢ ἀπλῶς εἶναι διαφορετικὲς ἐκφράσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σχέσης. Ἡ ἰδιοποίηση ἐμφανίζεται σὰν ἀποξένωση, σὰν ἀλλοτριώση καὶ ἡ ἀλλοτριώση ἐμφανίζεται σὰν ἰδιοποίηση, ἀποξένωση καὶ ἡ ἀποξένωση σὰν ἀληθινὴ ἀποδοχὴ στὴν πολιτικὴ κοινότητα.

Ἐξετάσαμε τὴ μιὰ πλευρὰ, τὴν ἀλλοτριωμένη ἐργασία σὲ σχέση πρὸς τὸν ἐργάτη τὸν ἴδιο, δηλαδὴ τὴ σχέση τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρὸς τὸν ἑαυτὸ τῆς. Καὶ σὰν προῖόν, σὰν ἀναγκαῖα συνέπεια αὐτῆς τῆς σχέσης, διαπιστώσαμε τὴν κυριότητα τῆς σχέσης τοῦ μὴ ἐργάτη πρὸς τὸν ἐργάτη καὶ τὴν ἐργασία. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν ὕλική, συνοπτικὴ ἐκφραση τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, περιλαμβάνει ἀμφότερες τὶς σχέσεις — τὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία καὶ πρὸς τὸ προῖόν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν μὴ ἐργάτη καὶ τὴ σχέση τοῦ μὴ ἐργάτη πρὸς τὸν ἐργάτη καὶ τὸ προῖόν τῆς ἐργασίας του.

Εἶδαμε ἤδη ὅτι, σὲ σχέση πρὸς τὸν ἐργάτη πού ἰδιοποιεῖται τὴ φύση μῆσα ἀπὸ τὴν ἐργασία του,

ή ιδιοποίηση εμφανίζεται σαν άποξένωση, ή αυτο-δραστηριότητα σαν δραστηριότητα για έναν άλλο και από έναν άλλο, ή ζωτικότητα σαν θυσία τής ζωής, ή παραγωγή ενός αντικειμένου σαν απώλεια του αντικειμένου αυτού προς μια ξένη δύναμη, προς ένα ξένο άνθρωπο. "Ας εξετάσουμε τώρα τή σχέση μεταξύ αυτού του ανθρώπου, που είναι ξένος προς τήν εργασία και τόν εργάτη, και του αντικειμένου τής εργασίας.

Τò πρώτο πράγμα που πρέπει να τονιστεί, είναι ότι κάθε τι που εμφανίζεται για τόν εργάτη σαν δραστηριότητα άλλοτριώσης, άποξένωσης, εμφανίζεται για τόν μη εργάτη σαν κατάσταση άλλοτριώσης, άποξένωσης.

Δεύτερο, ή πραγματική, πρακτική ή στάση του εργάτη στήν παραγωγή και άπέναντι στο προϊόν (σαν διάθεση) εμφανίζεται για τόν μη εργάτη, που βρίσκεται αντιμετώπος με τόν εργάτη, σαν θεωρητική στάση.

Τρίτο, ο μη εργάτης κάνει κάθε τι έναντια στον εργάτη, που ο ίδιος ο εργάτης κάνει έναντια στον έαυτό του, αλλά ο μη εργάτης δέν κάνει έναντια στον έαυτό του οσα κάνει έναντια στον εργάτη.

"Ας κοιτάξουμε από πιό κοντά αυτές τις τρεις σχέσεις (').

(') Έδω άκριβώς διακόπτεται τò Πρώτο Χειρόγραφο.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας

...ἀποτελεῖ τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου του⁽¹⁾. Ὁ ἐργάτης εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ ἐκδήλωση τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ κεφάλαιο εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὀλοκληρωτικῶς χαμένος γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως ἀκριδῶς τὸ κεφάλαιο εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ ἐκδήλωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ὁ ἄνθρωπος χαμένος γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Ἄλλὰ ὁ ἐργάτης ἔχει τὴν ἀτυχία νὰ εἶναι ζωντανὸ κεφάλαιο καὶ κατὰ συνέπεια ἓνα κεφάλαιο μὲ ἀνάγκες, πού χάνει τὸν τόκο του καὶ συνακόλουθα τὴν ὑπαρξή του κάθε στιγμή πού εἶναι ἐκτὸς ἐργασίας. Σὰν κεφάλαιο, ἡ ἀξία τοῦ ἐργάτη ἀνεβαίνει ἢ πέφτει σύμφωνα μὲ τὴν προσφορά καὶ τὴ ζήτηση. Ἀκόμα καὶ μὲ τὴ φυσικὴ ἔννοια ἡ ὑπαρξή, ἡ ζωὴ του, ἀντιμετωπίζονταν καὶ ἀντιμετωπίζονται σὰν προσφορά ἐμπορεύματος, σὰν ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα. Ὁ ἐργάτης παράγει κεφάλαιο καὶ τὸ κεφάλαιο παράγει τὸν ἐργάτη, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ ἐργάτης παράγει τὸν ἑαυτό του· ὁ ἄνθρωπος σὰν ἐργάτης, σὰν ἐμπόρευμα, εἶναι τὸ προϊόν ὀλοκληροῦ αὐτοῦ τοῦ κυκλώματος. Οἱ ἀνθρώπινες ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐργάτη — ὁ ἄνθρωπος πού δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἐργάτης — ὑπάρχουν μόνο στὸ βαθμὸ πού ὑπάρχουν γιὰ τὸ κεφάλαιο πού εἶναι ξένο πρὸς αὐτόν. Ἄλλὰ ἀπειδὴ τὸ ἓνα εἶναι ξένο πρὸς τὸ ἄλλο καὶ στέκεται σὲ μιὰ ἀδιάφορη, ἐξωτερικὴ καὶ τυχαία σχέση πρὸς αὐτό, αὐτὸς ὁ ξένος χαρακτηρῆς ἀναπόφευκτα ἐμφανίζεται σὰν κάτι πραγματικόν.

---

(1) Ἡ σελίδα XI. τοῦ Δεύτερου Χειρογράφου ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις αὐτές. Οἱ προηγούμενες σελίδες τοῦ Χειρογράφου εἶναι χαμένες.

Ἔτσι, μόλις πιά τὸ κεφάλαιο — εἴτε ἀπὸ ἀνάγκη, εἴτε ἀπὸ ἐκλογή — πάψει νὰ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐργάτη, παύει νὰ ὑπάρχει καὶ ὁ ἐργάτης γιὰ τὸν ἑαυτὸ του· δὲν ἔχει δουλειὰ καὶ κατὰ συνέπεια δὲν ἔχει μισθὸ καὶ ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ὑπάρχει ὄχι σὰν ἄνθρωπος, ἀλλὰ σὰν ἐργάτης, μπορεῖ ἀπλούστατα νὰ σκάψει τὸν τάφο του καὶ νὰ πεθάνει ἀπὸ τὴν πείνα. Ὁ ἐργάτης ὑπάρχει σὰν ἐργάτης μόνο ὅταν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του σὰν κεφάλαιο, καὶ ὑπάρχει σὰν κεφάλαιο μόνο ὅταν τὸ κεφάλαιο ὑπάρχει γι' αὐτόν. Ἡ ὕπαρξη τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ δική του ὕπαρξη, ἡ ζωὴ του, γιατί προσδιορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς του μ' ἓναν τρόπο ἀδιάφορο σ' αὐτόν.

Ἔτσι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν ἀναγνωρίζει τὸν μὴ ἀπασχολούμενο ἐργάτη, τὸν ἐργαζόμενο ἄνθρωπο, ὅσο εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασιακὴ αὐτὴ σχέση. Ὁ ἀγύρτης, ὁ ἀπατεώνας, ὁ ζητιάνος, ὁ ἀνεργος, ὁ πεινασμένος, ὁ ἄπορος καὶ ὁ ἐγκληματίας, εἶναι μορφές πού δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ἀλλὰ μόνο γιὰ ἄλλα μάτια — γιὰ τὰ μάτια τῶν γιατρῶν, τῶν δικαστῶν, τοῦ νεκροθάφτη, τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐνορίας κλπ. Νεφελώδεις μορφές πού δὲν ἀνήκουν μέσα στὴν ἐπικράτεια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Συνακόλουθα, γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, οἱ ἀνάγκες τοῦ ἐργάτη μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν σὲ μιά: στὴν ἀνάγκη νὰ συντηρηθεῖ τὸν ἑαυτὸ του ὅσο δουλεύει γιὰ νὰ ἐμποδιστεῖ ἡ ἐξαφάνιση τῆς ράτσας τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι ὁ μισθὸς ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια σημασία πού ἔχει ἡ συντήρηση καὶ διατήρηση ὁποιουδήποτε ἄλλου παραγωγικοῦ ἐργαλείου, ἢ ἡ σημασία πού ἔχει ἡ κατανάλωση τοῦ κεφαλαίου γενικά ὅπου εἶναι ἀναγκαῖα ἂν πρόκειται ν' ἀναπαράγει τὸν ἑαυτὸ του μὲ τὸκο (π.χ. τὸ λάδι πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς τροχοὺς προκειμένου νὰ συνεχίσουν νὰ γυρίζουν).

Ἔτσι, οἱ μισθοὶ ἀνήκουν στὶς ἀναγκαῖες δαπάνες τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνουν τὸ ἀναγκαῖο αὐτὸ ποσό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς λογικὸ γιὰ τοὺς Ἀγγλοὺς ἐργοστασιάρχες, πρὶν τὸ Τροποποιητικὸ Νομοσχέδιο τοῦ 1834⁽¹⁾, ν' ἀφαι-

(1) Περισσότερο γνωστὸ σὰν τροποποιητικὴ πράξη γιὰ τὸ Νόμο περὶ Φτωχῶν τοῦ 1834.

ρουν από το μισθό του εργάτη τα κοινωνικά επίδοματα που λάβαινε από το Ταμείο Φτωχών, και να θεωρήσει τα επίδοματα αυτά σαν ένα άκεραιο μέρος του μισθού.

‘Η παραγωγή δεν παράγει τον άνθρωπο μόνο σαν έμπορευμα, το άνθρωπινό έμπορευμα, ο άνθρωπος με τη μορφή έμπορεύματος παράγει επίσης τον άνθρωπο πνευματικά και φυσικά σαν άπανθρωποποιημένα ύπαρξη... ‘Ανηθικότητα, παραμόρφωση, ήλιθιότητα εργατών και κεφαλαιοκρατών... Το προϊόν της είναι το αύτο-συνείδητο και αύτενεργό έμπορευμα... το άνθρωπινό έμπορευμα... Μεγάλη πρόοδος από τον Ρικάρτο, Μίλλ κλπ., σε σχέση με τον Σμιθ και τον Σαίη, να κηρύξουν την ύπαρξη του ανθρώπινου όντος — τη μεγαλύτερη ή μικρότερη παραγωγικότητα του έμπορεύματος — άδιάφορη και μάλιστα και βλαβερή. ‘Ο πραγματικός σκοπός της παραγωγής δεν είναι πόσους εργάτες μπορεί να στηρίξει ένα συγκεκριμένο ποσό κεφαλαίου. Παρόμοια, ή άγγλική πολιτική οικονομία έκανε ένα μεγάλο θήμα μπροστά — και μάλιστα λογικό — όταν — ενώ άναγνώριζε την έργασία σαν τη μοναδική άρχή της πολιτικής οικονομίας — έδειξε με πλήρη καθαρότητα ότι οι μισθοί και ο τόκος του κεφαλαίου σχετίζονται αντίστροφα και ότι κατά κανόνα ο κεφαλαιοκράτης θ’ άνεβάξει τα κέρδη του μόνο συμπιέζοντας τους μισθούς και αντίστροφα.

Φανερά, ή όμη σχέση δεν είναι μια σχέση στην όποία ό πελάτης έξαπατιέται, αλλά μια σχέση στην όποία ό κεφαλαιοκράτης και ό εργάτης έξαπατά ό ένας τον άλλο. ‘Η σχέση της άτομικής ιδιοκτησίας περιέχει σε λανθάνουσα κατάσταση, τη σχέση της άτομικής ιδιοκτησίας σαν έργασία, τη σχέση της άτομικής ιδιοκτησίας σαν κεφάλαιο και τη σύνδεση αυτών των δύο. ‘Από τη μια πλευρά έχουμε την παραγωγή της ανθρώπινης δραστηριότητας σαν έργασία, δηλαδή σαν μια δραστηριότητα όλοκληρωτικά ξένη προς τον έαυτό της, τον άνθρωπο και τη φύση, και συνακόλουθα προς τη συνείδηση και τη ζωτική έκφραση, την άφηρημένη ύπαρξη του ανθρώπου σαν εργάτη, που πέφτει έτσι κάθε μέρα από το έκπληρωμένο του τίποτα στο άπόλυτο τίποτα, στην κοινωνική του και κατά συνέπεια στην πραγματική μη ύπαρξη. ‘Από την άλλη πλευρά, ή παραγωγή του άντικειμένου της ανθρώπινης εργασίας σαν κεφάλαιο, στο

ὁποῖο ὄλη ἢ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀτομικότητα τοῦ ἀντικειμένου ἐξ α φ α ν ῖ ζ ε τ α ι καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία χάνει τὴ φυσικὴ τῆς καὶ κοινωνικὴ τῆς ποιότητα (δηλαδή χάνει κάθε πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἔκφραση καὶ δὲν ἔχει οὔτε κἀν φ α ι ν ο μ ε ν ι κ ᾶ μιανθεὶ ἀπὸ ὀψιαδῆποτε ἀνθρώπινη σχέση), στὴν ὁποία τὸ ἴδιο κεφάλαιο παραμένει τὸ ἴδιο στὶς πιὸ ποικίλες φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς περιστάσεις, ὀλοκληρωτικὰ ἀδιάφορο πρὸς τὸ π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ του περιεχόμενου. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ, ὀδηγημένη στὸ ἀκρότατο ὄριό τῆς, εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸ ὄριο, ἢ κορύφωση καὶ ἢ πτώση ὀλοκλήρου τοῦ συστήματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἓνα ἀκόμα μεγάλο ἐπίτευγμα τῆς πρόσφατης ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας νὰ ἔχει διακηρύξει ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὸν τόκο ἀπὸ τὴν χειρότερη καὶ τὴν καλύτερη καλλιιεργήσιμη γῆ, νὰ ἔχει ἀναίρεσει τὶς ρομαντικὲς αὐταπάτες τοῦ γαιοκτήμονα — τὴν ὑποτιθέμενη κοινωνικὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ δικοῦ του συμφέροντος μὲ τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας, πού ὁ Ἄνταμ Σμιθ συνέχισε νὰ προβάλλει καὶ μετὰ τοὺς φυσιοκράτες — καὶ νὰ ἔχει προβλέψει καὶ προετοιμάσει τὶς ἀλλαγὲς στὴν προσαρμογὴ τῆς πραγματικότητας, πού θὰ μεταμορφώσει τὸ γαιοκτήμονα σ' ἓναν ἐντελῶς συνηθισμένο καὶ πεζὸ κεφαλαιοκράτη, ἀπλοποιώντας ἔτσι τὴν ἀντίφαση, φέρνοντάς τὴν σὲ μιὰ κρίση καὶ ἐπισπεύδοντας τὴ λύση τῆς.

Ἡ γῆ σὰν γῆ καὶ ἡ γαιοπρόσοδος σὰν γαιοπρόσοδος, ἔχασαν κατὰ συνέπεια τὴν κοινωνικὴ τους διάκριση καὶ ἔγιναν δουδὸ κεφάλαιο καὶ τόκος — ἢ μᾶλλον κεφάλαιο καὶ τόκος πού μιλάνε μόνο γιὰ χρῆμα. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴ γῆ, ἀνάμεσα στὸ κέρδος καὶ τὴ γαιοπρόσοδο, καὶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ καὶ τοὺς μισθοὺς, βιομηχανία, γεωργία καὶ ἀκίνητη καὶ κίνητὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, δὲν εἶναι μιὰ διαφορά ριζωμένη στὴ φύση τῶν πραγμάτων, εἶναι μιὰ ἱστορικὴ διάκριση, εἶναι μιὰ σταθερὴ ροπή στὸ σχηματισμὸ καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀντίθεσης μετὰξὺ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας. Στὴ βιομηχανία, ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ἀκίνητη γαιοκτησία, ἐκφράζονται μόνο ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πρωτοεμφανίστηκε καὶ ἡ ἀντίθεσή τῆς πρὸς τὴ γεωργία μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε. Σὰν ἓνα ἰδιαιτέρο εἶδος ἐργασίας, σὰν ἰδιαίτερη, ση-

μαντική και όλόπλευρη διάκριση ζωής, ή διάκριση αυτή ανάμεσα στη βιομηχανία και τη γεωργία έπιζεί μόνο τόσο, όσο ή βιομηχανία (ή ζωή τής πόλης) αναπτύσσεται σε αντίθεση προς τη γαιοκτησία (άριστοκρατική φεουδαρχική ζωή) και συνεχίζει: να φέρει τά φεουδαρχικά χαρακτηριστικά του αντιπάλου της με τη μορφή μονοπωλίου, έπαγγελμάτων, συντεχνιών, συνεταιρισμών κλπ. Με δοσμένες τίς μορφές αυτές, ή έργασία συνεχίζει να έχει μιá προφανή κοινωνική σημασία, τη σημασία τής γνήσιας κοινότητας και δέν έχει φτάσει ακόμα στο στάδιο τής άδιαφορίας προς τό περιεχόμενό της και σε πλήρη αútάρκη ύπαρξη, δηλαδή άφαίρεση από κάθε άλλη ύπαρξη και συνακόλουθα και από τό άπελευθερωμένο κεφάλαιο.

Άλλά ή άναγκαία άνάπτυξη τής έργασίας είναι άπελευθερωμένη βιομηχανία, συγκροτημένη για λογαριασμό της με τη μορφή αυτή, και άπελευθερωμένο κεφάλαιο. Η δύναμη τής βιομηχανίας άπέναντι στον άνταγωνιστή της, έκδηλώνεται άμέσως στην άνάδυσή τής γεωργίας σαν πραγματικής βιομηχανίας, όπου προηγούμενα τό μεγαλύτερο μέρος τής δουλειάς άφηνόταν στη γη τήν ίδια και στο δοϋλο τής γής, που με τη βοήθειά του ή γη καλλιεργούσε τόν έαυτό της. Με τη μετατροπή του δούλου σε έλεύθερο έργάτη, δηλαδή σε μεροκαματιάρη, ό γαιοκτήμονας ό ίδιος μετατράπηκε σε βιομηχανικό άφέντη, σε κεφαλαιοκράτη. Η μεταμόρφωση αυτή πραγματοποιήθηκε άρχικά μέσω του ένοικιαστή γεωργού. Άλλά ό ένοικιαστής είναι ό αντιπρόσωπος, τό φανερωμένο μυστικό του γαιοκτήμονα. Μόνο μέσα από τόν ένοικιαστή ό γαιοκτήμονας βρίσκει τη δική του οίκονομική ύπαρξη, τήν ύπαρξή του σαν ιδιοκτήτης περιουσίας — γιατί ή πρόσοδος από τη γη του ύπάρχει μόνο έξαιτίας του άνταγωνισμού τών ένοικιαστών. Έτσι, στο πρόσωπο του ένοικιαστή ό γαιοκτήμονας έχει ήδη ουσιαστικά κοινός κεφαλαιοκράτης. Πρέπει επίσης να συμβεί στην πραγματικότητα τό έξής: Ο κεφαλαιοκράτης που άπασχολείται στη γεωργία — ό ένοικιαστής — πρέπει να γίνει γαιοκτήμονας ή αντίστροφα. Τό βιομηχανικό έμπόριο του γαιοκτήμονα, γιατί ή ύπαρξη του πρώτου προϋποθέτει τήν ύπαρξη του δευτέρου.

Άλλά άναλογιζόμενοι τήν άντιφατική καταγωγή τους,

ὁ γαιοκτήμονας βλέπει τὸν κεφαλαιοκράτη σὰν τὸν χθεσινὸ δούλο του, πού τώρα εἶναι ἀλλαζονικός, ἀπελεύθερος καὶ νεόπλουτος καὶ τὸν ἑαυτοῦ σὰν κ ε φ α λ α ι ο - κ ρ ά τ η πού ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν χθεσινὸ δούλο του· ὁ κεφαλαιοκράτης πάλι βλέπει τὸν γαιοκτήμονα σὰν τὸν χθεσινὸ ἀργόσχολο, σκληρὸ καὶ ἐγωπαθῆ ἄρχοντα· ξέρει ὅτι ὁ γαιοκτήμονας ἐμφανιζόμενος σὰν κεφαλαιοκράτης εἶναι ἐπιζήμιος γιὰ τὰ συμφέροντά του· ξέρει, ὅμως, ὅτι ὀφείλει τὴν τῶριν ἰδιωτική του θέση, τὰ ὑπάρχοντά του καὶ τὶς ἀπολαύσεις του στὴ βιομηχανία. Ὁ κεφαλαιοκράτης βλέπει στὸ γαιοκτήμονα τὴν ἀντίθεση τῆς ἐ λ ε ὑ θ ε ρ η ς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐ λ ε ὑ θ ε ρ ο υ κεφαλαίου πού εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' ὅλες τὶς φυσικὰς δυνάμεις — ἡ ἀντίθεση αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ σκληρὴ καὶ κάθε μιὰ πλευρὰ λείπει τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἄλλη. Δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ διαβάσει κανεὶς τὶς ἐπιθέσεις πού ἐξαπολύθηκαν ἀπὸ τὴν ἀκίνητη πρὸς τὴν κινήτη ἰδιοκτησία καὶ ἀντίστροφα, γιὰ νὰ ἔχει μιὰ καθαρὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἀναξιοσύνη τῆς κάθε μιᾶς.

Ὁ γαιοκτήμονας δίνει ἔμφαση στὴν εὐγενεὴ προέλευση τῆς ἰδιοκτησίας του, στὶς φεουδαρχικὰς ἀναπολήσεις, στὴν ποίηση τῆς ἀνάμνησης, τὴ ρομαντικὴ του διάθεση, τὴν πολιτικὴ του σπουδαιότητα κλπ. Ὅταν μιᾶ γιὰ οἰκονομικά, ὀρκίζεται ὅτι μ ὄ ν ο ἡ γεωργία εἶναι παραγωγικὴ. Ταυτόχρονα περιγράφει τὸν ἀντίπαλό του σὰν πανοῦργο, αἰσχροκερδῆ, ἐπιτιμητὴ, δόλιο, πλεονέκτη, συμφεροντολόγο, ἐπαναστάτη, ἄκαρδο καὶ ἄψυχο ἐκβιαστὴ, πού εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν κοινότητά του καὶ μὲ ζῆλο τὴν ξεπουλά, ἕνας κερδοσκοπὸς, μαστροπὸς, δουλοπρεπὴς, ὑπουργὸς, ἐπιτηδευμένος κατεργάρης, ἕνας ἀποξεραμένος λοβιτουρατζῆς πού τρέφει, ὑποθάλλει καὶ ἐνθαρρύνει τὸν ἀνταγωνισμό καὶ τὴ φτώχεια, τὸ ἔγκλημα καὶ τὴν κατάλυση ὅλων τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν, πού δὲν ἔχει τιμὴ, ἀρχές, εὐαισθησία, οὐσία ἢ ὅ,τιδὴποτε ἄλλο. (Βλέπε ἀνάμεσα σὲ ἄλλους τὸν φυσιοκράτη Μπεργάζ, πού ἐπέκρινε ἤδη ὁ Καμίλος Ντεμουλὲν στὸ περιοδικὸ του «Ἐπαναστάσεις στὴ Γαλλία καὶ στὴ Βραδάντη»· βλέπε ἐπίσης τὸν φὸν Βίνκε, τὸν Λανσιζόλλε, τὸν Χάλλερ, τὸν Λέο, τὸν Κοσεγκάρτεν⁽¹⁾ καὶ τὸν Σισμόντι⁽²⁾).

---

(1) Βλέπε ἐπίσης τὸν στομφώδη παλαιο-γεγκελιανὸ θεολόγο Φοῦνκε, πού σύμφωνα μὲ τὸν Λέο ἀφηγήθηκε μὲ δάκρυα στὰ μάτια πῶς ἕνας δούλος ἀρνήθηκε, ὅταν καταργήθηκε ἡ δουλοπαροικία, νὰ πάψει νὰ εἶναι

Ἡ κινητὴ ἰδιοκτησία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, τονίζει τὰ θαύματα τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ἀλλαγῆς. Εἶναι τὸ νόμιμο παιδί, τὸ μοναχοπαιδί τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Λυπάται γιὰ τὸν ἀντίπαλό της, πὺ τὸν βλέπει σὰν ἕνα χαζό, ἀδισταχώτιστα γιὰ τὴ δική του φύση (μιὰ ἐκτίμηση μὲ τὴν ὁποία κανεὶς δὲ θὰ διαφωνοῦσε) καὶ πρόθυμο ν' ἀντικαταστήσει τὸ ἠθικὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία μὲ τὴ θάναυση, ἀνήθικη δύναμη καὶ τὴ δουλοπαροικία. Τὸν ζωγραφίζει σὰν Δὸν Κιχώπη πὺ κάτω ἀπὸ ἕνα ἐπίστρωμα εὐθιότητος, χρηστότητος, γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ σταθερότητος κρύβει τὴν ἀνικανότητα γιὰ πρόοδο, τὴ λαίμαργη ἐπιθυμία γιὰ ἀπολαύσεις, τὸ ἐγωιστικὸ καὶ ἐπιμερισμένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κακὴ πρόθεση. Τὸν βαφτίζει σὰν πανούργο μονοπωλιστή. Περιλοῦζει τὶς ἀναπολήσεις του καὶ τὶς ποιητικὲς ἐξάρσεις του μὲ μιὰ ἱστορικὴ καὶ σαρκαστικὴ ἀπαρίθμηση τῆς ποταπότητος, θαναυσότητος, κατὰπτωσης, πορνείας, ἀτιμίας, ἀναρχίας καὶ ἐξέγερσης πὺ παράγονταν στὰ ἐργαστήρια τῶν ρομαντικῶν πύργων τοῦ.

Ἡ κινητὴ ἰδιοκτησία ὑποστηρίζει ὅτι ἔφερε τὴν ἐλευθερία στὸν κόσμο, ὅτι ἔλυσε τὶς ἀλυσίδες τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὅτι σύνδεσε διαφορετικοὺς κόσμους, ὅτι προώθησε τὸ ἐμπόριο πὺ ἐνθαρρύνει τὴ φιλία ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς καὶ δημιούργησε μιὰ καθαρὴ ἠθικὴ καὶ μιὰ εὐχάριστη κουλτούρα· ὅτι καλλιέργησε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πολιτισμένους καὶ ὄχι θάναυτες ἀνάγκες καὶ τοὺς ἔδωσε τὰ μέσα γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους. Ὁ γαιοκτήμονας, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά — αὐτὸς ὁ ἀργόσχολος, ἐρεθιστικὸς κερδοσκοπὸς σιτέμπορος — ἀνεβάξει τὴν τιμὴ τῶν βασικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν καὶ ὑποχρεώνει ἔτσι τὸν κεφαλαιοκράτη ν' ἀνεβάσει

ἰποκείμενος στὴν εὐγενική κατοχή τοῦ κριίου του. Βλέπε ἐπίσης τὸ ἔργο τοῦ Τζάστους Μόσερ «Πατριωτικὰ δράματα», πὺ διακρίνονται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἐγκαταλείπουν οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή τὸν σταθερὸ μικροαστικὸ «σπιτίσιο» συνθησιμένο, κοντόθυρο ὄριζοντα τοῦ φιλισταίου, καὶ παρόλαυτα παραμένουν καθαροὶ φαντασία. Εἶναι ἀκρῶς ἡ ἀντίφαση αὐτὴ πὺ κατέστησε τὶς φαντασιές αὐτὲς τόσο πιθανές στὸν γερμανικὸ νοῦ (Σημείωση τοῦ Μάρξ).

(²) Στὶς σημειώσεις αὐτὲς ὁ Μάρξ ἀναφέρεται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ στὰ παρακάτω γραφτά: α) Κάμιλλου Ντεμουλέν, «Ἐπαναστάσεις στὴ Γαλλία καὶ στὴ Βραβάντη», δεῦτερο τρίμηνο. Ἀπρίλης - Μάης, Παρίσι. 1ος χρόνος. Νο 16, σελ. 139, Νο 23, σελ. 425, Νο 26, σελ. 580. β) Τζ. Μόσερ, «Πατριωτικὰ δράματα», Βερολίνο, 1775 - 8, γ) Σ. Σισμόντι, «Νέες ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας».

τούς μισθούς, χωρίς να είναι σέ θέση ν' αύξησει την παραγωγικότητα, καθιστώντας έτσι δύσκολη και τελικά αδύνατη την αύξηση του έτήσιου έθνικοῦ εισοδήματος και τη συσσώρευση του κεφαλαίου πού είναι απαραίτητη, αν πρέπει να υπάρχει δουλειά για τόν κόσμο και πλούτος για τή χώρα. Τό αποτέλεσμα είναι ότι ο γαιοκτήμονας φέρνει μιá γενική παρακμή. Έπιπλέον, εκμεταλλεύεται άμετρα όλα τá πλεονεκτήματα του σύγχρονου πολιτισμοῦ, χωρίς να επιστρέφει τό ελάχιστο, και χωρίς να μετριάξει ούτε μιá από τίς φεουδαρχικές του προκαταλήψεις.

Τελικά, ο γαιοκτήμονας — για τόν όποιο ή καλλιέργεια τής γῆς και τό χῶμα τό ίδιο υπάρχουν μόνο σαν οὐράνοσταλη πηγή χρήματος — θά μπορούσε να ρίξει μιá ματιά στόν ένοικιαστή άγρότη και να πεί αν αυτός ο ίδιος δέν είναι ένα τέλειο, έκκεντρικό, πανοῦργο κάθαρμα, πού στήν καρδιά του και στήν πραγματικότητα υπῆρξε για μεγάλο διάστημα ένα μέρος τής ελεύθερης διομηχανίας και του πολυαγαπημένου έμπορίου, όσο κι αν άντιστέκεται σ' αυτά και φлуαρεί για ιστορικές άναπολήσεις και για ήθικούς ή πολιτικούς σκοπούς. Όλα τά επιχειρήματα πού πραγματικά μπορεί να προβάλλει για λογαριασμό του, είναι αληθινά μόνο για τόν καλλιεργητή τής γῆς (τόν κεφαλαιοκράτη και τούς εργάτες), για τόν όποιο ο γαιοκτήμονας είναι μάλλον έχθρός: έπομένως καταμαρτυρεί έναντίον του έαυτοῦ του. Χωρίς κεφάλαιο, ή γαιοκτησία είναι νεκρή, άχρηστη ὕλη. Η πολιτισμένη νίκη του κινητοῦ κεφαλαίου ήταν άκριβῶς αὐτή: ν' άπσκαλύψει και να καταστήσει τήν ανθρώπινη εργασία πηγή πλούτου στή θέση του νεκροῦ πράγματος. (Βλέπε Ρ. Κουριέρ, Σαιν Σιμόν, Γκανίλ, Ρικάρντο, Μίλ, Μακκούλοχ, Τρέισν και Μ. Σεβαλιέ).

Η πραγματική πορεία τής ανάπτυξης (σαν παρένθεση εδώ) οδηγεί αναγκαστικά στή νίκη του κεφαλαίου-κράτη, δηλαδή, τής αναπτυγμένης άτομικής ιδιοκτησίας, πάνω στήν υπανάπτυκτη, άνώριμη άτομική ιδιοκτησία, πάνω στο γαιοκτημόνα. Με τόν ίδιο τρόπο, ή κίνηση αναπόφευκτα θριαμβεύει πάνω στήν άκίνησία, ή άνοιχτή και ένσυνείδητη ευτέλεια πάνω στήν κρυμμένη και άνεπίγνωστη ευτέλεια, ή πλεονεξία πάνω στις άπολαύσεις τό όμολογουμένως άνήσυχο και ευστροφο έγωιστικό συμφέρο τής διαφώτισης πάνω στο παροχικό έφησυχασ-

σμένο, άτεχνο, νωθρό και έξαπατημένο έγωιστικό
συμφέρο τής δυσιδαιμονίας, όπως ακριβώς το χρι-
μα πρέπει να θριαμβεύσει πάνω στις άλλες μορφές τής
άτομικής ιδιοκτησίας.

Τά κράτη πού προαισθάνονται τόν κίνδυνο από τήν
ανοχή άπέναντι στην πλήρη ανάπτυξη τής ελεύθερης διομη-
χανίας, τής καθαρής ήθικης, και του έμπορίου πού ένθαρρύ-
νει τή φιλία μεταξύ τών λαών, προσπαθούν — μολοντί έν-
τελώς μάταια — να σταματήσουν τήν κεφαλαιοποίηση τής
γαιοκτησίας.

Ή γαιοκτησία, σέ διάκριση από τό κεφάλαιο, είναι άτο-
μική ιδιοκτησία, κεφάλαιο, πού μαστίζεται ακόμα από το-
πικές και πολιτικές προκαταλήψεις, πού δέν αναδύθηκε
άκόμα άπόλυτα από τήν έμπλοκή τους με τόν κόσμο τους,
ώστε να κατασταλάξει στο δικό της κόσμο. Είναι κεφάλαιο
πού δέν είναι ακόμα ολοκληρωτικά
άναπτυγμένο. Στην πορεία τής διαμορφώσεώς του
σέ μιá παγκόσμια κλίμακα πρέπει να κατα-
κτήσει τήν άφηρημένη του, δηλαδή τήν καθαρή του
έκφραση.

Ή σχέση τής άτομικής ιδιοκτησίας ει-
ναι έργασία, κεφάλαιο και οι σχέσεις μεταξύ τών δύο. Ή κί-
νηση μέσα από τήν όποία πρέπει να περάσουν τά δύο αυτά
μέρη είναι:

Πρώτο—άμεση ή μεσολαθητική ένό-
τητα τών δύο.

Κεφάλαιο και έργασία άρχικά ήταν ακόμα ένωμένα άρ-
γότερα χώρισαν και άποξενώθηκαν, αλλά με μιá άμοιβαία
ανάπτυξη και προέκταση σαν θετικές καταστάσεις.
Δεύτερο—Αντίθεση τών δύο. Άμοιβαίο
άποκλεισμό του ενός από τό άλλο ό έργάτης βλέπει στον
κεφαλαιοκράτη τή δική του μη ύπαρξη και αντίστροφα ό
καθένας προσπαθεί ν' άποσπάσει τήν ύπαρξή του από τόν
άλλο.

Τρίτο—Αντίθεση του καθενός προς τόν
έαυτό του. Κεφάλαιο = συσσωρευμένη έργασία=έργασία.
Με τή μορφή του αυτή διαιρείται στον έαυτό του
(κεφάλαιο) και στον τόκο του. Ό τόκος αυτός διαι-
ρείται πάλι σέ τόκο και κέρδος. Πλήρη θυσία
του κεφαλαιοκράτη. Ξεπέφτει στην έργατική τάξη όπως
ακριβώς ό έργάτης — αλλά μόνο σαν εξαίρεση — γίνεται
κεφαλαιοκράτης. Ή έργασία σαν ροπή δύναμης του κεφα-

λαίου, οί δαπάνες του. Δηλαδή οί μισθοί είναι μιά θυσία τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ ἐργασία διαιρεῖται στήν ἐργασία τήν ἴδια καί στοὺς μισθοὺς ἐργασίας. Ὁ ἐργάτης ὁ ἴδιος εἶναι κεφάλαιο, ἐμπόρευμα.

Ἐχθρική ἀμοιβαῖα ἀντίθεση.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΡΙΤΟ

Άτομική Ιδιοκτησία και Έργασία

Σχετικά με τη σελίδα XXXVI⁽¹⁾. Ἡ ὑποκειμενική οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀτομική ἰδιοκτησία σάν δραστηριότητα γιὰ τὸν ἑαυτό της, σάν ὑποκείμενο, σάν πρόσωπο, εἶναι ἔργασία. Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι μόνο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, αὐτὴ ποὺ ἀναγνώρισε τὴν ἔργασία σάν ἀρχὴ τῆς (*Ἄνταμ Σμίθ) καὶ ποῦ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔπαψε νὰ θεωρεῖ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σάν κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ κατάσταση ἐξωτερικὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σάν προῖόν τῆς πραγματικῆς δραστηριότητος καὶ κίνησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη κίνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ποὺ ἀποκτᾷ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, εἶναι ἡ σύγχρονη βιομηχανία σάν αὐθύπαρκτη ὕπαρξη). Εἶναι ἓνα προῖόν τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, καὶ ἓνας παράγοντας ποὺ ἐπιτάχυνε καὶ λάμπρυνε τὴ δραστηριότητα καὶ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας αὐτῆς καὶ τὴ μεταμόρφωσέ σὲ δύναμη ποὺ ἀνήκει στὴ συνείδηση.

Ἔτσι, οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ χρηματικοῦ καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ συστήματος, ποὺ βλέπουν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σάν καθαρὰ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἐμφανίζονται σάν εἰδωλολάτρες, σάν Καθολικοί, στὴ φωτισμένη αὐτὴ πολιτικὴ οἰκονομία, ποὺ ἀποκάλυψε μέσα στὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — τὴν ὑποκειμενικὴ οὐσία τοῦ πλοῦτου. Εἶχε

---

(1) Ὁ Μάρξ ἀρίθμησε τὶς σελίδες τῶν Χειρογράφων μὲ λατινικοὺς ἀριθμοὺς. Ἡ σελίδα στὴν ὁποία ἀναφέρεται εἶναι μιὰ ἀπὸ ἐκείνες ποὺ λείπουν ἀνάμεσα στὸ Πρῶτο καὶ Δεύτερο Χειρόγραφο.

λοιπόν δικίο ὁ Ἐνγκελς ν' ἀποκαλέσει τὸν Ἄνταμ Σμίθ «Λούθηρο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας (!)». Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Λούθηρος ἀναγνώρισε τὴ θ ρ η σ κ ε ῖ α καὶ τὴν π ἰ σ τ η σ ἄν τὴν οὐσία τοῦ ἐξωτερικοῦ κ ὄ σ μ ο υ καὶ συνακόλουθα συγκρούστηκε μὲ τὸν καθολικὸ παγανισμό· ὅπως ἀκριβῶς ξεπέρασε τὴν ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ῆ θρησκευτικὴτητα κάνοντάς τὴν ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ῆ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου· ὅπως ἀκριβῶς ἀπόρριψε τὴν ἰδέα τῶν κληρικῶν ἄν κάτι χωριστὸ καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ μετέφερε τὸν κληρικὸ μέσα στὴν καρδιά τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου· ἔτσι ἀκριβῶς καὶ ὁ πλοῦτος, ἄν κάτι ἐξωτερικὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτὸν — πού σημαίνει ὅτι μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ καὶ νὰ διατηρηθεῖ μόνο ἐξωτερικὰ — καταργεῖται. Δηλαδή, ἡ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ῆ του καὶ ἄ λ ο γ η ἄ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ὸ τ η τ α καταργεῖται στὸ βαθμὸ πού ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐνσωματώνεται στὸν ἄνθρωπο καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζεται ἄν οὐσία τῆς — ἀλλὰ αὐτὸ φέρνει τὸν ἄνθρωπο στὴ δικαιοδοσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὅπως ὁ Λούθηρος τὸν ἔφερε στὴ δικαιοδοσία τῆς θρησκείας.

Μολονότι, λοιπόν, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, πού πρεσβεύει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας, φαίνεται ν' ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο, στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ τὴν ἄρνηση τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς κατάληξη: γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος δὲ θρίσκεται πιά σὲ σχέση ἐξωτερικῆς ἐντασης πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — ὁ ἴδιος ἔγινε ἡ τεταμένη σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐκεῖνο πού προηγούμενα ἦταν ὕ π α ρ ξ η ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ῆ π ρ ὸ ς τ ὸ ν ἐ α υ τ ὸ τ ο υ, ἡ ὕλικὴ ἐξωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου, ἔγινε τώρα ἡ πράξη τῆς ἀλλοτρίωσης, δηλαδή, ἀλλοτρίωση μέσα ἀπὸ τὸ πούλημα. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξεκινᾷ ἔτσι δείχνοντας ὅτι ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἀνεξαρτησία του τὴν αὐθόρμητη δραστηριότητά του κτλ. Ἀφοῦ μεταβιβάζει τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, δὲ μπορεῖ πιά νὰ καθοριστεῖ ἀπὸ τοπικὰ ἢ ἐθνικὰ χ α ρ α κ τ η ρ ι σ τ ι κ ἄ τ ῆ ς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ῖ α ς ἄν κάτι πού ὕ π ἄ ρ χ ε ι ἔ ξ ω ἄ π' α ὐ τ ῆ ν.

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀναπτύσσει μιὰ κ ο σ μ ο π ο -

(!) Στὸ «Περίγραμμα τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», πού γράφτηκε τὸ 1843 καὶ ἐκδόθηκε τὸ Φλεβάρη τοῦ 1844 στὰ «Γερμανογαλλικά χρονικά».

λίτικη, καθολική δραστηριότητα πού διασπᾶ κάθε περιορισμό και δεσμό και τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό της σὰν τὴν μόνη τακτική, τὴν μόνη καθολικότητα, τὸν μόνον περιορισμό και τὸν μόνον δεσμό. Ἀλλὰ τότε, καθὼς συνεχίζει ν' ἀναπτύσσεται, ὑποχρεώνεται νὰ πετάξει τὴν ὑποκρισία της και νὰ βγεί μπροστά μ' ὄλο της τὸν κυνισμό. Τὸ ἐφαρμόζει αὐτό, χωρὶς νὰ πονοκεφαλιάσει οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή γιὰ ὄλες τὶς φανερὲς ἀντιθέσεις πού ὀδηγεῖ ἢ θεωρία αὐτῆ, ἀναπτύσσοντας μ' ἕναν περισσότερο μονοδιάστατο τρόπο — και κατὰ συνέπεια περισσότερο καυστικά και περισσότερο λογικά — τὴν ἰδέα τῆς ἐργασίας σὰν μοναδικῆς οὐσίας τοῦ πλοῦτου. Δείχνει ὅτι τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀντίληψη, εἶναι ἀντι-ἀνθρώπινα και τελικά καταφέρει τὸ θανάσιμο χτύπημα κατὰ τῆς γαιόπρῶσοδος — πού εἶναι ἡ τελευταία ἀτομικὴ και φυσικὴ μορφή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας και πηγὴ πλοῦτου ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, πού ἔγινε ἤδη ὀλοκληρωτικὰ οἰκονομικὴ και εἶναι ἔτσι ἀνίκανη νὰ προτάξει ὀποιαδήποτε ἀντίσταση στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. (Σχολὴ τοῦ Ρικάρντο).

Ἐπιπλέον ἡ πολιτικὴ οἰκονομία γίνεται ὄλο και περισσότερο κυνικὴ ἀπὸ τὸν Σμίθ και μέχρι τὸν Σαίη, Ρικάρντο Μίλ κλπ., στὸ βαθμὸ πού οἱ συνέπειες τῆς βιομηχανίας ἐμφανίστηκαν μπροστά τους περισσότερο ἐξελιγμένες και ἀντιφατικὲς, ἀλλὰ, και οἱ ἴδιοι αὐτοὶ οἰκονομολόγοι ἀποξενώνονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο — ἐνσυνείδητη ἀποξένωση — περισσότερο ἀπὸ τοὺς προκατόχους τους. Ἀλλὰ αὐτὸ συμβαίνει μόνον ἐπειδὴ ἡ ἐπιστῆμη τους ἀναπτύσσεται μὲ περισσότερη λογικὴ και εἰλικρίνεια. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού καθιστοῦν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἐνεργητικὴ μορφή της τὸ ὑποκείμενο, καθιστώντας ἔτσι τὸν ἄνθρωπο σὰν μιὰ μὴ ὑπαρξὴ και οὐσία, ἢ ἀντίφαση στὴν πραγματικότητα ἀναποκρίνεται ἀπόλυτα στὴν ἀντιφατικὴ οὐσία πού ἀποδέχτηκαν σὰν ἀρχή τους. Ἡ παράφωνη πραγματικὸτητα τῆς βιομηχανίας, ἀντὶ νὰ ἀντικρούει τὴν ἔσωτερικὴν παράφωνη ἀρχή της, στὴν πραγματικότητα τὴν ἐπιβεβαιώνει. Ἡ ἀρχή τους εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ἀρχή αὐτῆς τῆς παραφωνίας.

Ἡ φυσιοκρατικὴ θεωρία τοῦ γιατροῦ Κουέσνεῦ ἀποτελεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἐμποροκρατικὸ σύστημα, στὸν ἄνταμ Σμίθ. Ἡ φυσιοκρατία εἶναι μὲ μιὰ ἄμεση ἔννοια ἢ

ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ῆ διάλυση τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐξίσου ἡ ἄμεση ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ῆ μεταμόρφωση καὶ ἀποκατάσταση τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς. Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς δὲν εἶναι πιά φεουδαρχικὴ ἀλλὰ οἰκονομικὴ. Ὁλος ὁ πλοῦτος ἀναλύεται σὲ γῆ καὶ γεωργία. Ἡ γῆ δὲν εἶναι ἀκόμα κ ε φ ἄ λ ι ο , εἶναι ἀκόμα ἕνας ἰδιαίτερος τρόπος ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου τοῦ ὁποῦ ἡ ἀξία ὑποτίθεται ὅτι θρίσκειται στὴ φυσικὴ τῆς ἰδιαιτερότητα. Ἀλλὰ ἡ γῆ εἶναι ἕνα καθολικὸ φυσικὸ σ τ ο ι χ ε ῖ ο , ἐνῶ τὸ ἐμποροκρατικὸ σύστημα πίστεψε ὅτι ὁ πλοῦτος ὑπῆρχε μόνον στὰ πολῦτιμα μέταλλα. Τὸ ἀντικείμενον τοῦ πλούτου, ἡ ὕλη του, ἀπέκτησε ἔτσι τὸ μεγαλύτερον δυνατό βαθμὸ καθολικότητος μέσα στὰ ὄρια τῆς φύσης— στὸ μέτρο πού εἶναι ἄμεσα ἀντικειμενικὸς πλοῦτος, ἀκόμα καὶ σὰν φύση. Εἶναι μόνον μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία, μέσα ἀπὸ τὴν γεωργία πού ὑπάρχει ἡ γῆ γιὰ τὸν ἄ ν θ ρ ω π ο .

Κατὰ συνέπεια, ἡ ὑποκειμενικὴ οὐσία τοῦ πλούτου εἶναι ἤδη μεταθιθασμένη στὴν ἐργασία. Ταυτόχρονα, ὁμως, ἡ γεωργία εἶναι ἡ μόνη παραγωγικὴ ἐργασία. Ἔτσι ἡ ἐργασία δὲν κατανοεῖται ἀκόμα στὴ καθολικὴ τῆς καὶ ἀφηρημένη μορφή, ἀλλὰ παραμένει ἀκόμα δεμένη σ' ἕνα ἰδιαίτερον στοιχεῖο τῆς φύσης σὰν ὕλη τῆς καὶ ἀναγνωρίζεται γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μόνον σὰν ἕνας ἰδιαίτερος τρόπος ὕπαρξης πρὸς ὁρισμὸν ἀπὸ τὴν φύση. Ἐξακολουθεῖ συνακόλουθα νὰ εἶναι μόνον μιὰ συγκεκριμένη, ἰδιαίτερη ἐξωτερικέουσα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἀκριβῶς τὸ προῖόν τῆς γίνεται ἀντιληπτὸ σὰν ἕνας συγκεκριμένος τύπος πλούτου, ὀφειλόμενος περισσότερο στὴ φύση παρά σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία. Ἐδῶ ἡ γῆ ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρεῖται σὰν μέρος τῆς φύσης πού εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἀνθρώπου, καὶ δὲν θεωρεῖται ἀκόμα σὰν κεφάλαιο, δηλαδὴ σὰν ἕνα στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Μᾶλλον ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται σὰν στοιχεῖο τῆς φύσης.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ φетиχισμὸς τοῦ παλιοῦ ἐξωτερικοῦ πλούτου, πού ὑπάρχει μόνον σὰν ἀντικείμενον, ὑποβαθμίστηκε σ' ἕνα πολὺ ἀπλὸ στοιχεῖο τῆς φύσης καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀναγνωρίστηκε ἡ οὐσία του — παρόλο πού πρόκειται γιὰ μερικὴ καὶ μὲ ἰδιαίτερον τρόπο ἀναγνώριση— στὴν ὑποκειμενικὴ του ὕπαρξη, ἡ ἀναγκαία πρῶτος πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ κ α θ ο λ ι κ ῆ φύση τοῦ πλούτου ἀναγνωρίστηκε καὶ ἡ ἐ ρ γ α σ ῖ α

έξυψώθηκε έτσι στην απόλυτη — δηλαδή άφηρημένη — μορφή της προς την άρχή. Μπορεί να αντίτάξει κανείς στους φυσιοκράτες ότι ή γεωργία δέν είναι διαφορετική από οικονομική άποψη — δηλαδή από τή μόνη αξιόλογη άποψη — από οποιαδήποτε άλλη βιομηχανία, και ότι ή ούσία του πλούτου είναι για τό λόγο αυτό όχι ένα ιδιαίτερο είδος τύπος εργασίας προσδεμένος σ' ένα ιδιαίτερο στοιχείο, μιá ιδιαίτερη έκδήλωση τής εργασίας, αλλά εργασία γενικά.

Η φυσιοκρατία άρνείται τόν ιδιαίτερο, έξωτε-ρικό, καθαρά αντικειμενικό πλούτο άνακηρύσσοντας τήν εργασία σαν ούσία του. Άλλά για τή φυσιοκρατία ή εργασία είναι πρωταρχικά άπλώς ή ύποκειμενική ούσία τής γαιοκτησίας (ξεκινά από τόν τύπο τής ιδιοκτησίας που έμφανίζεται ιστορικά σαν ό κυρίαρχος και άναγνωρισμένος τύπος). Άπλώς μετατρέπει τή γαιοκτησία σε άλλοτριωμένο άνθρωπο. Καταργεί τόν φεουδαρχικό χαρακτήρα τής γαιοκτησίας άνακηρύσσοντας τή βιομηχανία (γεωργία) σαν ούσία της: αλλά τοποθετείται κατά του κόσμου τής βιομηχανίας και άναγνωρίζει τό φεουδαρχικό σύστημα άνακηρύσσοντας τή γεωργία σαν μόνη βιομηχανία.

Γίνεται φανερό ότι από τή στιγμή που ή ύποκειμενική ούσία κατανοείται σαν βιομηχανία που συνθέτει τόν έαυτό της σε αντίθεση προς τή γαιοκτησία, δηλαδή σαν βιομηχανία, ή ούσία αυτή περιέχει μέσα της τήν αντίθεση αυτή. Γιατί όπως ακριβώς ή βιομηχανία άπορροφά τήν καταργημένη γαιοκτησία, έτσι και ή ύποκειμενική ούσία τής βιομηχανίας άπορροφά τήν ίδια στιγμή τήν ύποκειμενική ούσία τής γαιοκτησίας.

Όπως ακριβώς ή γαιοκτησία είναι ό πρώτος τύπος τής άτομικής ιδιοκτησίας και ή βιομηχανία στην άρχή τήν αντιμετωπίζει ιστορικά σαν τίποτα περισσότερο από ένα ιδιαίτερο είδος άτομικής ιδιοκτησίας — ή μάλλον, σαν ό άπελευθερωμένος δούλος τής γαιοκτησίας — έτσι και ή διαδικασία αυτή επαναλαμβάνεται στην έπιστημονική κατανόηση τής ύποκειμενικής ούσίας τής άτομικής ιδιοκτησίας, τής εργασίας: ή εργασία έμφανίζεται άρχικά μόνο σαν γεωργική εργασία, αλλά άργότερα παίρνει τή μορφή τής εργασίας γενικά.

Όλος ό πλούτος έγινε βιομηχανικός πλούτος, πλούτος τής εργασίας, και ή βιομηχανία είναι άπόλυτα άναπτυγμένη εργασία, όπως ακριβώς τό έργοστα-

σιακό σύστημα είναι ή τελειοποιημένη ουσία τής βιομηχανίας, δηλαδή τής εργασίας, και βιομηχανικό κεφάλαιο ή απόλυτα αναπτυγμένη αντικειμενική μορφή τής ατομικής ιδιοκτησίας.

Έτσι βλέπουμε ότι είναι μόνο στο σημείο αυτό που ή ατομική ιδιοκτησία μπορεί να τελειοποιήσει τήν κυριαρχία της πάνω στους ανθρώπους και να γίνει με τήν πιό καθολική μορφή της, μιὰ παγκόσμια ιστορική δύναμη.

ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

Σχετικὰ με τή σελίδα XXXIX⁽¹⁾. 'Αλλά ή αντίθεση ανάμεσα στή μη ιδιοκτησία και ιδιοκτησία είναι ακόμα μιὰ αδιάφορη αντίθεση, πού δέν γίνεται αντιληπτή στήν ενεργητική της σύνδεση, τήν έσωτερική της σχέση, πού δέν γίνεται αντιληπτή σάν αντίθεση, όσο δέν κατανοείται σάν αντίθεση μεταξύ έργασίας και κεφαλαίου. Στήν αρχική της μορφή ή αντίθεση αυτή μπορεί να έκδηλωθει ακόμα και χωρίς τήν προωθημένη ανάπτυξη τής ατομικής ιδιοκτησίας, όπως για παράδειγμα στήν αρχαία Ρώμη, στήν Τουρκία, κτλ. Σε τέτοιες περιπτώσεις δέν έμψανίζεται ακόμα σάν κατεστημένη από τήν ίδια τήν ατομική ιδιοκτησία. 'Αλλά ή εργασία, ή υποκειμενική έννοια τής ατομικής ιδιοκτησίας σάν άρνηση τής ιδιοκτησίας, και τó κεφάλαιο, αντικειμενική εργασία σάν άρνηση τής εργασίας, θεμελιώνουν τήν ατομική ιδιοκτησία στήν αναπτυγμένη της σχέση τής αντίφασης: μιὰ δυναμική σχέση, για τó λόγο αυτό, πού οδηγεί προς τή λύση.

Σχετικὰ με τήν ίδια σελίδα. Τó ξεπέραςμα τής αυτό—άποξένωσης ακολουθεί τόν ίδιο δρόμο τής δημιουργίας τής αυτό — άποξένωσης. 'Η ατομική, ιδιοκτησία έξετάζεται πρώτα από τήν αντικειμενική της πλευρά, αλλά ακόμα με τήν εργασία σάν ουσία της. 'Η μορφή τής ύπαρξής της είναι έτσι τó κεφάλαιο, πού πρόκειται να καταργηθεί «σάν τέτοιο» (Προυντόν). 'Η ή ιδιαιτέρη μορφή τής εργασίας — ίσοπεδωμένη

(¹) Τó τιμήμα αυτό, σελ. 100 - 115, αποτελούσε παράρτημα τής σελίδας XXXIX τού άσπυλέρωτου Δεύτερου Χειρόγραφου.

τεμαχισμένη και για τὸ λόγο αὐτὸ ἀνελεύθερη — θεωρεῖται: σὰν πηγή τοῦ ἐπιζήμιου χαρακτήρα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἀποξενωμένης ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο ὑπαρξίς της. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Φουριέ, ὅπως οἱ φυσιοκράτες, θεώρησε τὴ γεωργία τουλάχιστο σὰν τὴν καλύτερη μορφή ἐργασίας, ἐνῶ ὁ Σαίν—Σιμόν ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνακήρυξε τὴ βιομηχανικὴ ἐργασία σὰν τὴν οὐσία τῆς ἐργασίας καὶ συνακόλουθα θέλει τὴν ἀποκλειστικὴ κυριαρχία τῶν βιομηχάνων καὶ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν. Τελικὰ ὁ κομμουνισμὸς (¹) εἶναι ἡ θετικὴ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, καὶ στὴν ἀρχὴ ἐμφανίζεται σὰν καθολικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Κατανοώντας τὴν σχέση αὐτῆ στὴν καθολικότητα τῆς, ὁ κομμουνισμὸς εἶναι:

□ Στὴν ἀρχικὴ του μορφή μόνο μιὰ γενίκευση καὶ συμπλήρωση τῆς σχέσης αὐτῆς (ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας). Σὰν τέτοια ἐμφανίζεται μὲ διπλὴ μορφή: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ κυριαρχία τῆς ὑλικῆς ἰδιοκτησίας ἀπλώνεται τόσο πολὺ πού ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψει κάθε τι πού δὲν εἶναι ἰκανὸ νὰ κατέχεται σὰν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία· θέλει ν' ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ διάνοια κλπ., μὲ τὴ βία. Φυσικὴ, ἄμεση κατ'οχρῆ εἶναι ὁ μόνος λόγος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπαρξίς τῆς μορφῆς αὐτοῦ τοῦ κομμουνισμοῦ· ἡ κατηγορία πού λέγεται ἐργάτης δὲν ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους· ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας παραμένει ἡ σχέση τῆς κοινότητος πρὸς τὸν κόσμον τῶν πραγμάτων. Τελικὰ, ἡ ἀντιπαράθεση τῆς καθολικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀπέναντι στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐκφράζεται μὲ κτηνώδη μορφή — ἀντιπαράθεται στὸ γάμο (πού ὁμολογουμένως εἶναι μιὰ μορφή ἀποκλειστικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας) ἡ κοινότητα τῶν γυναικῶν, ὅπως οἱ γυναῖκες γίνονται κοινωτικὴ καὶ κοινὴ ἰδιοκτησία.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πείθῃ ἡ ἰδέα μιᾶς κοινότητος γυναικῶν εἶναι τὸ ἀποκαλυπτικὸ μυστικὸ αὐτοῦ τοῦ ὀλοκληρωτικὰ πρωτόγονου καὶ ἀσυλλόγιστου ἀκόμα κομμουνισμοῦ. Ὅπως οἱ γυναῖκες, στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, περνᾶνε ἀπὸ τὸ γάμον στὴ γενικὴ πορνείαν,

(¹) «Κομμουνισμὸς» μὲ τὴν ἔννοιαν πού ἀναφέρεται ἐδῶ εἶναι, βέβαιον, ὁ «πρωτόγονος κομμουνισμὸς», τῶν οὐτοπικῶν στοχαστῶν, ὅπως τοῦ Φουριέ, τοῦ Προυτόν καὶ τοῦ Μπαμπέφ, καὶ ἔρχεται ἀργότερα σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀντίληψιν τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν Κομμουνισμὸν.

ἔτσι κι ὄλος ὁ κόσμος τοῦ πλούτου — δηλαδή ἡ ἀντικειμενική οὐσία τοῦ ἀνθρώπου — θὰ κάνει τὴ μετέσση ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ἀποκλειστικοῦ γάμου μὲ τὸν ἀτομικὸ ἰδιοκτητὴ στὴ σχέση τῆς καθολικῆς πορνείας μὲ τὴν κοινότητα. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς, στὸ βαθμὸ πού ἀρνεῖται τὴν π ρ ο σ ω π ι κ ὴ τ ῆ τ α τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάθε σφαῖρα, εἶναι ἀπλῶς ἡ λογικὴ ἔκφραση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πού εἶναι ἡ ἀρνηση αὐτῆ. Ὁ καθολικὸς φ θ ὶ ν ο ς θεμελιώνοντας τὴν ὕπαρξή του σὰν δύναμη εἶναι ἡ κρυμμένη μορφή στὴν ὁποία ἐπιθεβαιώνεται καὶ ἱκανοποιεῖται ἡ πλεονεξία. ἀλλὰ μ' ἕναν ἄ λ λ ο τ ρ ὶ π ο. Ἡ σκέψη πού πηγάζει μέσα ἀπὸ κάθε τι πού εἶναι ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στρέφεται τὸ λιγότερο πρὸς τὴν π λ ο υ σ ι ὴ τ ε ρ ῆ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μὲ τὴ μορφή τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐξισωτισμὸ· ἔτσι αὐτὰ τὰ αἰσθήματα θεμελιώνουν στὴν πραγματικότητα τὴν οὐσία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ὁ πρωτόγονος κομμουνισμὸς εἶναι ἀπλῶς ἡ συσσώρευση τοῦ φθόνου αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐξίσωση στὴ θάση ἐνὸς π ρ ο δ ι κ α σ μ ἔ ν ο υ μ ῖ ν ι μ ο υ μ. Ἔχει ἕνα ὀ ρ ι σ τ ι κ ὸ π ε ρ ι ο ρ ι σ μ ἔ ν ο μ ἔ τ ρ ο. Πόσο λίγο ἡ κατάργηση αὐτῆ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἰδιοποίηση φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἀρνηση ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου τῆς κουλτούρας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή στὴν ἄ φ ὺ σ ι κ ῆ ἀπλότητα τοῦ φ τ ω χ ο ὦ, ἀκαλλιέργητου ἀνθρώπου πού δὲν ἔφτασε οὔτε κἀν στὸ στάδιο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὸ ξεπέρασμά του.

Γιὰ τὸν πρωτόγονο κομμουνισμὸ ἡ κοινότητα εἶναι ἀπλῶς μιὰ κοινότητα ἐ ρ γ α σ ί α ς καὶ ἰ σ ὴ τ ῆ τ α ς μ ι σ θ ὶ ω ν, πού καταβάλλονται ὀπὸ τὸ κοινοτικὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν κ ο ι ν ὴ τ ῆ τ α σὰν καθολικὸς κεφαλαιοκράτης. Ἀμφότερες οἱ πλευρὲς τῆς σχέσης ὑψώνονται σὲ μιὰ φ α ν τ α σ τ ι κ ῆ καθολικότητα—ἐ ρ γ α σ ί α σὰν κατάυταση ὀπου ὀλοι ἔχουν θέση καὶ κ ε φ ἄ λ α ι ο σὰν ἀναγνωρισμένη καθολικότητα καὶ δύναμη τῆς κοινότητας.

Στὴ σχέση μὲ τὴ γ υ ν α ῖ κ α σὰν λ ε ῖ α καὶ ὀπηρέτρια τοῦ κοινοτικοῦ πόθου, ἐκφράζεται ἡ ἀπροσμέτρητη κατάπτωση μέσα στὴν ὁποία ὁ ἀνθρώπος ὕπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιὰτὶ τὸ μυστικὸ αὐτῆς τῆς σχέσης ἔχει τὴν ἀ ν α μ φ ἰ β ο λ ῆ ἀποφασιστικὴ, ἀ ν ο ι χ τ ῆ καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἔκφρασή του στὴ σχέση τοῦ ἄ ν τ ρ α πρὸς τὴ γ υ ν α ῖ κ α καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸ ὀποῖο γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ ἄ μ ε σ ῆ φυσικὴ εἰδολογικὴ σχέση. Ἡ ἄμεση, φυσικὴ, ἀναγκαῖα σχέση τῆς μιᾶς ἀνθρώπινης ὕπαρξης πρὸς

τήν άλλη, είναι ή σχέση του άντρα προς τή γυναίκα. Στή φυσική της ειδολογική σχέση, ή σχέση του άνθρωπο προς τή φύση είναι άμεσα ή σχέση του προς τόν άνθρωπο, όπως ή σχέση του προς τόν άνθρωπο είναι άμεσα ή σχέση του προς τή φύση, προς τή δική του φυσική κατάσταση.

Έτσι ή σχέση αυτή αποκαλύπτει με μιάν αίσθητή μορφή, υποβαθμισμένη σ' ένα ευδιάκριτο γεγονός, τήν έκταση στήν όποία ή ανθρώπινη ούσία έχει γίνει φύση για τόν άνθρωπο, ή ή φύση ανθρώπινη ούσία για τόν άνθρωπο. Από τή σχέση αυτή μπορεί να έκτιμηθεί όλόκληρο τό επίπεδο τής ανάπτυξης του ανθρώπου. Βλέπει κανείς από τό χαρακτήρα τής σχέσης αυτής πόσο ό άνθρωπος σάν ειδολογική ύπαρξη, σάν άνθρωπος, έγινε ό έαυτός του και κατανόησε τόν έαυτό του. Η σχέση του άντρα προς τή γυναίκα είναι ή πιό φυσική σχέση μιάν ανθρώπινης ύπαρξης προς μιάν ανθρώπινη ύπαρξη. Δείχνει, δηλαδή, σέ ποιό βαθμό ή φυσική συμπεριφορά του ανθρώπου έχει γίνει άθροωπινη και σέ ποιό βαθμό ή άθροωπινη ούσία του έγινε φύση. Δείχνει, επίσης, σέ ποιό βαθμό οί άνάγκες του ανθρώπου έγιναν άθροωπινες άνάγκες και κατά συνέπεια σέ ποιό βαθμό τό άλλο άτομο, σάν ανθρώπινη ύπαρξη, του έγινε άνάγκη και σέ ποιά έκταση στή βαθύτερη άτομική του ύπαρξη είναι ταυτόχρονα και κοινοτική ύπαρξη.

Η πρώτη θετική κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας — πρωτόγονος κομμουνισμός — είναι έτσι μόνο μιάν έκδήλωσή τής χυδαιότητας τής άτομικής ιδιοκτησίας που προσπαθεί νά έγκαθιδρυθεί σάν θετική κοινοότητα.

(2) Κομμουνισμός (α) ενός άκόμα πολιτικού χαρακτήρα, δημοκρατικός ή δεσποτικός· (β) με τήν κατάργηση του κράτους, αλλά άκόμα ούσιαστικά άτελής και έπηρεασμένος από τήν άτομική ιδιοκτησία, δηλαδή από τόν άποξενωμένο άνθρωπο. Και στίς δυό μορφές ό κομμουνισμός γνωρίζει ήδη τόν έαυτό του σάν τήν έπανολοκλήρωση ή έπιστροφή του ανθρώπου στόν έαυτό του, σάν τό ξεπέρασμα τής αυτο-άποξένωσης του ανθρώπου. Άλλά από τή στιγμή που δέν κατανόησε άκόμα τή θετική ούσία τής άτομικής ιδιοκτησίας ή τήν άθροωπινη φύση τής άνάγκης, έξακολουθεί νά κρατιέται αιχμάλωτος και μολυσμένος από τήν άτομική ιδιοκτησία. Είναι άλήθεια ότι κα-

τανόησε τὴν ἔννοιά της, ἀλλὰ δὲν κατανόησε ἀκόμα τὴν οὐσία της.

(3) Ὁ κομμουνισμὸς (1) εἶναι τὸ θετικὸ ἑπεέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν ἀνθρώπινη αὐτο-αποξένωση, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πραγματικὴ ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο· εἶναι ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτὸ του, σὰν κοινωτικῆς, δηλαδή σὰν ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Μιάς ἀποκατάστασης ποὺ ἀπέκτησε συνείδηση καὶ συντελέστηκε μέσα σ' ὅλον τὸν πλοῦτο τῆς ἀνάπτυξης τῶν προηγούμενων περιόδων. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς, σὰν ἀπόλυτα ἀναπτυγμένος νατουραλισμὸς, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν ἀνθρωπισμὸ καὶ σὰν ἀπόλυτα ἀναπτυγμένος ἀνθρωπισμὸς ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν νατουραλισμὸ· εἶναι ἡ γνήσια ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης, καὶ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἀνθρώπου ἢ ἀληθινῆ ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ στὸ ὄν, ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενοποίηση καὶ αὐτο-ἐπιδεβαίωση, ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὸ εἶδος. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἡ λύση τοῦ αἰνίγματος τῆς ἱστορίας καὶ τὸ ξέρεῖ μόνος του ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ λύση.

Ὅλη ἡ κίνηση τῆς ἱστορίας εἶναι κατὰ συνέπεια τόσο ἡ πραγματικὴ πράξη τῆς δημιουργίας τοῦ κομμουνισμοῦ — ἡ γέννηση τῆς ἐμπειρικῆς τοῦ ὕπαρξης — ὅσο καὶ — γιὰ τὴν διαλογιζόμενη συνείδησή της — ἡ κατανόηση καὶ γνώση τῆς κίνησης τοῦ δικοῦ της γίγνεσθαί. Ἐνῶ ὁ ἄλλος κομμουνισμὸς, ποὺ δὲν ἔφτασε ἀκόμα στὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξή του, ἀναζητᾷ σὲ μεμονωμένους ἱστορικοὺς τύπους, ἀντίθετους πρὸς τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, μιὰ ἱστορικὴ ἀπόδειξη δικαίωσης, μιὰ ἀπόδειξη φκιαγμένη ἀπ' ὅ,τι ἤδη ὑπάρχει, ἀποσπώντας μεμονωμένα ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ σωστή τους θέση στὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης (ἔνα ξύλινο ἀλογάκι ποὺ ἰδιαίτερα ἀρέσκονται νὰ ἱππεύσουν ὁ Καμπέ, ὁ Βιλλεγκαρντέλλε, κ.ἄ.) καὶ τὰ προωθεῖ σὰν ἀποδείξεις τῆς ἱστορικῆς της γενεολογίας. Ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ πετυχαίνει ὄλο κι ὄλο ἀπὸ τὴν ἐπίδειξη αὐτῆ, εἶναι ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης ἀντιφάσκει μὲ τίς διαθεβαιώσεις της, καὶ ὅτι ἂν

---

(1) Ἀφοῦ σιζήτησε τὴ φύση τοῦ προϊόγονο κομμουνισμοῦ, ὁ Μαρξ προχωρεῖ τώρα καὶ περιγράφει τὴ δική του ἔννοια γιὰ τὸν κομμουνισμὸ.

πράγματι υπήρξε κάποτε, τότε τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρξε στὸ παρελθὸν ἀναιρεῖ τὴν ἀξίωσή του στὸ οὐσιαστικὸ εἶναι.

Εἶναι εὐκόλο να δοῦμε πόσο ἀναγκαῖο εἶναι γιὰ ὀλόκληρο τὸ ἐπαστασιατικὸ κίνημα νὰ βρεῖ τὴν ἐμπειρικὴ καὶ τὴ θεωρητικὴ του βάση στὸ κίνημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἢ ἀκριβέστερα, στὸ κίνημα τῆς οἰκονομίας.-

Αὐτὴ ἡ ὕλική, ἄμεσα αἰσθητὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ ὕλική αἰσθητὴ ἔκφραση τῆς ἀποξενωμένης ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἡ κίνησή της — παραγωγή καὶ κατανάλωση — εἶναι ἡ αἰσθητὴ ἀποκάλυψη τῆς κίνησης ὅλης τῆς προηγούμενης παραγωγῆς, δηλαδή τῆς πραγμάτωσης ἢ τῆς πραγματικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θρησκεία, ἡ οἰκογένεια, τὸ κράτος, ὁ νόμος, ἡ ἠθική, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη κλπ., δὲν εἶναι παρά ἰδιαίτεροι τρόποι τῆς παραγωγῆς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στεγάζονται κάτω ἀπὸ τὸ γενικὸ τῆς νόμο. Τὸ θετικὸ ξεπέραςμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, σὰν ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, εἶναι κατὰ συνέπεια τὸ θετικὸ ξεπέραςμα κάθε ἀποξένωσης καὶ ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ θρησκεία, τὴν οἰκογένεια, τὸ κράτος κλπ, στὴν ἀνθρώπινη, δηλαδή στὴν κοινωνικὴ του ὑπαρξη.

Ἡ θρησκευτικὴ ἀποξένωση λειτουργεῖ σὰν ἀποξένωση μόνο στὴ σφαῖρα τῆς συνείδησης, στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ οἰκονομικὴ ἀποξένωση σημαίνει ἀποξένωση τῆς πραγματικῆς ζωῆς — συνακόλουθα τὸ ξεπέραςμά της περικλείνει καὶ τίς δύο πλευρές. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κίνηση γὰ διαφορετικὲς χῶρες ἐξαρτιέται ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ ἂν ἡ οὐσιαστικὴ καὶ ἀναγνωρισμένη ζωὴ τοῦ λαοῦ ἔχει τὴν ὑπαρξὴ της περισσότερο στὴ συνείδηση ἢ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, στὴν ἰδανικὴ ἢ στὴν πραγματικὴ ζωὴ. Ὁ κομμουνισμὸς ἀρχίζει μὲ τὸν ἀθεῖσμὸν (᾽Οουεν), ἀλλὰ ὁ ἀθεῖσμὸς ἀρχικὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι κομμουνισμὸς κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος του εἶναι μιὰ ἀφαίρεση. Ἔτσι, στὴν ἀρχή, ἡ φιλανθρωπία τοῦ ἀθεῖσμου δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀφηρημένη φιλοσοφικὴ φιλανθρωπία, ἐνῶ ἡ φιλανθρωπία τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι αὐτόματα πραγματικὴ καὶ μὲ βασικὴ κατεύθυνση πρὸς τὴ δρᾶση.

Εἶδαμε μὲ τί τρόπο, υἱοθετώντας τὸ θετικὸ ξεπέραςμα

της ατομικής ιδιοκτησίας, ο άνθρωπος παράγει τον άνθρωπο, τον εαυτό του και άλλους ανθρώπους· με τί τρόπο τὸ αντικείμενο, πού είναι ἡ ἄμεση δραστηριότητα τῆς ατομικότητάς του, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ὑπαρξή του γιὰ ἄλλους ανθρώπους, καὶ ἡ ὑπαρξή τους γι' αὐτόν. Παρόμοια, ὡστόσο, τόσο τὸ ὕλικό τῆς ἐργασίας, ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος σὰν ὑποκείμενο, εἶναι τὰ σημεῖα ἐκκίνησης καθὼς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ κινήματος (καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονός ὅτι πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐκκίνησης). Ἔτσι ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας εἶναι ὁ γενικὸς χαρακτήρας ὁλόκληρου τοῦ κινήματος· ὅπως ἀκριβῶς ἡ κοινωνία ἢ ἴδια παράγει τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο, ἔτσι καὶ ἡ ἴδια παράγεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Δραστηριότητα καὶ κατανάλωση, τόσο στὸ περιεχόμενό τους ὅσο καὶ στὸν τρόπο τῆς ὑπαρξίσεως, εἶναι κοινωνικὴ δραστηριότητα καὶ κοινωνικὴ κατανάλωση. Ἡ ἀνθρώπινη οὐσία τῆς φύσεως ὑπάρχει μόνο γιὰ τὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο. Γιατὶ μόνο στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ φύση ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὰν συνδετικὸς κρίκος με ἄλλους ἄνθρώπους, ἡ θάση τῆς ὑπαρξίσεως του γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ τῆς δικῆς τους ὑπαρξίσεως γι' αὐτόν σὰν τὸ ζωτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητος. Μόνο τότε εἶναι ἡ φύση ἡ θάση τῆς δικῆς του ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Μόνο τότε ἡ φυσικὴ του ὑπαρξίσις γίνεται ἡ ἀνθρώπινη του ὑπαρξίσις καὶ ἡ φύση ἐξανθρωπίζεται γι' αὐτόν. Ἡ κοινωνία εἶναι κατὰ συνέπειαν ἡ τελειοποιημένη ἐνότητα τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου με τὴ φύση, ἡ ἀληθινὴ ἐξανάστασις τῆς φύσεως, ἡ πραγμάτωσις τοῦ νατουραλισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ πραγμάτωσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς φύσεως (').

Κοινωνικὴ δραστηριότητα καὶ κοινωνικὴ κατανάλωση με κανένα τρόπο δὲν ὑπάρχει ἀποκλειστικὰ καὶ

(') Ἡ πορνεία εἶναι μόνο μιὰ ἰδιαιτέρευη ἔκφρασις τῆς καθολικῆς ἐκπορνεύσεως τοῦ ἐργάτη, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ πορνεία εἶναι μιὰ σχέση πού περιλαμβάνει ὄχι μόνο τὸν ἐκπορνευμένο ὑπὸ ἐπίσημην καὶ τὸν ἐκπορνευτὴν — πού ἡ ἀτιμία του εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη — στὴν κατηγορίαν αὐτῆς περιλαμβανέται ἀνεπισημὴν καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης. (Τὴ σημείωσιν αὐτὴν παρέμβαλλε ὁ Μάρξ στὸ τέλος τῆς σελίδας τοῦ χειρογράφου χωρὶς καμιά παραπέρα ἐνδειξίαν ἢ ἀναφορὰν).

μόνο στη μορφή μιᾶς ἄμεσης κοινοτικῆς δραστηριότητος καὶ μιᾶς ἄμεσης κοινοτικῆς κατανάλωσης, ἀκόμα κι ἂν ἡ κοινοτικὴ δραστηριότητα καὶ ἡ κοινοτικὴ κατανάλωση, δηλαδή δραστηριότητα καὶ κατανάλωση ποῦ ἐκφράζουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὸν ἑαυτὸν τοῦ σὲ ἄμεση πραγματικὴ σύνδεση μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, λειτουργοῦν ὅπουδήποτε, ἢ ἄμεση αὐτὴ ἐκφραση τῆς κοινωνικότητος ἀγαπηδᾷ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ φύση τοῦ περιεχομένου τῆς δραστηριότητος κι εἶναι ταιριαστὴ πρὸς τὴ φύση τῆς κατανάλωσης.

Ἄλλὰ κι ἂν ἀκόμα εἶμαι δραστήριος στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης, κλπ. — μιὰ δραστηριότητα ποῦ σπάνια εἶμαι ἱκανὸς νὰ ἐκτελέσω σὲ ἄμεση συνεργασία μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — ἐξακολουθῶ νὰ παραμένω κοινωνικὰ δραστήριος, γιατί εἶμαι δραστήριος σὰν ἄνθρωπος. Δὲν εἶναι μόνο τὸ ὑλικὸ τῆς δραστηριότητός μου — συμπεριλαμβανομένης ἀκόμα καὶ τῆς γλώσσας μὲ τὴν ὁποία ὁ στοχαστὴς εἶναι δραστήριος — ποῦ μοῦ δίνεται σὰν κοινωνικὸ προϊόν. Ἡ δική μου ὕπαρξη εἶναι μιὰ κοινωνικὴ δραστηριότητα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἐκεῖνα ποῦ δημιουργῶ ἐγὼ γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου τὰ δημιουργῶ γιὰ τὴν κοινωνία, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι ἐνεργῶ σὰν κοινωνικὴ ὕπαρξη.

Ἡ καθολικὴ μου συνείδηση εἶναι μόνο ἡ θεωρητικὴ μορφή αὐτοῦ ποῦ ἡ ζωντανὴ μορφή εἶναι ἡ πραγματικὴ κοινότητα — κοινωνία — ἐνῶ σήμερα καθολικὴ συνείδηση εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ καὶ σὰν ἀφαίρεση βρίσκεται σὲ ἐχθρικὴ ἀντίθεση πρὸς τὴν πραγματικὴ ζωὴ. Ἔτσι ἡ δραστηριότητά τῆς καθολικῆς μου συνείδησης — σὰν δραστηριότητα — εἶναι ἡ θεωρητικὴ μου ὕπαρξη σὰν κοινωνικοῦ ὄντος.

Πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀποφύγουμε νὰ προσδιορίσουμε ξανά τὴν «κοινωνία» σὰν μιὰ ἀφαίρεση ἀντίκρου στὸ ἄτομο. Τὸ ἄτομο εἶναι ἡ κοινωνικὴ ὕπαρξη. Ἡ ζωτικὴ του ἐκφραση — ἀκόμα κι ὅταν δὲν ἐμφανίζεται στὴν ἄμεση μορφή μιᾶς κοινοτικῆς ἐκφρασης, ἀντιληπτὴ σὲ συνεργασία μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ ἐκφραση καὶ μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἀτομικὴ καὶ εἰδολογικὴ ζωὴ δὲν εἶναι δυὸ ξεχωριστὰ πράγματα, ὅσο κι ἂν — πράγμα ποῦ ἀναγκαστικὰ συμβαίνει — ὁ τρόπος τῆς ὕπαρξης τῆς ἀτομικῆς ζωῆς εἶναι ἕνας περισσότερο ἰδιαιτέρος ἢ ἕνας περισσότερο γενικὸς τρό-

πος τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς, ἢ ἡ εἰδολογικὴ ζωὴ μιὰ περισσότερο ἰδιαίτερη ἢ περισσότερο γενικὴ ἀτομικὴ ζωὴ.

“Ὅπως ὁ εἰδολογικὰ συνειδητὸς ἄνθρωπος ἐπιθεβαιώνει τὴν πραγματικὴν τοῦ κοινωνικὴν ζωὴν καὶ ἀπλὰ καὶ μόνο ἐπαναλαμβάνει στὴ σκέψιν τὴν πραγματικὴν τοῦ ὕπαρξιν, ἀντίστροφα, ἡ εἰδολογικὴ ὕπαρξις ἐπιθεβαιώνει τὸν ἑαυτὸν τῆς στῆν εἰδολογικὴν συνείδησιν καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸν τῆς στῆν καθολικότητά τῆς, σὰν σκεπτόμενη ὕπαρξις.

“Ὁ ἄνθρωπος, ὅσο κι ἂν γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα μοναδικὸ ἄτομον — καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἰδιομορφία ποῦ τὸν κάνει ἄτομον καὶ μιὰ πραγματικὴ ἀτομικὴ κοινοτικὴ ὕπαρξις — εἶναι ταυτόχρονα μιὰ ὀλότητα, ἡ ἰδανικὴ ὀλότητα ἢ ὑποκειμενικὴ ὕπαρξις τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἀποκτηθεῖσα σκέψιν καὶ πείρα τῆς. Τὸ ἄτομον ὑπάρχει ἐπίσης μέσα στῆν πραγματικότητα σὰν ἐκπροσώπησις τοῦ πραγματικοῦ νοῦ τῆς κοινωνικῆς ὕπαρξιν καὶ σὰν ἥλιος τῶν ἀνθρώπων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σκέψιν καὶ ὕπαρξις εἶναι ξέχωρα, ἀλλὰ ταυτόχρονα βρίσκονται σὲ ἐνότητα μεταξύ τους.

“Ὁ θάνατος ἐμφανίζεται σὰν σκληρὴ νίκη τοῦ εἶδους πάνω στὸ ἰδιαίτερον ἄτομον, καὶ φαινομενικὰ ἀναιρεῖ τὴν ἐνότητά τους. Ἀλλὰ τὸ ἰδιαίτερον ἄτομον εἶναι μόνο μιὰ ἰδιαίτερη εἰδολογικὴ ὕπαρξις, καὶ σὰν τέτοιο θνητό.

(4) “Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι μόνο ἡ αἰσθητὴ ἐκφρασις τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀντικειμενικός γιὰ τὸν ἑαυτὸν καὶ ταυτόχρονα γίνεται ξένο καὶ μὴ ἀνθρώπινο ἀντικείμενον γιὰ τὸν ἑαυτὸν του, ὅτι ἡ ἐκφρασις τῆς ζωῆς του εἶναι ἡ ἀλλοτριώσις τῆς ζωῆς του, καὶ ὅτι ἡ πραγματώσις του εἶναι μιὰ ἀπώλεια τῆς πραγματικότητος, μιὰ ἀλλοτριωμένη πραγματικότητα, ἔτσι καὶ τὸ θετικὸν ξεπέραςμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, δηλαδὴ τῆς αἰσθητῆς ἰδιοποίησης τῆς ἀνθρώπινος οὐσίας καὶ ἀνθρώπινος ζωῆς, τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπων ἔργων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπον, δὲν θὰ πρέπει νὰ κατανοηθοῦν μόνο μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀμεσεως, μονόπλευρης, κατανώσεως τῆς κατοχῆς, τοῦ ξείνου.

“Ὁ ἄνθρωπος ἰδιοποιεῖται ὀλόκληρον τὴν οὐσίαν του μ’ ἔ-

ναν ολοκληρωμένο τρόπο, σάν ολοκληρωμένος άνθρωπος. "Όλες οί άνθρωπινες σχέσεις του πρὸς τὸν κόσμον — δραση, ἀκοή, συναίσθημα, ἐπιθυμία, δραστηριότητα, ἀγάπη — κοντολογῆς δλα τὰ ὄργανα τῆς ἀτομικότητάς του, ὅπως τὰ ὄργανα πού ἔχουν ἄμεσα κοινοτική μορφή, εἶναι σὸ ἀντικειμενικὸ τους πλησίασμα, ἢ σὸ πλησίασμά τους πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ἢ ἰδιοποίησά τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Αὐτὴ ἡ ἰδιοποίησά τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητάς, τὸ πλησίασμα τῶν ὀργάνων τῆς ἀτομικότητάς πρὸς τὸ ἀντικείμενον, εἶναι ἡ ἐπιθεβαίωσις τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητάς ('). Εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἀποτελεσματικότητά καὶ ὁ ἀνθρώπινος πόνος, γιατί ὁ αἰτιολογημένος ἀνθρώπινος πόνος εἶναι μιὰ ἱκανοποίηση γιὰ τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μᾶς ἔκανε τόσο ἀνόητους καὶ μονομερεῖς, πού ἓνα ἀντικείμενον εἶναι δικό μας ὅταν τὸ ἔχουμε ἑμεῖς, ὅταν ὑπάρχει γιὰ μᾶς σάν κεφάλαιο ἢ ὅταν εἶναι ἄμεσα φαγώσιμο, πόσιμο, κατοικήσιμο κλπ., κοντολογῆς ὅταν χρησιμοποιεῖται κατὰ κάποιον τρόπο, παρόλο πού ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀντιλαμβάνεται ὅλες αὐτὲς τίς ἄμεσες ἐνσάρκώσεις τῆς κατοχῆς μόνο σάν μέσο ζωῆς· καὶ ἡ ζωὴ πού ὑπηρετοῦν εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἐργασία καὶ κεφαλαιοποίηση.

Ἔτσι, ὅλες οἱ φυσικὲς καὶ νοητικὲς αἰσθήσεις ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀλλοτρίωσά ὄλων αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων — ἀπὸ τὴν αἴσθησά τοῦ ἔχειν. Ἡ ἀνθρώπινη φύσά ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ ὑποβιβαστεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀπόλυτὴ ἀθλιότητα γιὰ νὰ γίνεῖ ἱκανὴ νὰ γεννήσει ὄλο τὸν ἐσωτερικὸ τῆς πλοῦτο. (Σχετικὰ μὲ τὸ ἔχειν βλέπε Ἔς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα» (').

Τὸ ξεπέρασμά τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι κατὰ συνέπειά ἡ πλήρης χειραφέτησά ὄλων τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων καὶ ἰδιοτήτων· ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς χειραφέτησας οἱ αἰσθήσεις καὶ οἱ ἰδιότητες ἔγιναν

(') Εἶναι ἔτσι τόσο πολύπτυχη, ὅσο καὶ οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας καὶ τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. (Σημείωσά τοῦ Μάρξ).

(2) Ἄρθρον τοῦ Μοῦσῆ Ἔς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα», μὲ τὸν τίτλον «Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἔχειν», Ζυρίχη 1843.

ἀνθρώπινες, υποκειμενικά όσο και αντικειμενικά. Τὸ μάτι ἔγινε ἀνθρώπινο μάτι, ὅπως τὸ ἀντικείμενο του ἔγινε ἕνα κοινωνικό, ἀνθρώπινο ἀντικείμενο, φτιαγμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ αἰσθήσεις λοιπὸν ἔγιναν θεωρητικὲς στὴν ἄμεση πρακτικὴ τους. Σχετίζονται πρὸς τὸ πρᾶγμα γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα, τὸ πρᾶγμα ὁμῶς εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀνθρώπινη σχέση πρὸς τὸν ἑαυτὸ του καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀντίστροφα! Ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἔχασαν ἔτσι τὴν ἐγωιστικὴ τους φύση, καὶ ἡ φύση ἔχασε τὴ μόνη τῆς χρησιμότητα μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ χρῆση τῆς ἔγινε ἀνθρώπινη χρῆση.

Παρόμοια, οἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἄλλων ἀνθρώπων ἔγιναν ἡ δική μου ἰδιοποίηση. Ξέχωρα ἀπὸ τὰ ἄμεσα αὐτὰ ὄργανα, τὰ κοινωνικὰ ὄργανα ἀποκτοῦν ἔτσι κοινωνικὴ μορφή· γιὰ παράδειγμα, ἡ δραστηριότητα σὲ ἄμεση συνεργασία μὲ ἄλλους κλπ. ἔγινε ὄργανο τῆς ζωτικῆς μου ἔκφρασης καὶ ἕνας τρόπος τῆς ἰδιοποίησης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο μάτι συλλαμβάνει πρᾶγματα μ' ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄξεστο μὴ ἀνθρώπινο μάτι, τὸ ἀνθρώπινο αὐτὶ μ' ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄξεστο αὐτί, κλπ.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε: μόνο ὅταν τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἀνθρώπινο ἀντικείμενο ἢ ἀντικειμενικὸς ἄνθρωπος, μόνο τότε ὁ ἄνθρωπος δὲν χάνει τὸν ἑαυτὸ του μέσα στοῦ ἀντικείμενο αὐτό. Αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο ὅταν γίνεται κοινωνικὸ ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὅταν αὐτὸς ὁ ἴδιος γίνεи κοινωνικὴ ὑπαρξη γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ὅπως ἡ κοινωνία γίνεται γι' αὐτὸν μιὰ ὑπαρξη μέσα στοῦ ἀντικείμενο αὐτό.

Ἔτσι, ἐξετάζοντας μιὰ πλευρά, βλέπουμε ὅτι μόνο ὅταν ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα γίνεи ἡ καθολικὴ πραγματικότητα τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινωνία, ὅταν γίνεи ἀνθρώπινη πραγματικότητα καὶ συνακόλουθα ἡ πραγματικότητα τῶν δικῶν του οὐσιαστικῶν δυνάμεων, μόνο τότε ὅλα τὰ ἀντικείμενα γίνονται γι' αὐτὸν ἡ ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀντικείμενα πού ἐπιβεβαιώνουν καὶ πραγματώνουν τὴν ἀτομικότητά του, τὰ ἀντικείμενά του, δηλαδὴ αὐτὸς ὁ ἴδιος γίνεται τὸ ἀντικείμενο. Ὁ

τ ρ ό π ο ς μ έ τ ό ν ό π ο ί ο τ ά ά ν τ ι κ ε ί μ ε ν α γ ί ν ο ν τ α δ ι κ ά τ ο υ έ ξ α ρ τ ι έ τ α ι ά π ό τ η φ ύ σ η τ ο υ ά ν τ ι κ ε ι μ έ ν ο υ κ α ι τ η φ ύ σ η τ ω ν ο ύ σ ι α σ τ ι κ ω ν δ υ ν ά μ ε ω ν π ο υ ά ν τ ι σ τ ο ι χ ο υ ν σ τ ά ά ν τ ι κ ε ί μ ε ν α . Γ ι α τ ι ε ί ν α ι ά κ ρ ι β ω ς ή π ρ ο σ δ ι ο ρ ι σ τ ι κ ό τ η τ α α ύ τ η ς τ η ς σ χ έ σ η ς π ο υ θ ε μ ε λ ι ώ ν ε ι τ ό ν ί δ ι α ί τ ε ρ ο , π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ ρ ό π ο τ η ς έ π ι β ε β α ί ω σ η ς . "Έ ν α ά ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο ε ί ν α ι δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ό γ ι ά τ ό μ ά τ ι ά π ' ό , τ ι ε ί ν α ι γ ι ά τ ό α ύ τ í , κ α ι τ ό ά ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο τ ο υ μ α τ ι ο υ ε ί ν α ι δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ό ά π ' τ ο υ α ύ τ ι ο υ . ' Η ί δ ι ο μ ο ρ φ í á κ á θ ε ο ύ σ ι α σ τ ι κ ή ς δ ύ ν α μ η ς ε ί ν α ι ά κ ρ ι β ω ς ή ί δ ι ó μ ο ρ φ η ο ύ σ í á τ η ς κ α ι κ α τ á σ υ ν έ π ρ ε ι α κ α ι ό ί δ ι ó μ ο ρ φ ο ς έ π í σ η ς τ ρ ό π ο ς τ η ς ά ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ó ι η σ ή ς τ η ς , τ η ς ά ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ á , π ρ α γ μ α τ ι κ ή ς , ζ ω ν τ α ν η ς ύ π α ρ ξ ή ς τ η ς . ' Ο ά ν θ ρ ω π ο ς λ ο ι π ό ν έ π ι β ε β α ί ω ν ε τ α ι σ τ ό ν ά ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό κ ó σ μ ο δ χ ι μ ó ν ο μ έ τ η σ κ έ ψ η , á λ λ á μ έ ό λ ε ς τ í ς α í σ θ ή σ ε ι ς .

Έ ξ ε τ á ζ ο ν τ α τ ή ν á λ λ η π λ ε υ ρ á , á ς π á ρ ο υ μ ε τ ό θ έ μ α á π ό τ η ν ύ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ή δ ύ σ η : μ ó ν ο ή μ ο υ σ ι κ ή μ π ο ρ ε í ν á ξ υ π η ν ή σ ε ι τ η μ ο υ σ ι κ ή α í σ θ η σ η σ τ ó ν ά ν θ ρ ω π ο , á λ λ á á κ ó μ α κ α ι ή π ι ó ώ ρ α í α μ ο υ σ ι κ ή δ έ ν π ρ ο κ α λ ε í κ α μ í á α í σ θ η σ η σ ' α ύ τ ó ν π ο υ δ έ ν έ χ ε ι μ ο υ σ ι κ ή κ α λ λ í ε ρ γ ε ι α . Α ύ τ ό σ υ μ β α í ν ε ι έ π ε ι δ ή τ ό ά ν τ ι κ ε í μ ε ν ó μ ο υ μ π ο ρ ε í ν á ε ί ν α ι μ ó ν ο ή έ π ι β ε β α í ω σ η μ í α ς τ ω ν ο ύ σ ι α σ τ ι κ ω ν δ υ ν á μ ε ω ν μ ο υ , δ η λ α δ η μ π ο ρ ε í ν á ε ί ν α ι γ ι á μ é ν α σ τ ó β α θ μ ό π ο υ ή ο ύ σ ι α σ τ ι κ ή μ ο υ δ ύ ν α μ η ύ π á ρ χ ε ι γ ι á μ é ν α σ á ν ύ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ή ί δ ι ó τ η τ α (α ύ τ ό γ ι α τ ι ή α í σ θ η σ η έ ν ό ς ά ν τ ι κ ε ι μ é ν ο υ γ ι á μ é ν α έ κ τ ε ί ν ε τ α ι μ ó ν ο σ τ ó β α θ μ ό π ο υ έ κ τ ε ί ν ε τ α ι ή α í σ θ η σ ή μ ο υ , έ χ ε ι α í σ θ η σ η μ ó ν ο γ ι á τ η ν α í σ θ η σ η π ο υ ά ν τ α π ο κ ρ í ν ε τ α ι σ τ ó ά ν τ ι κ ε í μ ε ν ο α ύ τ ó) . Μ έ τ ό ν ί δ ι ο τ ρ ό π ο κ α ι γ ι á τ ο υ ς ί δ ι ο υ ς λ ó γ ο υ ς , ο í α í σ θ ή σ ε ι ς τ ο υ κ ο ι ν ω ν ι κ ο υ ά ν θ ρ ω π ο υ ε ί ν α ι δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ é ς á π ό έ κ ε ί ν ε ς τ ο υ μ ή κ ο ι ν ω ν ι κ ο υ ά ν θ ρ ω π ο υ .

Μ ó ν ο μ é σ α á π ό τ η ν ά ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ή á π ο κ á λ υ ψ η τ ο υ π λ ο ú τ ο υ τ η ς ά ν θ ρ ω π ι ν η ς φ ύ σ η ς μ π ο ρ ε í ό π λ ο ú τ ο ς τ η ς ύ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ή ς á ν θ ρ ω π ι ν η ς ε ύ α í σ θ η σ í α ς — έ ν α μ ο υ σ ι κ ό α ύ τ í , έ ν α μ á τ ι γ ι á τ η ν ό μ ο ρ φ í á τ η ς μ ο ρ φ η ς , κ ο ν τ ο λ ο γ ή ς α í σ θ η σ ε ι ς . Ι κ á ν é ς γ ι á á ν θ ρ ω π ι ν η ε ύ χ α ρ í σ τ η σ η — ε ί τ ε ν á κ α λ λ ι ε ρ γ η θ ε í ε ί τ ε ν á δ η μ ι ο υ ρ γ η θ ε í . Γ ι α τ ι δ χ ι μ ó ν ο ο í π é ν τ ε α í σ θ ή σ ε ι ς , á λ λ á έ π í σ η ς κ α ι ο í λ ε γ ó μ ε ν ε ς π ν ε υ μ α τ ι κ é ς α í σ θ ή σ ε ι ς , ο í π ρ α κ τ ι κ é ς α í σ θ ή σ ε ι ς (θ é λ η σ η , á γ á π η κ λ π .) μ é μ í á λ é ξ η , ή á ν θ ρ ω π ι ν η α í σ θ η σ η , ή á ν θ ρ ω π í á τ ω ν α í σ θ ή σ ε ω ν — ό λ ε ς α ύ τ é ς έ μ φ α ν í ζ ο ν τ α μ ó ν ο μ é σ α á π ό τ η ν ύ π α ρ ξ η τ ω ν ά ν τ ι κ ε ι μ é ν ω ν τ ο υ ς , μ é σ α á π ό τ η ν έ ξ α ν θ ρ ω π ι σ μ é ν η φ ύ σ η . ' Η κ α λ λ í ε ρ γ ε ι α τ ω ν

πέντε αισθήσεων είναι τὸ ἔργο ὅλης τῆς ἱστορίας ποὺ προηγήθηκε. Ἡ αἰσθησιμότητα ποὺ εἶναι αἰχμάλωτη μιᾶς ὠμῆς πρακτικῆς ἀνάγκης ἔχει μόνον μιὰ περιορισμένη ἔννοια. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ πεθαίνει ἀπὸ τὴν πείνα ἢ ἀνθρώπινη μορφή τῆς τροφῆς δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνον ἡ ἀφηρημένη μορφή τῆς· θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ὑπάρχει στὴν ὠμότερη μορφή τῆς. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ποῦμε σὲ τί διαφέρει ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διατροφῆς ἀπὸ τὸν τρόπο τῶν ζώων. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶναι φορτωμένος μὲ στενοχώριες καὶ ἀνάγκες δὲ μπορεῖ νὰ νιώσει τίποτα τὸ ὡραῖο· ὁ ἔμπορος τῶν ὀρυκτῶν βλέπει μόνον τὴν ἐμπορικὴ ἀξία καὶ ὄχι τὴν ὁμορφίαν καὶ τὴν ἰδιόμορφη φύση τῶν ὀρυκτῶν· τοῦ λείπει ἡ ὀρυκτολογικὴ αἴσθηση. Ἔτσι ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, κάτω ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ καθὼς καὶ πρακτικὴ ἀποψη, εἶναι ἀπαραίτητη, τόσο γιὰ νὰ κάνει τίς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀνθρώπινες, ὅσο καὶ γιὰ νὰ δημιουργήσει μιὰ κατάλληλη ἀνθρώπινη αἰσθησιμότητα ὅλον τὸν πλοῦτο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης.

Ὅπως στὰ πρωταρχικὰ της στάδια, ἡ κοινωνία παρουσιάζεται, μὲ ὅλα τὰ ὑλικά γιὰ τὴν πολιτιστικὴ αὐτὴ ἀνάπτυξη μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ατομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς φτώχειας τῆς — ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ πλοῦτο καὶ φτώχεια — ἔτσι καὶ ἡ κοινωνία ποὺ ἔχει φτάσει σὲ ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξη παράγει τὸν ἄνθρωπο μὲ ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς ὑπαρξῆς του, τὸν πλούσιο ἄνθρωπο, ποὺ εἶναι βαθιά καὶ ἀφθόνα προικισμένος μὲ ὅλες τίς αἰσθήσεις, σὰν σταθερὴ τῆς πραγματικότητας.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ἡ ὑποκειμενικότητα καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα, ἡ πνευματικότητα καὶ ἡ ὑλικότητα, δραστηριότητα καὶ παθητικότητα, χάνουν τὸν ἀντιθετικὸ τους χαρακτήρα καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὴν ὑπαρξὴ τους σὰν τέτοια ἀντίθεση, μόνον μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο. Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ἡ λύση τῶν ἰδίων τῶν θεωρητικῶν ἀντιθέσεων εἶναι δυνατὴ μόνον μὲ πρακτικὸ τρόπο, μόνον μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐνεργητικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Νὰ δοῦμε ἀκόμα ὅτι ἡ λύση τους γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι κατὰ κανένα τρόπο μόνον πρόβλημα τῆς γνώσης, ἀλλὰ ἕνα πραγματικὸ πρόβλημα ζωῆς, ἕνα πρόβλημα ποὺ ἡ φιλοσοφία στάθηκε ἀνίκανη νὰ λύσει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ἀντιμετώπισε σὰν καθαρὰ θεωρητικὸ πρόβλημα.

Μπορούμε να δοῦμε πῶς με τὸν τρόπο πού ἡ ἱστορία τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς βιομηχανίας ἀναπτύχθηκε, εἶναι τὸ ἀνοιχτὸ βιβλίον τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου παρούσα σὲ ἀπτή μορφή. Μέχρι τώρα ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν κατανοήθηκε στὴ σχέση της με τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ ὀφελιμιστικὴ ἀποψή· γιατί ὁ ἀνθρώπος, κινούμενος μέσα στὸ βασίλειον τῆς ἀποξένωσης, ἦταν ἰκανὸς νὰ συλλάβει μόνο τὴ γενικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου — τὴ θρησκεία ἢ τὴν ἱστορία με τὴν ἀφηρημένη καὶ καθολικὴ μορφή τῆς πολιτικῆς, τῆς τέχνης, τῆς φιλολογίας, κλπ. — σὰν τὴν πραγματικότητα τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ σὰν τὴν εἰδολογικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν καθημερινή, ὕλική βιομηχανία (πού μπορεῖ εὐκολὰ νὰ θεωρηθεῖ σὰν μέρος τῆς γενικῆς αὐτῆς ἀνάπτυξης, ὅπως ἡ ἴδια αὐτὴ γενικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἰδιαίτερον μέρος τῆς βιομηχανίας, ἀφοῦ ὅλη ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα μέχρι τώρα ἦταν ἡ ἐργασία, δηλαδὴ βιομηχανία, αὐτο-ἀποξενωμένη δραστηριότητα, θρῆσκουμε τὸν ἑαυτὸ μας ἀντιμέτωπος με τὶς ἀντικειμενοποιημένες δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, στὴ μορφή τῶν αἰσθητῶν, ἀλλότριων, χρήσιμων ἀντικειμένων, στὴ μορφή τῆς ἀποξένωσης. Μιὰ ψυχολογία γιὰ τὴν ὁποία τὸ βιβλίον αὐτὸ τῆς ἱστορίας, τὸ πιὸ ἀπτό καὶ προσιτὸ μέρος τῆς ἱστορίας, εἶναι κλειστό, ποτὲ δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ μιὰ πραγματικὴ ἐπιστήμη μ' ἕνα γνήσιο περιεχόμενο. Τί θὰ μπορούσαμε, ἀλήθεια, νὰ σκεφτοῦμε, γιὰ μιὰ ἐπιστήμη πού με κομψότητα ἀποσύρεται ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ περιοχὴ τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καὶ δὲν κατορθώνει νὰ αισθανθεῖ τὴ δική της ἀνεπάρκεια, ἀκόμα κι ἂν ἕνας τόσο ἐκτεταμένος πλοῦτος τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος δὲν τῆς λείπει ἴσως τίποτα περισσότερο ἀπ' αὐτὸ πού μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ σὲ μιὰ λέξη — «ἀνάγκη», «κοινὴ ἀνάγκη»;

Οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ δραστήριες καὶ συγκέντρωσαν ἕναν ὄγκον ὕλικου πού συνεχῶς αὐξάνεται. Ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία παρέμεινε ξένη πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως οἱ τελευταῖες παρέμειναν ξένες πρὸς τὴν πρώτην. Ἡ στιγμιαία ἔνωσή τους ἦταν μόνο μιὰ ἀύταπατη. Ἡ θέληση ὑπῆρχε, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρ-

χαν τὰ μέσα. Ἀκόμα καὶ ἡ ἱστοριογραφία μόνο περιστασιακά προσέχει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, πού τὴ βλέπει νὰ συνεισφέρει στὴ διαφώτιση, στὸν ὀφελιμισμὸ καὶ σὲ μερικές μεγάλες ἀνακαλύψεις. Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἔχει παρέμβει καὶ μεταμορφώσει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ προετοίμασε τὶς συνθήκες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη χειραφέτηση, ὅσο κι ἂν τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ὀλοκληρώσει τὴ διαδικασία τῆς ἀπανθρωποποίησης.

Ἡ βιομηχανία εἶναι ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ἡ ἱστορικὴ σχέση τῆς φύσης, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ἄν λοιπὸν γίνεи ἀντιληπτὴ σὰν ἐξωτερικὴ ἀποκάλυψη τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ ἐπίσης νὰ κατανοηθεῖ καὶ ἡ ἀνθρώπινη οὐσία τῆς φύσης ἢ ἡ φυσικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Συνακόλουθα ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θὰ χάσει τὸν ἀφηρημένο ὑλικό, ἢ μάλλον ἰδεαλιστικὸ προσανατολισμὸ καὶ θὰ γίνεи ἡ δάση μιᾶς ἀνθρώπινης ἐπιστήμης, ὅπως ἔγινε ἤδη — μολονότι μὲ μιὰ ἀποξενωμένη μορφή — ἡ δάση τῆς πραγματικῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἡ ἰδέα μιᾶς δάσης γιὰ τὴ ζωὴ καὶ μιᾶς ἄλλης γιὰ τὴν ἐπιστήμη, εἶναι ἀπὸ τὸ ξεκίνημά της ἕνα ψέμα. Ἡ φύση κάνοντας τὴν ἐμφάνισή της στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία — στὴν πράξη τῆς δημιουργίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας — εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου· κατὰ συνέπεια ἡ φύση κάνοντας τὴν ἐμφάνισή της μέσα ἀπὸ τὴ βιομηχανία, μολονότι μὲ μιὰ ἀποξενωμένη μορφή, εἶναι ἀληθινὴ ἀνθρώπολογικὴ φύση.

Ἡ αἰσθητὴ νόηση (βλέπε Φούερμαχ), πρέπει νὰ εἶναι ἡ δάση ὅλης τῆς ἐπιστήμης. Μόνο ὅταν ἡ ἐπιστήμη ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ νόηση στὴ διπλὴ μορφή τῆς αἰσθητῆς συνείδησης καὶ τῆς αἰσθητῆς ἀνάγκης — δηλαδὴ μόνο ὅταν ἡ ἐπιστήμη ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ φύση — εἶναι π ρ α γ μ α τ ι κ ἡ ἐπιστήμη. Ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ προετοιμασία, μιὰ ἐξέλιξη, γιὰ νὰ γίνεи ὁ «ἄνθρωπος» τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητῆς συνείδησης καὶ οἱ ἀνάγκες τοῦ «ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου» νὰ γίνουи (αἰσθητῆς) ἀνάγκες. Ἡ ἱστορία ἢ ἴδια εἶναι ἕνα π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ μέρος τῆς φυσικῆς ἱστορίας καὶ τῆς φύσης πού γίνεи ἀνθρωπος. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θ' ἀντικαταστήσει μὲ τὸν καιρὸ τὴν ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου ὅπως ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου θ' ἀντικαταστήσει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη: θὰ ὑπάρξει μιὰ μόνον ἐπιστήμη.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης· γιατί ἡ ἄμεση αἰσθητὴ φύση γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι, ἄμεσα, ἀνθρώπινη αἰσθητὴ νόση (μιὰ ταυτόσημη ἔκφραση) μὲ τὴ μορφή τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου τοῦ εἶναι παρὼν μὲ τὴν αἰσθητὴ του ἄμεσότητα. Ἡ δική του αἰσθητὴ νόση ὑπάρχει μόνο σὰν ἀνθρώπινη αἰσθητὴ νόση γι' αὐτὸν μέσα ἀπὸ τὸν ἄλλον ἄνθρωπο. Ἀλλὰ ἡ φύση εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρῶτο ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ φύση, ἡ αἰσθητὴ νόση· καὶ οἱ ἰδιαιτέρως αἰσθητὲς ἀνθρώπινες δυνάμεις, ἀπὸ τὴ στιγμή πού μποροῦν νὰ βροῦν ἀντικειμενικὴ πραγματώση μόνο στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, μποροῦν νὰ βροῦν τὴν αὐτογνωσίαν μόνο στὴν ἐπιστήμην τῆς φύσης γενικὰ. Τὸ στοιχεῖο τῆς ἰδίας τῆς σκέψης, τὸ στοιχεῖο τῆς ζωτικῆς ἔκφρασης τῆς σκέψης — ἡ γλῶσσα — εἶναι αἰσθητὴ φύση. Ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς φύσης καὶ ἡ ἀνθρώπινη φυσικὴ ἐπιστήμη, ἢ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ταυτόσημες ἐκφράσεις.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ὁ πλοῦσιος ἄνθρωπος καὶ ὁ πλοῦτος τῆς ἀνθρώπινης ἀνάγκης παίρνουν τὴ θέση τοῦ πλούτου καὶ τῆς φτώχειας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ πλοῦσιος ἄνθρωπος εἶναι ταυτόχρονα ὁ ἄνθρωπος πού βρίσκεται ἐπὶ τὴν ἀνάγκην μιᾶς συνολικῆς ζωτικῆς ἀνθρώπινης ἔκφρασης· εἶναι ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο ἡ δική του πραγματώση ὑπάρχει σὰν ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, σὰν ἀνάγκη. Στὴν κατάστασιν τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὄχι μόνο ὁ πλοῦσιος τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἡ ἀθλιότης τοῦ ἀποκτοῦν μιᾶ ἀνθρώπινη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ κοινωνικὴ σημασία. Ἡ ἀθλιότητα εἶναι ὁ παθητικὸς δεσμὸς πού κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ δοκιμάσει τὸν μεγαλύτερό του πλοῦτο — τὸν ἄλλον ἄνθρωπο — σὰν ἀνάγκη. Ἡ κυριαρχία τῆς ἀντικειμενικῆς οὐσίας μέσα μου, ἡ αἰσθητὴ ἔκρηξις τῆς οὐσιαστικῆς μου δραστηριότητος, εἶναι τὸ πάθος, πού ἐδῶ μετὰβάλλεται σὲ δραστηριότητα τῆς ὑπαρξῆς μου.

(5) Ἐνα ὅν βλέπει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀνεξάρτητο μόνο ὅταν στέκεται στὰ δικά του πόδια, καὶ στέκεται στὰ δικά του πόδια μόνο ὅταν ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴν του στὸν ἑαυτό του. Ἐνας ἄνθρωπος πού ζεῖ ἀπὸ τὸ ἔλεος ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου, θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν ἐξαρτημένη ὑπαρξιν. Ἀλλὰ ζῶ ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ ἔλεος κάποιου

άλλου, όταν του όφείλω όχι μόνο τή συντήρηση τής ζωής μου, αλλά επίσης και τή δημιουργία της, αν αυτός είναι ή πηγή τής ζωής μου. Η ζωή μου είναι αναγκαστικά θεμελιωμένη έξω από τον έαυτό της αν δεν είναι δική μου δημιουργία. Έτσι, ή δημιουργία είναι μιá ιδέα που δύσκολα έξορκίζεται από τή λαϊκή συνείδηση. Αυτή ή συνείδηση είναι ανίκανη νά κατανοήσσει τήν αυτο-παρεμβαλόμενη ύπαρξη τής φύσης και του ανθρώπου, αφού μιá τέτοια ύπαρξη έρχεται σέ αντίφαση με κάθε καταφανή απόδειξη τής πρακτικής ζωής.

Η δημιουργία τής γής, δέχτηκε ένα βαρύ χτύπημα από τή γεωγονία, δηλαδή απ' τήν έπιστήμη που περιγράφει τó σχηματισμό τής γής, τήν εμφάνισή της σάν στερεά σώμα, σάν μιá διαδικασία αυτο-γένεσης. Η αúθόρμητη γένεση (') είναι ή μόνη πρακτική αντίκρουση τής θεωρίας τής δημιουργίας.

Είναι εύκολο νά πούμε σ' ένα μεμονωμένο άτομο αυτό που είχε πεί ό Άριστοτέλης: Γεννήθηκες από τόν πατέρα σου και τή μητέρα σου, πράγμα που σημαίνει ότι τó ζευγάρι δυό ανθρώπινων υπάρξεων, που είναι μιá ανθρώπινη είδολογική πράξη, παρήγαγε στό πρόσωπό σου μιá άκόμα ανθρώπινη ύπαρξη. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ό άνθρωπος όφείλει επίσης τήν ύπαρξή του στόν άνθρωπο με μιá φυσική έννοια. Για τó λόγο αυτό δεν πρέπει νά προσέχεις μόνο τή μιá πλευρά, στήν άτρεύτη πρόοδο που σέ οδηγεί στήν έρώτηση: «Ποιός γέννησε τόν πατέρα μου, τόν παππού μου κλπ.». Πρέπει επίσης νά θυμάσαι τήν κλικλική κίνηση, που είναι αισθητά αντίληπτη στήν πρόοδο αυτή όπου ό άνθρωπος αναπαράγει τόν έαυτό του στήν πράξη τής γέννησης κι έτσι παραμένει πάντοτε τó ύποκείμενο. Άλλά θ' άπαντήσεις: Σοϋ παραχωρώ αυτή τήν κυκλική κίνηση, αλλά κι έσύ επίσης πρέπει νά μου παραχωρήσεις τó δικαίωμα νά προχωρήσω στήν έρώτηση: Ποιός γέννησε τόν πρώτο άνθρωπο, και τή φύση γενικά; Η μόνη άπάντηση που μπορώ νά δώσω: Η έρώτησή σου είναι από μόνη της προϊόν άφαίρεσης. Ρώτησε τόν έαυτό σου πώς έφτασες στήν έρώτηση αυτή. Ρώτησε τόν έαυτό σου αν ή έρώτησή σου δεν ξεκινά από τó σημείο εκείνο που άδυνατώ ν' άπαντήσω επειδή βρίσκεται σέ λανθασμένο δρόμο. Ρώ-

---

(') Ό Μάρε γησιμολοιεί τή διατύπωση: GENERATIO AEQUIVOCA.

τησε τὸν ἑαυτὸ σου ἂν ἡ πρόοδος αὐτὴ ὑπάρχει σὰν τέτοια γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψη.

Ἄν ρωτᾷς γιὰ τὴ δημιουργία τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἀποχωρίζεσαι ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ὑποθέτεις τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο σὰν μὴ ὑπάρχοντα καὶ θέλεις ἀπὸ μένα νὰ σοῦ ἀποδείξω ὅτι ὑπάρχουν. Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι: ἐγκατέλειψε τὴν ἀφαίρεσή σου καὶ τότε θὰ ἐγκαταλείψεις τὴν ἐρώτησή σου. Ἄλλὰ ἂν θέλεις νὰ ἐπιμείνεις στὴν ἀφαίρεσή σου, τότε νὰ ἐπιμείνεις σταθερά, κι ἂν ὑποθέτεις σὰν ἀνύπαρκτα τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, τότε νὰ ὑποθέσεις σὰν ἀνύπαρκτο καὶ τὸν ἑαυτὸ σου, γιατί κι ἐσύ ἐπίσης εἶσαι φύση καὶ ἄνθρωπος. Μὴ σκέφτεσαι καὶ μὴ μοῦ κάνεις ἐρωτήσεις, γιατί μόλις σκέφτεσαι καὶ ρωτᾷς, ἡ ἀφαίρεσή σου ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ἡ μήπως εἶσαι τόσο ἐγωιστῆς πού ὑποθέτεις ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα κι ἐσύ ἐξακολουθεῖς νὰ θέλεις νὰ ὑπάρχεις;

Μπορεῖ ν' ἀποκριθεῖς: Δὲ θέλω νὰ ὑποθέσω τὴν ἀνυπαρξία τῆς φύσης, κλπ. Τὸ μόνο πού ρωτῶ εἶναι ἀπὸ πού πρὸ οἴρου, ὅπως μπορῶ νὰ ρωτήσω τὸν ἀνατόμο γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἰσθῶν κλπ.

Ἄλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού γιὰ τὸν σοσιαλιστὴ δλοαὐτὸ πού ὀνομάζεται παγκόσμια ἰστορία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς φύσης γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔχει τὴν ἀπτή καὶ ἀμετάτρεπτη ἀπόδειξη τῆς αὐτο-μεσολαβητικῆς γέννησής του, τῆς διαδικασίας τῆς ἐμφάνισής του. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ οὐσιαστικὸτητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἡ ὑπαρξὴ τῆς φύσης γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τῆς φύσης σὰν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἔγινε πρακτικὰ καὶ αἰσθητὰ νοητὴ, τὸ ζήτημα τῆς ἀλλότριας ὑπαρξης, μιᾶς ὑπαρξης πάνω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο — ἓνα ζήτημα πού συνεπάγεται μιὰ ἀποδοχὴ τῆς μηπραγματικότητας τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου — ἔγινε ἀδύνατο στὴν πράξη.

Ὁ ἀθεϊσμὸς, σὰν ἄρνηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας (τῆς μὴ πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης), δὲν ἔχει πιά κανένα νόημα, γιατί ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιδιώκει νὰ ἐπιδεδαιώσῃ μὲ τὴν ἄρνηση αὐτὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου.

‘Ο σοσιαλισμός δὲν ἀναζητᾶ πιά μιὰ τέτοια παρακαμπτήριο μέθοδο. ‘Ο σοσιαλισμός ἀρχίζει ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ αἰσθητὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης σὰν οὐσιαστικῶν πραγμάτων. ‘Ο σοσιαλισμός εἶναι μιὰ θετικὴ ἀνθρώπινη ἀτομικὴ συνείδηση, ὅχι πιά μιὰ ἀτομικὴ συνείδηση τοῦ κερδήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς θρησκείας· ὅπως ἀκριβῶς ἡ πραγματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θετικὴ καὶ δὲν κερδήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, μέσα ἀπὸ τὸν κομμουνισμό. ‘Ο κομμουνισμός εἶναι ἡ πράξη ποὺ προβάλλει σὰν ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης καὶ συνακόλουθα εἶναι ἡ πραγματικὴ φάση, ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης στὴ χειραφέτηση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. ‘Ο κομμουνισμός εἶναι ὁ ἀναγκαῖος τύπος καὶ τὸ δυναμικὸ πιστεύω τοῦ ἄμεσου μέλλοντος, ἀλλὰ ὁ κομμουνισμός δὲν εἶναι ἀφεαυτοῦ του ὁ σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης — ἡ μορφή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας (!).

‘Ανάγκη, παραγωγή καὶ καταμερισμὸς ἐργασίας

Εἶδαμε τί σημασία ἔχει ὁ πλοῦτος τῶν ἀνθρώπων ἀναγκῶν, στὴν προϋπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ συνακόλουθα τί σημασία ἔχει ἕνας νέος τρόπος παραγωγῆς καὶ ἕνα ἀντικείμενο παραγωγῆς. Μιὰ καινούργια ἐπιβεβαίωση τῶν ἀνθρώπων δυνάμεων καὶ ἕνας καινούργιος ἐμπλουτισμὸς τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Κάτω ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἡ σημασία τους ἀντιστρέφεται. Κάθε ἄτομο μηχανεύεται τὴ δημιουργία μιᾶς νέας ἀνάγκης γιὰ τὸν ἄλλο, μὲ σκοπὸ νὰ τὸν ὑποχρεώσει νὰ κάνει μιὰ νέα θυσία, τοποθετώντας τὸν σὲ μιὰ νέα ἐξάρτηση καὶ δελεάζοντάς τὸν σ’ ἕνα νέο εἶδος ἀλόλαυσης καὶ κατ’ ἀκολουθία

(!) Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς πρότασης δὲν εἶναι καθαροῦ «‘Ο κομμουνισμός... σὰν τέτοιος» ὁρισμένους φορές τὸ παίρνεις σὰ ν’ ἀναφέρεται στὸν ἐπρωτόγονο κομμουνισμό, ποὺ αἰζητήθηκε νοήματα. ‘Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πρόταση μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ σὰ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ κομμουνισμός δὲν εἶναι τὸ τελικὸ στάδιο τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ μὲ τὴ σειρὰ του θ’ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἕνα πλουσιότερο καὶ ὑψηλότερο στάδιο.

παρασέρνοντάς τον στην οικονομική καταστροφή. Ὁ καθένας προσπαθεῖ νὰ καθιερώσει σέ βάρος τοῦ ἄλλου μιὰ ἀλλότρια δύναμη, μέ τήν ἐλπίδα νὰ πετύχει ἔτσι τήν ἱκανοποίηση τῶν δικῶν του ἐγωιστικῶν ἀναγκῶν. Μέ τήν πληθώρα τῶν ἀντικειμένων μεγαλώνει τὸ βασίλειο τῶν ἀλλότριων δυνάμεων πρὸς τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑποκείμενος καὶ κάθε νέο προϊόν εἶναι μιὰ νέα δύνατὸτητα ἀμοιβαίας ἀπάτης καὶ ἀμοιβαίας διαρπαγῆς.

Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀκόμα φτωχότερος σὰν ἄνθρωπος καὶ χρειάζεται ὄλο καὶ περισσότερο χρήματα, ἂν πρόκειται νὰ πετύχει νὰ κυριαρχήσει πάνω στὴν ἐχθρική ὑπαρξη. Ἡ δύναμη ποὺ ἔχει τὸ χρήμα τοῦ πέφτει σέ ἀντίστροφη ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκο τῆς παραγωγῆς, δηλαδή μεγαλώνει ἢ ἀνάγκη του καθὼς ἢ δύναμη τοῦ χρήματος αὐξάνεται. Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὸ χρήμα εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ πραγματικὴ ἀνάγκη ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ σύγχρονο οικονομικὸ σύστημα καὶ ἡ μόνη ἀνάγκη ποὺ μέτῃ σειρά του δημιουργεῖ. Ἡ ποσοτικότητα τοῦ χρήματος γίνεται ὄλο καὶ περισσότερο ἡ μοναδικὴ του σημαντικὴ ἰδιότητα. Ὅπως ὑποβαθμίζει τὸ κάθε τι στὴ δική του μορφή ἀφαίρεσης, ἔτσι ὑποβαθμίζεται καὶ τὸ ἴδιο στὴν πορεία τῆς δικῆς του κίνησης πρὸς κάτι ποσοτικόν. Ἡ ἔλλειψη μέτρου καὶ ἡ ἀκράτεια γίνονται τὸ ἀληθινὸ του ἐπίπεδο. Ὑποκειμενικὰ αὐτὸ ἐκδηλώνεται ἐν μέρει στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν ἀναγκῶν γίνεται ὁ ἐφευρετικὸς καὶ ὁ παντοτεινὸς ὑπολογιστικὸς δοῦλος στὶς ἀπάνθρωπες, ἐκλεπτυσμένες, ἀφύσικες καὶ φανταστικὲς ὀρέξεις — γιατί ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ξέρει πῶς νὰ μεταμορφώσει τὴν πρωτόγονη ἀνάγκη σὲ ἀνθρώπινη ἀνάγκη. Ὁ ἰδεαλισμὸς τῆς εἶναι ἡ φαντασία, ἡ ἰδιοτροπία καὶ ἡ μανία. Κανένας εὐνοῦχος δὲν κολακεύει τὸν ἄρχοντά του μέ περισσότερη χαμέρπεια καὶ δὲν χρησιμοποιεῖ περισσότερο ἀναίσχυντους τρόπους νὰ ξυπνήσει τὴν κοιμισμένη ἱκανότητά του γιὰ εὐχαρίστηση, προκειμένου νὰ κερδίσει μιὰ λαθραία χάρη γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἀπ' ὅση ὁ εὐνοῦχος τῆς βιομηχανίας, ὁ βιομήχανος, προκειμένου νὰ κρυφοκερδίσει μερικὲς δεκάρες ἢ νὰ ξαφρίσει τὴν τσέπη τοῦ πολυαγαπημένου γείτονά του.

Κάθε προϊόν εἶναι ἓνα δόλωμα γιὰ νὰ ξεγελάσει τὴν οὐσία τοῦ ἄλλου — τὸ χρήμα του. Κάθε πραγματικὴ ἢ πραγματοποιήσιμη ἀνάγκη εἶναι μιὰ ἀδυναμία ποὺ θὰ προσπαθήσει νὰ τὴν τραθῆξει ὅπως ἡ κόλλα τὴ μύγα. Καθολικὴ ἐκ-

μετάλλευση τῆς κοινοτικῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὅπως κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνεπάρκειες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἓνας δεσμὸς μετὰ τὸν οὐρανὸν, ἓνας δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ τὸν κληρικὸν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ, ἔτσι κάθε ἀνάγκη εἶναι μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ πλησιασῶσιν τὸ γείτονα μετὰ ἀπατηλῆς φιλίας καὶ νὰ τοῦ πείσῃ: «Ἀγαπητέ φίλε, μπορῶ νὰ δώσω ὅ,τι χρειάζεσαι, ἀλλὰ ξέρεις τοὺς ὁρους. Ξέρεις ποιά μελάνη πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃς γιὰ νὰ δεσμευτεῖς ἀπέναντί μου μετὰ τὴν ὑπογραφή σου. Θὰ σὲ ἐξαπατήσω ἐνῶ θὰ σοῦ παρέχω τὴν ἱκανοποίησιν». Τοποθετεῖ τὸν ἑαυτὸν τοῦ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν πιὸ ἄχαρων φαντασιώσεων τοῦ γείτονά του, μαυλίζει τὶς ἀνάγκες του, τοῦ διεγείρει ἀρρωστημένους ὀρέξεις καὶ ρίχνεται εἰς κάθε ἀδυναμία τοῦ ἔτσι ποὺ ν' ἀξιῶσιν μετὰ τὸ χρῆμα γιὰ τὴν ἀγάπην ποὺ κοπίασε νὰ τοῦ προσφέρει.

Αὕτη ἡ ἀποξένωσις ἐκδηλώνεται ἐν μέρει εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐκλεπτισμὸς τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησίν του παράγει ἓναν κτηνώδη ἐκφυλισμὸν καὶ μιὰ ἀπόλυτα ὠμὴ καὶ ἀφηρημένη ἀπλούστευσιν τῆς ἀνάγκης· ἢ μᾶλλον, ἀναπαράγει ἀπλῶς τὸν ἑαυτὸν τῆς μετὰ τὴν ἀντίθετον ἔννοιάν του. Ἄκόμα καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ καθαρὸν ἀέρα παύει νὰ εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸν ἐργάτην. Ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ εἰς τὴν ζωὴν τῆς σπηλιάς, ἀλλὰ ἡ σπηλιά εἶναι τώρα μολυσμένη ἀπὸ τὴν πνικτικὴν ἀναθυμίασιν καὶ τὴν μiasματικὴν ἀνάσιν τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπιπρόσθετα, ὁ ἐργάτης δὲν ἔχει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀβέβαιο δικαίωμά του νὰ ζῆσιν μέσα εἰς τὴν σπηλιάν αὐτήν, γιὰτὶ ἡ σπηλιά εἶναι ξένη, εἶναι μιὰ ἀλλότρια δύναμις γι' αὐτόν, μιὰ δύναμις ποὺ μπορεῖ νὰ τὴν χάσῃ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καὶ νὰ θρεθῆ εἰς τὸν δρόμον ἂν δὲν καταφέρει νὰ πληρῶσῃ τὸ ἐνοικίον τοῦ. Πρέπει, πράγματι, νὰ π λ η ρ ὠ σ ε ι γι' αὐτὸ τὸ νεκροφυλάκιον. Μιὰ κατοικία εἰς τὸ φ ὠ ς, ποὺ ὁ Προμηθεὺς τοῦ Αἰσχύλου τὴν περιγράφει ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα δῶρα ποῦ μ' αὐτὰ μεταμορφώθηκαν οἱ ἄγριοι εἰς ἀνθρώπους, παύει νὰ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐργάτην. Φῶς, ἀέρας, κλπ. — ἢ πιὸ ἀπλῆ ζωικὴ καθαριότητα — παύει νὰ εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ β ρ ω μ ι ᾶ — αὕτη ἡ μόλυνσις καὶ σήψις τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὀχετὸς (ἢ λέξις αὕτη νὰ κατανοηθῆ εἰς τὴν κυριολεξίαν τῆς) τοῦ πολιτισμοῦ — γίνεται στοιχεῖον ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ καθολικὴ ἀ φ ὶ σ ι κ ῆ ἐγκατάλειψις, ἡ σαπισμένη φύσις, γίνεται στοιχεῖον ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Καμιὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του δὲν ὑπάρχει πιά, οὔτε μετὰ τὴν ἀνθρώπινον, οὔτε μετὰ τὴν ἀ π ᾶ ν θ ρ ω π ῆ μορφήν του, δηλαδὴ οὔτε καν μετὰ τὴν ζωῶν μορ-

φή τους. Οί πιό άξεστοι, θάναυσοι τρόποι (καί έργα-
λεϊα) τής ανθρώπινης έργασίας έπανεμφανίζονται για
παράδειγμα, ό ποδόμυλος πού χρησιμοποιούσαν οί Ρω-
μαίοι δουλοι έγινε τρόπος παραγωγής και τρόπος ύπαρξης
πολλών Άγγλων έργατών. Δέν είναι μόνο οί ανθρώπινες
ανάγκες πού λείπουν στον άνθρωπο — άκόμα και ζωώ-
δεις ανάγκες του παύουν να υπάρχουν. Ό Ίρλανδός ξε-
χει άπομείνει με μιá μόνο ανάγκη — τήν ανάγκη να φάει,
να φάει πατάτες, σάπιες πατάτες, τό
χειρότερο είδος τής πατάτας.

Άλλά στην Άγγλία και στη Γαλλία έχουν ήδη και
λίγη Ίρλανδία σε κάθε βιομηχανική τους πόλη. Ό ά-
γριος και τό ζωό έχουν τουλάχιστο τήν ανάγκη να κυνη-
γήσουν, να κινηθούν κλπ., τήν ανάγκη τής συντροφικότη-
τας. Οί μηχανές και ή έργασία άπλοποιούνται για να
μπορέσουν να μετατρέψουν ανθρώπινες ύπάρξεις πού
θρίσκονται άκόμα στην ανάπτυξη τους, πού είναι έντελώς
άνώριμες, πού είναι παιδιά άκόμα, σε έργατες· ένw ό ίδιος
ό έργάτης μετατρέπεται σε έγκαταλειμμένο παιδί. Η μη-
χανή προσαρμόζεται στην άδυναμία του ανθρώπου,
για να μετατρέψει τον άδύνατο άνθρωπο σε μη-
χανή.

Τό γεγονός ότι ό πολλαπλασιασμός τών αναγκών και
τών μέσων για τήν ίκανοποίησή τους δημιουργεί έλλειψη
ανάγκών και μέσων, άποδεικνύεται από τόν πολιτικό οίκο-
νομολόγο (και από τόν κεφαλαιοκράτη — όταν αναφερό-
μαστε στους πολιτικούς οικονομολόγους, έννοούμε γενικά
τους έμπειρικούς επιχειρηματίες πού είναι ή έπιστη-
μολογική έκφραση και ύπαρξη τών πρώτων) με τόν άκό-
λουθο τρόπο:

(1) Περιορίζοντας τες ανάγκες του έργατή στα πιό
στοιχειώδη και αναγκαία επίπεδα τής συντήρησης τής φυ-
σικής του ύπαρξης και περιορίζοντας τή δραστηριότητα
του στην πιό άφρημένη μηχανική κίνηση. Με τόν τρόπο
αυτό, ό πολιτικός οικονομολόγος δηλώνει ότι ό άνθρωπος
δέν έχει άλλες ανάγκες, είτε στη σφαίρα τής δραστηριό-
τητας αναφέρονται αυτές, είτε στη σφαίρα τής κατανάλω-
σης. Γιατί άκόμα και τό είδος αυτό τής ζωής, ό οί-
κονομολόγος τό άποκαλεί άνθρωπινή ζωή
και άνθρωπινή ύπαρξη.

(2) Παίρνοντας σαν επίπεδο του έργατή — τό κα-
θολικό επίπεδο με τήν έννοια ότι ισχύει στη μεγάλη μά-
ζα τών ανθρώπων — τή χειρότερη δυνατή κα-

τάσταση ἀποστέρησης πού μπορεί νά γνωρίσει ἡ ζωὴ (ὑπαρξη). Μετατρέπει τὸν ἐργάτη σὲ μιὰ ὑπαρξη χωρὶς ἀνάγκη καὶ αἰσθήσεις. Μετατρέπει τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐργάτη σὲ καθαρὴ ἀφαίρεση ἀπὸ κάθε δραστηριότητα. Ἔτσι κάθε πολυτέλεια πού μπορεί ν' ἀπολαμβάνει ὁ ἐργάτης εἶναι κατακριτέα, καὶ κάθε τι πού ἀπολαμβάνει πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἀνάγκη — εἴτε στὴ μορφή τῆς παθητικῆς ἱκανοποίησης, εἴτε στὴ μορφή τῆς δραστήριας ἔκφρασης — ἐμφανίζεται μπροστὰ τοῦ σάν πολυτέλεια. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, αὐτὴ ἡ ἐπιστῆμη τοῦ πλοῦτου εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ταυτόχρονα καὶ ἡ ἐπιστῆμη τῆς ἄρνησης, τῆς πείνας, τῆς ἀποταμίευσης πού φτάνει ὡς τὸ σημεῖο ν' ἀποταμιεύσει τὴν ἀνάγκη του γιὰ καθαρὸ ἀέρα, ἢ γιὰ φυσικὴ ἀσκήση. Αὐτὴ ἡ ἐπιστῆμη τῶν θαυμάτων τῆς βιομηχανίας εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἐπιστῆμη τοῦ ἀσκητισμοῦ, καὶ τὸ πραγματικὸ της ἰδανικὸ εἶναι ὁ ἀσκητῆς πού εἶναι ἀρπακτικὸς καὶ φιλάργυρος καὶ ὁ ἀσκητῆς πού εἶναι παραγωγικὸς δούλος. Τὸ ἠθικὸ της ἰδανικὸ εἶναι ὁ ἐργάτης πού τοποθετεῖ ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς μισθοὺς του σὲ ἀποταμιεύσεις καὶ ἀνακάλυψε μάλιστα καὶ μιὰ τέχνη πρόθυμη νὰ ἐξυψώσει αὐτὴ τὴν εὐχάριστη μικρὴ ἰδέα καὶ νὰ παρουσιάσει μιὰ συγκινητικὴ παραλλαγή τῆς στή σκηνῆ. Ἔτσι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία εἶναι — μ' ὅλη τὴν κοσμικὴ τῆς καὶ ἐπιδεικτικὴ ἐμφάνιση — μιὰ πραγματικὴ ἠθικὴ ἐπιστῆμη, ἡ πιὸ ἠθικὴ ἐπιστῆμη. Ἡ αὐταπάρνηση, ἡ ἄρνηση τῆς ζωῆς καὶ δλων τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, εἶναι τὸ πρωταρχικὸ της δόγμα. Ὅσο λιγότερο τρῶς, πίνεις, ἀγοράζεις βιβλία, πηγαίνεις στὸ θέατρο, στὸ χορὸ, στὴν μπυραρία, ὅσο λιγότερο ἀγαπᾷς, σκέφτεσαι, γενικεύεις, τραγουδᾷς, ζωγραφίζεις, κτλ., τόσο περισσότερο ἀποταμιεύεις καὶ τόσο μεγαλύτερος, θὰ γίνῃ αὐτὸς ὁ θησαυρὸς πού δὲ μπορούν νὰ τὸν καταναλώσουν οὔτε ὁ σκῶρος, οὔτε τὰ σκουλήκια — τὸ κερφάλαίό σου.

Ὅσο λιγότερο εἶσαι ἐσὺ ὁ ἴδιος, τόσο λιγότερη εἶναι ἡ ἔκφραση πού δίνεις τῇ ζωῇ σου, ὅσο περισσότερα ἔχεις τόσο περισσότερο ἀλοτριώνεται ἡ ζωὴ σου καὶ τόσο περισσότερο ἀποθηκεύεις τὴν ἀποξενωμένη σου ζωή. Κάθε τι πού ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος, παίρνει ἀπὸ σένα σὲ ζωὴ καὶ ἀνθρωπιά, σοῦ τὸ ἀποδίδει μὲ τὴ μορφή χροήματος καὶ πλοῦτου. Καὶ κάθε τι πού εἶσαι ἀνίκανος νὰ κάνεις, τὸ χρῆμα σου θὰ τ' ἀναλάβει νὰ τὰ θγάλει

πέρα: μπορεί να φάει, να πιει, να χορέψει, να πάει στο θέατρο, μπορεί να ιδιοποιηθεί τέχνη, μάθηση, ιστορικά περιέργεια, πολιτική δύναμη, μπορεί να ταξιδέψει, είναι ί κ α ν ό να κάνει όλα αυτά τα πράγματα για σένα: Μπορεί ν' αγοράσει κάθε τι· είναι γνήσιος π λ ο υ τ ο ς, γνήσια ί κ α ν ό τ η τ α. 'Αλλά για όλα αυτά, τό μόνο που του ἀ ρ ε σ ε ι είναι να δημιουργεί τόν έαυτό του, ν' αγοράζει τόν έαυτό του, γιατί στο κάτω - κάτω κάθε τι άλλο είναι ύπηρετής του. "Όταν έχω τόν άφέντη, έχω τόν ύπηρετή και δέν έχω ανάγκη από τόν ύπηρετή του. "Έτσι, όλα τα πάθη και όλη ή δραστηριότητα βρίσκονται μέσα στην π λ ε ο ν ε ξ ί α. 'Ό εργάτης επιτρέπεται να έχει τόσα όσα είναι άρκετά για να ζήσει και του επιτρέπεται να ζήσει μόνο για να έχει.

Είναι άλθθεια ότι δημιουργήθηκε μιá διαμάχη στην πολιτική οικονομία. 'Η μιá σχολή (Λωντερντάλε, Μάλθους, κ.ά.) υίοθετεί τήν πολυτέλεια και άπορρίπτει με άγανάκτηση τή λιτότητα. 'Η άλλη σχολή (Σαίη, Ρικάρντο κ.ά.) υίοθετεί τή λιτότητα και άπορρίπτει κατηγορηματικά τήν πολυτέλεια. 'Η πρώτη παραδέχεται ότι τάσσεται με τήν πολυτέλεια για να παράγει έ ρ γ α σ ί α. Δηλαδή άπόλυτη λιτότητα. 'Η δεύτερη παραδέχεται ότι τάσσεται με τή λιτότητα για να παράγει π λ ο υ τ ο ς, δηλαδή πολυτέλεια. 'Η πρώτη κατέχεται από τή ρ ο μ α ν τ ι κ ή ιδέα ότι ό πλουσιος δέν πρέπει να καταναλώνει από πλεονεξία και μόνο. "Έρχεται επίσης σε αντίθεση με τούς νόμους της όταν προωθεί τήν ιδέα τής σ π α τ ά λ η ς σαν άμεσο μέσο πλουτισμοϋ. 'Η άλλη πλευρά έμφανίζει ζωηρά και λεπτομερειακά έπιχειρήματα για να πείσει ότι με τή σπατάλη μειώνουμε αντί ν' αύξάνουμε τά ύ π ά ρ χ ο ν τ ά μας. Οί ύποστηρικτές τής τελευταίας άρνοϋνται ύποκριτικά να παραδεχτοϋν ότι ή παραγωγή ρυθμίζεται από τήν ιδιοτροπία και τό γούστο· ξεχνοϋν τίς «έκλεπτισμένες άνάγκες», ξεχνοϋν ότι χωρίς κατανάλωση δέ μπορεί να ύπάρξει παραγωγή. Ξεχνοϋν ότι με τόν άνταγωνισμό ή παραγωγή έπεκτείνεται άναπόφευκτα και άποκτā περισσότερη πολυτέλεια. Ξεχνοϋν ότι είναι ή χρήση που καθορίζει τήν άξία ενός πράγματος και ότι είναι ή μόδα που καθορίζει τή χρήση. Θέλουν βέβαια να παραχθοϋν «χρήσιμα πράγματα» αλλά ξεχνοϋν ότι ή παραγωγή τόσων πολλών χρησιμων πραγμάτων παράγει επίσης και πολλούς ά χ ρ η σ τ ο υ ς άνθρώπους. 'Αμφότερες οί πλευρές ξεχνοϋν ότι σπατάλη και λιτότητα, πολυτέλεια και στέρηση, πλοϋτος και φτώχεια είναι ίσα.

Και δὲν πρέπει νὰ εἶσαι φειδωλὸς μόνο στὴν ἱκανοποίηση τῶν ἄμεσων αἰσθήσεων, ὅπως εἶναι τὸ φαγητό, κτλ. Πρέπει ἐπίσης νὰ εἶσαι προσεκτικὸς στὴ συμμετοχὴ σου σὲ ὑποθέσεις γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, δείχνοντας συμπάθεια ἐμπιστοσύνη κτλ., ἂν θέλεις νὰ εἶσαι οἰκονόμος καὶ ἂν θέλεις ν' ἀποφύγεις τὴν καταστροφὴ σου ἀπὸ αὐτά-πάτες.

Πρέπει νὰ κάνεις κάθε τι ποῦ εἶναι δικό σου πρόσφορο στὴν ἔξαγορά, δηλαδὴ χρήσιμο. Θὰ ρωτοῦσα τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο: πειθαρχῶ στοὺς οἰκονομικοὺς νόμους ἂν κάνω χρήματα πουλώνοντας τὸ σῶμα μου στὴν ἐπιθυμία κάποιου ἄλλου (στὴ Γαλλία οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ὀνομάζουν τὴν πορνεία τῶν γυναικῶν τους καὶ τῶν κοριτσιῶν τους ἐνδέκατη ἐργάσιμη ὥρα, ποῦ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀλήθεια), ἢ ἂν πουλήσω τὸ φίλο μου στοὺς Μαροκινούς (¹) (τὸ ἄμεσο πούλημα ἀνθρώπων στὴ μορφὴ ἐμπορίου στρατευσίμων κτλ., συμβαίνει σὲ ὄλες τίς πολιτισμένες χῶρες); Ἢ ἀπάντησέ του θὰ εἶναι: οἱ πράξεις σου δὲν παραβαίνουν τοὺς νόμους μου, ἀλλὰ θὰ μπορούσες νὰ διαπιστώσεις τί ἔχουν νὰ ποῦν γι' αὐτό ἢ Ἐξαδέλφη Ἠθικὴ καὶ ἢ Ἐξαδέλφη Ἰθρησκεία ἢ ἠθικὴ καὶ ἢ θρησκεία τῆς π ο λ ι τ ι κ ῆ ς μ ο υ ο ἰ κ ο ν ο μ ί α ς δὲν ἔχουν καμιὰ ἀντίρρηση νὰ κάνουν, ἀλλά... Ἐπὶ αὐτὸν θὰ πρέπει νὰ πιστέψω, λοιπόν; Τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἢ τὴν ἠθικὴ; Ἢ ἠθικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ κ έ ρ δ ο ς, ἐργασία καὶ λιτότητα, ἐγκράτεια — κι ὥστόσο ἢ πολιτικὴ οἰκονομία ὑπόσχεται νὰ ἱκανοποιήσῃ τίς ἀνάγκες μου. Ἢ πολιτικὴ οἰκονομία τῆς ἠθικῆς εἶναι ὁ πλοῦτος μιᾶς καλῆς συνείδησης, ἀρετῆς, κτλ. Ἐπὶ αὐτὸν θὰ εἶμαι ἐνάρτετος ἂν δὲν ὑπάρχω; Καὶ πῶς μπορῶ νὰ ἔχω μιὰ καλὴ συνείδηση ἂν δὲν ἔχω ἐπίγνωση γιὰ κάθε τί;

Εἶναι μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀποξένωσης ὅτι κάθε τομέας μου ἐπιβάλλει ἓνα διαφορετικὸ καὶ ἀντίθετο μέτρο, ἄλλο μέτρο γιὰ τὴν ἠθικὴ, ἄλλο γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, κ.ο.κ. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ καθένας ἀπ' τοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ καθένας συγκεντρώνεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη περιοχὴ ἀποξενωμένης οὐσιαστικῆς δραστηριότητος ὁ καθένας σχετίζεται μ' ἓνα ἀποξενωμένο τρόπο πρὸς τὸν ἄλλο... Ἐτσι ὁ Μ. Σεβαλιέ κατηγορεῖ τὸν Ρικάρντο ὅτι ἀποχωρίζεται τὴν ἠθικὴ. Ἐπὶ αὐτὸν θὰ εἶμαι ἐνάρτετος ἂν δὲν ὑπάρχω; Καὶ πῶς μπορῶ νὰ ἔχω μιὰ καλὴ συνείδηση ἂν δὲν ἔχω ἐπίγνωση γιὰ κάθε τί;

(¹) Ἐπὶ αὐτὸν θὰ εἶμαι ἐνάρτετος ἂν δὲν ὑπάρχω; Καὶ πῶς μπορῶ νὰ ἔχω μιὰ καλὴ συνείδηση ἂν δὲν ἔχω ἐπίγνωση γιὰ κάθε τί;

σει τή δική της γλώσσα. *Αν ή γλώσσα αὐτή δὲν εἶναι ή γλώσσα τῆς ήθικῆς σ' αὐτό δὲ φταίει ὁ Ρικάρντο. Ὁ Σεβαλιὲ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία στὸ βαθμὸ πού ήθικολογεῖ ἀλλὰ πραγματικά καὶ ἀναγκαστικά ἀποχωρίζεται ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ήθικὴ στὸ βαθμὸ πού ἀσχολεῖται μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Ἡ σχέση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν ήθικὴ εἶναι εἴτε αὐθαίρετη καὶ πιθανή, δηλαδή οὔτε ἐδραιωμένη, οὔτε ἐπιστημονικὴ, μιὰ προσποίηση, ἢ εἶναι ο ὕ σ ι α σ τ ι κ ῆ καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ή σχέση τῶν οἰκονομικῶν νόμων πρὸς τὴν ήθικὴ. *Αν μιὰ τέτοια σχέση δὲν ὑπάρχει, ἢ ἂν τὸ ἀντίθετο εἶναι μᾶλλον ή περίπτωσις, μπορεῖ ὁ Ρικάρντο νὰ κάνει τίποτα πάνω σ' αὐτό; *Επιπρόσθετα, ή ἀντίθεση μεταξὺ πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ήθικῆς εἶναι μόνο φ α ι ν ο μ ε ν ι κ ῆ. Εἶναι ἀντίθεση καὶ ταυτόχρονα δὲν εἶναι ἀντίθεση. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀπλᾶ καὶ μόνο ἐκφράζει τοὺς ήθικοὺς νόμους μ ἔ τ ὸ δ ι κ ὸ τ ῆ ς τ ρ ὀ π ο.

Ἡ ἀπουσία τῶν ἀναγκῶν σὰν βασικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι πιὸ ἐντυπωσιακὰ φανερὴ στὴ θ ε ω ρ ί α τ ῆ ς γ ι ᾶ τ ὸ ν π λ η θ ο σ μ ὸ. Ὑπάρχουν π ᾶ ρ α π ο λ λ ο ἰ ἄνθρωποι. Ἀκόμα καὶ ή ὕπαρξις ἐνὸς ἀνθρώπου εἶναι καθαρὴ πολυτέλεια. *Αν, λοιπόν, ὁ ἐργάτης εἶναι «ήθικός» θὰ εἶναι φ ε ι δ ω λ ὸ ς σ τὴν ἀναδημιουργία. (Ὁ Μίλλ εἰσηγεῖται δημόσιους ἐπαίνους, γι' αὐτοὺς πού δείχνουν ἐγκράτεια στὰ σεξουαλικά ζητήματα καὶ μομφές γι' αὐτοὺς πού ἀμαρτάνουν ἐναντία σ' αὐτὴ τὴν στεριότητα τοῦ γάμου... Δὲν εἶναι αὐτὸ ή ήθικὴ, τὸ δόγμα, τοῦ ἀσκητισμοῦ;). (1) Ἡ παραγωγή ἀνθρώπων ἐμφανίζεται σὰν δημόσια καταστροφή.

Ἡ σημασία πού ἔχει ή παραγωγή γιὰ τὸν πλούσιο ἀ π ο κ α λ ὕ π τ ε τ α ι σ τὴ σημασία πού ἔχει γιὰ τὸν φτωχό. Στὴν κορυφὴ ἐκδηλώνεται πάντοτε μ' ἕναν ἐκλεπτυσμένο, καλυμμένο, διαφορούμενο τρόπο, σὰν μιὰ αὐταπάτη. Στὴ θάσις ἐκδηλώνεται μ' ἕναν τραχὺ, ἄμεσο καὶ ἀπροκάλυπτο τρόπο σὰν μιὰ πραγματικότητα. Ἡ ἀξεστη ἀνάγκη τοῦ ἐργάτη εἶναι πολὺ μεγαλύτερη πηγὴ κέρδους ἀπὸ τὴν ἔ κ λ ε π τ υ σ μ ἔ ν η ἀνάγκη τοῦ πλουσίου. Τὰ ὑπόγεια διαμερίσματα στὸ Λονδίνο ἀποφέρουν περισσότερα στοὺς ἰδιοκτῆτες ἀπ' ὅ,τι τὰ παλάτια, δηλαδή ἀποτελοῦν μ ε γ α λ ὕ τ ε ρ ο π λ ο ὕ τ ο γιὰ τὸν πλούσιο καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, μεγαλύτερο κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ π λ ο ὕ τ ο.

(1) Τζαίμς Μίλλ, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 59.

Ἡ βιομηχανία κερδοσκοπεῖ μὲ τὸν ἐκλεπτυσμὸ τῶν ἀναγκῶν, ὅπως κερδοσκοπεῖ καὶ μὲ τὸν π ρ ω τ ο γ ο ν ι σ μ ὀ τ ο υ ς. Ἄλλὰ ὁ πρωτογονισμὸς παράγεται τεχνητά, καὶ ὁ πραγματικὸς τρόπος ἀπόλαυσης μετατρέπεται σὲ ἀποχαύνωση, σὲ μιὰ ἀπατηλὴ ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης, σ' ἕναν πολιτισμὸ μ ἔ σ α σ τὸν πρωτόγονο θαρβαρισμὸ τῆς ἀνάγκης. Τὰ ἀγγλικά χαμαιτυπεῖα λοιπὸν εἶναι ἡ σ υ μ β ο λ ι κ ῆ ἀντιπροσώπευση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ π ο λ υ τ ἔ λ ε ι ᾶ τοὺς φανερώνει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀληθινὴ σχέση τῆς βιομηχανικῆς πολυτέλειας καὶ τοῦ πλοῦτου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀποτελοῦν δίκαια τῆ μόνῃ κυριακάτικῃ διασκέδασῃ τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ καὶ ἀντιμετωπίζονται τουλάχιστο μὲ ἀνεκτικότητα ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀστυνομία.

Εἶδαμε ἤδη πῶς ἀκριβῶς ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος θεμελιώνει τὴν ἐνότητα τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ κεφαλαίου μὲ μερικοὺς διαφορετικοὺς τρόπους: ① κεφάλαιο εἶναι ἡ σ υ σ ω ρ ε υ μ ἔ ν η ἔ ρ γ α σ ῖ α. ② Ὁ σκοπὸς τοῦ κεφαλαίου μέσα στὴν παραγωγή — ἐν μέρει ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου μὲ κέρδος, ἐν μέρει τὸ κεφάλαιο σὰν πρώτη ὕλη (ὕλη ἐργασίας) καὶ ἐν μέρει σὰν ἔ ρ γ α λ ε ῖ ο ἔ ρ γ α σ ῖ α ς ἀπὸ μόνου (ἡ μηχανὴ εἶναι κεφάλαιο ἄμεσα ταυτόσημο μὲ τὴν ἐργασία) — εἶναι ἡ π α ρ α γ ω γ ῖ κ ῆ ἔ ρ γ α σ ῖ α. ③ Ὁ ἐργάτης εἶναι ἕνα κομμάτι κεφαλαίου. ④ Οἱ μισθοὶ ἀνήκουν στὸ κόστος τοῦ κεφαλαίου. ⑤ Γιὰ τὸν ἐργάτη, ἡ ἐργασία εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ ζωτικοῦ τοῦ κεφαλαίου. ⑥ Γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, ἡ ἐργασία εἶναι ἕνας παράγοντας στὴ δραστηριότητα τοῦ κεφαλαίου του.

Τελικά, ⑦ ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος δέχεται τὴν ἀρχικὴ ἐνότητα κεφαλαίου καὶ ἐργασίας σὰν ἐνότητα κεφαλαιοκράτη καὶ ἐργάτη, μιὰ ἐνότητα ποὺ τὴν βλέπει σὰν πρωταρχικὴ κατάσταση εὐτυχίας. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἀλληλοσπαράζονται μὲ τὴ μορφή δύο ἀτόμων, εἶναι γιὰ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο σ υ μ π τ ω μ α τ ῖ κ ὸ, κὶ ἐπομένως πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ ἀναφορὰ σὲ ἐξωτερικοὺς παράγοντες. (βλέπε Μίλλ).

Τὰ ἔθνη ποὺ θαμπώνονται ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴ λάμπη τῶν πολυτίμων μετάλλων καὶ λατρεύουν τὸ μεταλλικὸ χρῆμα, δὲν ἀναπτύχθηκαν ἀκόμα σὲ χρηματικὰ ἔθνη. Ἄς συγκρίνουμε τὴν Ἀγγλίαν μὲ τὴ Γαλλίαν. Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ λύση τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων εἶναι μιὰ λειτουργία πρακτικῆς ἐφαρμογῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀληθινὴ πρακτικὴ εἶναι

ή κατάσταση μιᾶς πραγματικῆς καὶ θετικῆς θεωρίας, φαίνεται, γιὰ παράδειγμα, στὴν περίπτωση τῆς εἰδωλολατρίας (φετιχισμού). Ἡ αἰσθητὴ νόηση ἑνὸς εἰδωλολάτρη εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ νόηση ἑνὸς Ἑλληνα γιὰτὶ ἡ αἰσθητὴ του ὕπαρξη εἶναι διαφορετικὴ. Ἡ ἀφρημένη ἐχθρότητα ἀνάμεσα στὴν αἰσθηση καὶ στὴ διάνοια εἶναι ἀναπόφευκτη ὅσο ἡ ἀνθρώπινη αἰσθηση γιὰ τὴ φύση, ἡ ἀνθρώπινη σημασία τῆς φύσης καὶ κατὰ συνέπεια ἡ φυσικὴ αἰσθηση τοῦ ἀνθρώπου, δὲν παρήχθηκε ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἰσότητα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ μετάφραση στὰ γαλλικά, δηλαδὴ σὲ πολιτικὴ μορφή, τῶν γερμανικῶν «Ἐγὼ = ἐγώ». Ἰσότητα σὰν βάση τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι ἡ πολιτικὴ του θεμελίωση. Εἶναι ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Γερμανοῦ ποὺ θεμελιώνει τὸν κομμουνισμό στὸ γεγονός ὅτι βλέπει τὸν ἀνθρώπο σὰν καθολικὴ αὐτοσυνείδηση. Δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ξεπέραςμα τῆς ἀποξένωσης προέρχεται πάντοτε ἀπὸ τὴ μορφή τῆς ἀποξένωσης ποὺ εἶναι ἡ κυρίαρχη δύναμη — στὴ Γερμανία ἡ αὐτοσυνείδηση στὴ Γαλλία, ἡ ἰσότητα στὴν Ἀγγλία, ἡ πραγματικὴ, ὕλική, πρακτικὴ ἀνάγκη, ποὺ θεωρεῖ μόνο τὸν ἑαυτὸ της σὰ μέτρο. Ἀπ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἀποψη θάπρεπε νὰ κριθῆ καὶ ν' ἀναγνωριστεῖ ὁ Προυντόν.

*Ἄν χαρακτηρίσουμε τὸν ἴδιο τὸν κομμουνισμό — ποὺ ἐξαιτίας τοῦ χαρακτήρα του σὰν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, σὰν ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας ποὺ θεμελιώνεται μὲ τὸν ἑαυτὸ της μέσω τῆς ἄρνησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας -- δὲν εἶναι ἡ ἀληθινὴ, αὐτογεννῶμενη θέση, ἀλλὰ μιὰ θέση ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία... (¹) ἡ πραγματικὴ ἀποξένωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς παραμένει καὶ εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐπίγνωση ποὺ ἔχει κανεὶς γιὰ τὴν ὕπαρξή της. Ἡ ἀποξένωση μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ καθιερωθεῖ ὁ κομμουνισμός. Γιὰ νὰ παραμεριστεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἰδέα τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι ἀρκετὴ. Γιὰ νὰ παραμεριστεῖ ὅμως ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὅπως ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, εἶναι ἀπαραίτητὴ ἡ πραγματικὴ κομμουνιστικὴ δραστηριότητα. Ἡ ἱστορία θὰ παράγει τὴν δραστηριότητα αὐτὴ

(¹) Στὸ σημεῖο αὐτὸ λείπει μιὰ γωνιά τοῦ χειρογράφου καὶ μόνο κομμάτι ἀπὸ ἕξη προτάσεις παραμένουν. Τὸ νόημα τῆς παραγράφου ποὺ λείπει εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπανωσυνδεθεῖ.

και ή κίνηση πού γνωρίζουμε ήδη στη σ κ έ ψ η σάν αυ-
τοπαραμεριζόμενη, θα περάσει στην πραγματικότητα από
μια δύσκολη και παρατεταμένη διαδικασία. Άλλά πρέπει να
δοϋμε σάν πραγματική πρόοδο τὸ γεγονός ὅτι κατορθώσα-
με ἀπὸ τὴν ἀρχή νὰ συνειδητοποιήσουμε τοὺς περιορισμούς
καθὼς και τὸ σκοπὸ τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς προόδου και εἴμα-
στε σὲ θέση νὰ δοϋμε ἀκόμα πιὸ πέρα.

“Ὅταν οἱ κομμουνιστὲς ἐ ρ γ ά τ ε ς συνενώνονται, ὁ
ἄμεσος σκοπὸς τοὺς εἶναι ἡ καθοδήγηση, ἡ προπαγάνδα
κτλ. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀποκτοῦν μιὰ νέα ἀνάγκη — τὴν
ἀνάγκη ν’ ἀποτελέσουν μιὰ κοινωνία — κι’ ἐκεῖνο πού φαίνε-
ται σάν μέσο μετατρέπεται σὲ σκοπὸ. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἐ-
ξέλιξη φαίνεται πολὺ καθαρά στὶς συναθροίσεις τῶν Γάλ-
λων σοσιαλιστῶν ἐργατῶν. Κάπνισμα, φαγητό, ποτό κτλ.,
δὲν εἶναι πιὰ μέσο γιὰ τὴ δημιουργία δεσμῶν μεταξὺ ἀν-
θρώπων. Ἐκεῖνο πού τοὺς ἱκανοποιεῖ εἶναι τὸ σωματεῖο, ὁ
σύνδεσμος, ἡ συζήτηση πού θέτει κοινωνικοὺς στόχους. Ἡ
ἀδελφότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι μιὰ κενὴ φράση, εἶναι
μιὰ πραγματικότητα. Βλέπεις τὴν εὐγένεια τοῦ ἀνθρώπου
νὰ λάμπει στὰ τραχιὰ πρόσωπα τῶν συναθροισμένων ἐργα-
τῶν.

“Ὅταν ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ζήτηση
και προσφορὰ πάντοτε ἐξισορροποῦνται, ξεχνᾷ ἀμέσως, τὴ
δικὴ τῆς διαβεβαίωση ὅτι ἡ προσφορὰ ἀ ν θ ρ ῶ π ω ν (ἡ
θεωρία τοῦ πληθυσμοῦ) πάντοτε ὑπερβαίνει τὴ ζήτηση και
γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὴν προσφορὰ
και τὴ ζήτηση θρῖσκει τὴν πιὸ φανερὴ τῆς ἔκφραση στον
οὐσιαστικὸ σκοπὸ τῆς παραγωγῆς — στὴν ὕπαρξη τοῦ ἀν-
θρώπου.

Στὸ βαθμὸ πού τὸ χρῆμα πού ἐμφανίζεται σὰ μέσο, εἶ-
ναι ἡ ἀληθινὴ δύναμη και ὁ μοναδικὸς σ κ ο π ὄ ς —
στὸ βαθμὸ πού γενικὰ τὸ μ έ σ ο μ ο ῦ δίνει τὴν ὕπαρξη
και ἰδιοποιεῖ γιὰ μένα τὴν ἀλλότρια και ἀντικειμενικὴ ὕπαρ-
ξη, εἶναι α ὗ τ ο σ κ ο π ὄ ς... γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ γε-
γονὸς ὅτι ἡ γαιοκτησία, ὅπου ἡ γῆ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς,
και τὸ ἄ λ ο γ ο και τὸ σ π α θ ῖ ὅπου εἶναι τὰ π ρ α -
γ μ α τ ῖ κ ἄ μ έ σ α ζ ω ῆ ς, ἀναγνωρίζονται σάν π ρ α -
γματικὲς πολιτικὲς δυνάμεις. Στὸ Μεσαίωνα μιὰ τάξη ἀπο-
κτᾷ τὴ χειραφέτησή τῆς μόλις τῆς ἐπιτραπεί νὰ φέρει ξί-
φος. Ἐνάμεσα στοὺς νομαδικοὺς λαοὺς εἶναι τὸ ἄ λ ο γ ο
πού μὲ μεταβάλλει σὲ ἐλεύθερο ἄνθρωπο και συμμετοχο στὴ
ζωὴ τῆς κοινότητος.

Εἶπαμε λίγο πιὸ πάνω ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει στὴ

σπηλιά, κτλ., αλλά μ' έναν αποξενωμένο και άπεχθή τύπο. 'Ο άγριος στη σπηλιά του — ένα στοιχείο τής φύσης πού είναι ελεύθερα προσιτό για χρήση του και κατοικία — δέν δοκιμάζει τήν έμπειρία του ξένου περιβάλλοντος. Νιώθει τόση οίκειότητα μέ τό περιβάλλον του όση τό ψάρι στο νερό. 'Αλλά ή φτωχή ύπόγεια κατοικία του έργάτη είναι ένα δυσάρεστο στοιχείο, μιá «ά λ λ ό τ ρ ι α» περιοριστική δύναμη πού κατακτιέται μόνο μέ τόν ιδρώτα του και τό αίμα του». Δέ μπορεί νά τό δεί σάν σπίτι του σάν κάτι δικό του. 'Αντίθετα νιώθει νά θρίσκει στο σπίτι κάποιου άλλου, σ' ένα ξένο σπίτι, πού ό ιδιοκτήτης караδοκει κάθε μέρα και του κοινοποιεί τήν έξωση μόλις δέν κατοφέρει νά πληρώσει τό νοίκι του. Ταυτόχρονα έχει έπίγνωση τής διαφοράς τής ποιότητας ανάμεσα στη δική του κατοικία και στις άλλες ανθρώπινες κατοικίες πού έχουν οί πλούσιοι.

'Η αποξένωση έμφανίζεται όχι μόνο στο γεγονός ότι τά μέσα τής ζωής, μο υ άνήκουν σ' έναν ά λ λ ο και ότι ή έ π ι θ υ μ ί α μου είναι ή άπρόσιτη κατοχή κάποιου ά λ λ ο υ, αλλά επίσης και στο γεγονός ότι όλα τά πράγματα είναι ά λ λ α και όχι αυτά τά ίδια, ότι ή δραστηριότητά μου είναι ά λ λ η και όχι αυτή ή ίδια, και ότι τελικά — και αυτό ισχύει και για τόν κεφαλαιοκράτη επίσης — μιá ά π ά ν θ ρ ω π η δύναμη κυβερνά τό κάθε τι.

'Υπάρχει ένας πλούτος άδρανής και σπάταλος, πού εγκαταλείπεται άποκλειστικά στην άπόλαυση. 'Ο κάτοχος μιáς τέτοιας άπόλαυσης είναι δ ρ α σ τ ή ρ ι ο ς μόνο σάν έ φ ή μ ε ρ ο άτομο, πού γυροφέρνει άσκοπα. Βλέπει τή σκληρή δουλειά τών άλλων, τόν ιδρώτα και τό αίμα τους, σάν λεία για τίς έπιθυμίες του, και θεωρεί τόν άνθρωπο γενικά — συμπεριλαμβανομένου και του έαυτου του — σάν μιá μάταιη και θύσιμη ύπαρξη. Μέ άλαζονεία περιφρονει τό ανθρώπινο είδος, σπαταλώντας τόσα πολλά, όσα θά μπορούσαν νά συντηρήσουν έκατό ανθρώπινες ύπάρξεις και διαδίδει τήν κακόφημη άυταπάτη ότι ή άχαλίωτη άσωτία του και ή άκατάπαυτη, αντιπαραγωγική κατανάλωσή του είναι μιá κατάσταση τής έ ρ γ α σ ί α ς και για τό λόγο αυτό σ υ ν τ ή ρ η σ η για τούς άλλους. Γι' αυτόν, ή πραγμάτωση τών ουσιαστικών δ υ ν ά μ ε ω ν τ ο υ ά ν θ ρ ώ π ο υ είναι ή πραγμάτωση τής δικής του άτακτης ύπαρξης, τά πάθη του και οί ιδιότροπες και άλλόκοτες ιδέες του. 'Αλλά αυτός ό πλούτος, πού θεωρεί τόν πλούτο άπλά και μόνο σάν μέσο, άξιο μόνο νά καταστραφεί, και πού για τό λόγο αυτό είναι σκλάβος και άφέντης, γενναιόδωρος

καὶ θάνασος, ἰδιότροπος, φαντασμένος, παράτολμος, ἐκλεπ-
πτυσμένος, μορφωμένος, ἀφελής — αὐτὸς ὁ πλοῦτος δὲν ἀ-
πέκτησε ἀκόμα τὴν ἐμπειρία τοῦ π λ ο ῦ τ ο υ σὰν μιὰ ὁλό-
τελα ἀ λ λ ὄ τ ρ ι α δ ῦ ν α μ ῆ ὑπεράνω τοῦ ἑαυτοῦ τῆς·
δὲν βλέπει στὸν πλοῦτο τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴ δική
του δύναμη, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ὁποῖου δὲν εἶναι ὁ πλοῦ-
τος, ἀλλὰ ἡ κατανάλωση... (1) .

...καὶ ἡ φανταχτερὴ αὐταπάτη γιὰ τὴ φύση τοῦ πλού-
του — μιὰ αὐταπάτη ποὺ ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴ
ἐμφάνιση — ἔρχεται ἀντιμέτωπη μὲ τὸν ἔ ρ γ α τ ι κ ὸ ,
ἐγκρατὴ, π ρ ο σ γ ε ι ω μ ἔ ν ο , ο ἴ κ ο ν ὸ μ ο βιομη-
χανοῦ ποὺ εἶναι διαφωτισμένος γιὰ τὴ φύση τοῦ πλούτου
ὄχι μόνον παρέχει ἓνα εὐρύτερο φάσμα εὐκαιριῶν γιὰ τὶς
ἀπολαύσεις τοῦ ἄλλου καὶ τὸν κολακεύει μὲ τὰ προϊόντα
του — γιὰτὶ τὰ προϊόντα του εἶναι ἄφθονες φτηνὲς φιλο-
φρονήσεις γιὰ τὶς ὀρέξεις τοῦ σπάταλου — ἀλλὰ ἐπίσης
καταφέρνει νὰ ἰδιοποιηθεῖ μὲ χ ρ ῆ σ ι μ ο τρόπο τῆ φθί-
νουσα δύναμη τοῦ ἄλλου. *Ἔτσι ἂν ὁ βιομηχανικὸς πλοῦτος
ἐμφανίζεται ἀρχικὰ σὰν προϊόν ὑπερβολικοῦ, ἀπίστευτου
πλούτου, στὴν ἐνυπάρχουσα πορεία τῆς ἀνάπτυξής του
ὑποσκελίζει δραστήρια τὸν σπάταλο πλοῦτο. Γιατὶ ἡ πτώ-
ση στὸν τ ὸ κ ο ῦ χ ρ ῆ μ α τ ο ς εἶναι μιὰ ἀναγκαία
συνέπεια καὶ ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης.

*Ἔτσι τὰ μέσα τοῦ σπάταλου εἰσοδηματῆ μειώνονται
καθημερινὰ σὲ ἀ ν τ ῖ σ τ ρ ο φ ῆ ἀναλογία πρὸς τὶς αὐ-
ξανόμενες πιθανότητες καὶ πειρασμοὺς τῆς ἀπόλαυσης.
Πρέπει δηλαδὴ ἢ νὰ καταναλώσει ὁ ἴδιος τὸ κεφάλαιο, καὶ
ἐνεργώντας ἔτσι νὰ ἐπιφέρει τὴν καταστροφή του, ἢ νὰ γί-
νει βιομηχανικὸς κεφαλαιοκράτης... Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅ-
τι ὑπάρχει μιὰ ἄμεση καὶ σταθερὴ αὔξηση στοῦ ἔ ν ο ἴ κ ι ο
τ ῆ ς γ ῆ ς σὰν ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυ-
ξης, ἀλλὰ ὅπως εἶδαμε ἤδη ἔρχεται ἀναπόφευκτα ὁ καιρὸς
ποὺ ἡ γαιοκτησία, ὅπως κάθε ἄλλο εἶδος ἰδιοκτησίας πέ-
φτει στὴν κατηγορία τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἀναπαράγει τὸν
ἑαυτό του μὲ κέρδος — καὶ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας
βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀκόμα καὶ ὁ
σπάταλος γαιοκτῆμονας πρέπει ἢ νὰ καταναλώσει τὸ κεφάλαι-
οῦ του, δηλαδὴ νὰ καταστρέψει τὸν ἑαυτό του, ἢ νὰ γίνῃ
ἐνοικιαστὴς ἀγρότης τῆς δικῆς του ἰδιοκτησίας — ἀγροτι-
κὸς βιομήχανος.

---

(1) Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας εἶναι σκιασμένο καὶ λεί-
πουν τρεῖς ἢ τέσσερις ἀράδες.

Ἡ πτώση στὸν τόκο τοῦ χρήματος — πού ὁ Προυντὸν τὴ θεωρεῖ σὰν κατάργηση τοῦ κεφαλαίου καὶ σὰν τάση πρὸς τὴν κοινωνικοποίηση τοῦ κεφαλαίου — εἶναι συνακόλουθα μᾶλλον ἓνα ἄμεσο σύμπτωμα τῆς ὀλοκληρωτικῆς νίκης τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαίου πᾶνω στὸν σπάταλο πλοῦτο, δηλαδὴ ἡ μεταμόρφωση ὅλης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὲ βιομηχανικὸ κεφάλαιο. Εἶναι ἡ ἀπόλυτη νίκη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πᾶνω σὲ ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἰδιότητες τῆς πού εἶναι ἀκόμα φαινομενικὰ ἀνθρώπινες καὶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τοῦ κατόχου ἰδιοκτησίας στὴν οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. — στὴν ἐργασία. Ἀσφαλῶς καὶ ὁ βιομηχανικὸς κεφαλαιοκράτης ἀποζητᾷ τὴν ἀπόλαυση. Δὲν ἐπιστρέφει, ὅμως, μὲ κανένα τρόπο σὲ μιὰ ἀφύσικη ἀπλότητα τῆς ἀνάγκης, ἡ διασκέδασή του εἶναι περιστασιακὴ, ἓνας τρόπος χαλάρωσης, ὑποβοηθητικὸς τῆς παραγωγῆς· ταυτόχρονα εἶναι μιὰ ὑπολογισμένη μορφή οἰκονομικῆς ἀπόλαυσης, γιατί χρεώνεται σὰν ἕξοδο τοῦ κεφαλαίου. Τὸ ποσὸ πού ξοδεύτηκε δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπερβαίνει ἐκεῖνο πού μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου μὲ κέρδος. Ἔτσι ἡ διασκέδαση ἀποκτᾷ κάποιο νόημα κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ἄτομο πού ἀναζητᾷ τὴν ἀπόλαυση ἀποκτᾷ κάποιο νόημα κάτω ἀπὸ τὸ ἄτομο πού κεφαλαιοποιεῖ, ἐνῶ προηγούμενα ἴσχυε τὸ ἀντίθετο. Ἔτσι, ἡ πτώση τοῦ ποσοστῶ τοῦ τόκου εἶναι ἓνα σύμπτωμα τῆς ἀναπτυσσόμενης κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀποξένωσης πού ἐπιταχύνει τὴν πορεία τῆς πρὸς τὴ δικὴ τῆς κατάργηση. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸ πού ὑπάρχει ἐπιθεβαιώνει τὸ ἀντίθετό του.

Ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους γιὰ τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν ἀποταμίευση εἶναι ἀπλὰ μιὰ διαμάχη μεταξὺ τῆς μερίδας ἐκείνης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πού ἀπέκτησε ἐπίγνωση τῆς φύσης τοῦ πλούτου καὶ τῆς μερίδας πού εἶναι ἀκόμα οἰχμάλωτη μέσα στὶς ρομαντικὲς καὶ ἀντιβιομηχανικὲς ἀναπολήσεις. Ἀλλὰ καμιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἀντιμαχόμενες μερίδες δὲν ξέρεي πῶς νὰ ἐκφράσει τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης μὲ ἀπλὸ τρόπο, κι' ἔτσι καμιὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπικρατήσῃ.

Ἐπιπρόσθετα, ἡ γαιόπρῶσοδος σὰν γαιοπρόσδοτος ἔχει καταργηθεῖ, γιατί τὸ ἐπιχείρημα τῶν φυσιοκρατῶν, πού λένε ὅτι ὁ γαιοκτῆμονας εἶναι ὁ μόνος ἀληθινὸς παραγωγὸς ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, πού δείχνουν ὅτι ὁ γαιοκτῆμονας σὰν τέτοι-

ος είναι ο μόνος απόλυτα αντιπαραγωγικός εισοδηματίας. Ἡ γεωργία είναι μιὰ ὕλη γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, πού ἐπενδύει τὸ κεφάλαιό του μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅταν ἀναμένει νὰ τοῦ ἀποφέρει ἓνα κανονικὸ κέρδος. Τὸ ἐπιχείρημα τῶν φυσιοκρατῶν ὅτι ἡ γαιοκτησία, σὰν ἡ μόνη παραγωγικὴ ἰδιοκτησία, θὰ μπορούσε μόνη νὰ πληρώσει τοὺς φόρους στὸ κράτος καὶ θὰ μπορούσε ἔτσι μόνη νὰ συγκρατηθεῖ καὶ νὰ πάρει μέρος στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις, μετατρέπεται σὲ ἀντίθετο ἐπιχείρημα ὅτι ὁ φόρος ἐπὶ τῆς γαιοκτησίας εἶναι ὁ μόνος φόρος πάνω σὲ ἀντιπαραγωγικὸ εἰσόδημα καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ μόνος φόρος πού δὲν δβλάπτει τὴν ἐθνικὴ παραγωγή. Φυσιολογικὰ συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὅτι ὁ γαιοκτῆμονας δὲν μπορεῖ πιά ν' ἀποκομῆσει πολιτικὰ προνόμια ἀπὸ τὴ θέση του σὰν βασικοῦ φορολογούμενου.

Ἐν ὅλῳ δὲσα ὁ Προυντὸν τὰ ἐρμηνεύει σὰν ἀναπτυσσόμενη δύναμη τῆς ἐργασίας κατὰ τοῦ κεφαλαίου, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀναπτυσσόμενη δύναμη τῆς ἐργασίας μὲ τὴ μορφή τοῦ κεφαλαίου, βιομηχανικὸ κεφάλαιο, ἐναντία στὸ κεφάλαιο πού δὲν καταναλώνεται σὰν κεφάλαιο, δηλαδὴ βιομηχανικά. Καὶ ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ βρίσκεται στὸ δρόμο τῆς πρὸς τὴ νίκη, δηλαδὴ τὴ νίκη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι μόνο ὅταν ἡ ἐργασία κατανοηθεῖ σὰν οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας θὰ μπορέσει ν' ἀναλυθεῖ στὸν πραγματικὸ τῆς προσδιορισμὸ.

Ἡ κοινωνία, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, εἶναι πολιτικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία κάθε ἄτομο εἶναι μιὰ ὀλότητα ἀναγκῶν καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄλλο μόνο ὅσο ὑπάρχει ὁ ἄλλος γι' αὐτὸν — στὸ βαθμὸ πού ὁ καθένας γίνεται μέσο γιὰ τὸν ἄλλο. Ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος — ὅπως ἡ πολιτικὴ σὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου — τὰ ὑποβιβάζει δλα στὸν ἄνθρωπο, δηλαδὴ στὸ ἄτομο, πού τὸν ἀπογυμνώνει ἀπὸ κάθε περιεχόμενο γιὰ νὰ τὸν κατατάξει σὰν κεφαλαιοκράτη ἢ ἐργάτη.

Ἡ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς φύσης τῆς ἐργασίας μέσα στὴν ἀποξένωση. Ἡ μᾶλλον, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἐργασία εἶναι μόνο μιὰ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος μέσα στὴν ἀλλοτρίωση, μιὰ ἔκφραση τῆς ζωῆς σὰν ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς, ὁ καταμερι-

σμός της εργασίας δεν είναι τίποτα περισσότερο από την αποξενωμένη, αλλοτριωμένη αποδοχή της ανθρώπινης δραστηριότητας σαν πραγματική είδολογική δραστηριότητα, ή σαν δραστηριότητα του ανθρώπου σαν είδολογική ύπαρξης.

Οί πολιτικοί οικονομολόγοι είναι πολύ άσαφείς και αντιφατικοί για την ούσια του καταμερισμού της εργασίας, που φυσιολογικά θεωρήθηκε σαν μία από τις βασικές κινητήριες δυνάμεις στην παραγωγή του πλούτου, άμέσως μόλις ή εργασία θεωρήθηκε σαν ούσια της ατομικής ιδιοκτησίας. Δηλαδή, είναι πολύ άσαφείς για την ανθρώπινη δραστηριότητα σαν είδολογική δραστηριότητα σ' αυτή την αποξενωμένη και αλλοτριωμένη μορφή της. "Ας παρακολουθήσουμε τον "Ανταμ Σμίθ:

‘Ο καταμερισμός της εργασίας... δεν είναι πρωταρχικά τὸ ἀποτέλεσμα καμιάς ἀνθρώπινης σοφίας... Εἶναι ἡ ἀναγκαία, μολοντί πολὺ ἀργή καὶ προοδευτικὴ συνέπεια τῆς ροπῆς πρὸς τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων. Ἄν αὐτὴ ἡ ροπή εἶναι μιὰ ἀπὸ κείνες τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης φύσης... ἢ ἂν, ὅπως φαίνεται περισσότερο πιθανό, εἶναι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῶν λειτουργιῶν τῆς λογικῆς καὶ τῆς ὀμιλίας, δὲν ἀνήκει στὸ παρὸν θέμα τῆς ἔρευνάς μας. Εἶναι κοινὸ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ δὲν βρίσκεται σὲ ἄλλη ράτσα ζῶων... Σχεδὸν σὲ κάθε ἄλλη ράτσα ζῶων, ὅταν τὸ ζῶο ὠριμάσει γίνεται ἐντελῶς ἀνεξάρτητο... Ὁ ἀνθρώπος, ὅμως, ἔχει διαρκεῖς λόγους γιὰ τὴ βοήθεια τῶν συνανθρώπων του, καὶ εἶναι μάταιο νὰ περιμένει βοήθεια μόνο ἀπὸ τὴν εὐσπλαχνία τους. Ὑπάρχει περισσότερη πιθανότητα νὰ ἐπιζήσει ἂν προκαλέσει τὴν ἐγωιστικὴ του ἀγάπη καὶ τοὺς πείσει ὅτι εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον τους νὰ κάνουν κάτι γι’ αὐτόν... Ὑπευθυνόμαστε ὄχι στὴν ἀνθρωπιά τους, ἀλλὰ στὴν ἐγωιστικὴ τους ἀγάπη καὶ ποτὲ δὲν τοὺς μιλάμε γιὰ τὶς δικές μας ἀνάγκες, ἀλλὰ γιὰ τὰ δικά τους πλεονεκτήματα. ("Ανταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σελ. 12 - 13). (Οἱ ὑπογραμμίσεις σ’ αὐτὸ καὶ στὰ παρακάτω ἀποσπάσματα εἶναι τοῦ Μάρξ)

... Ὅπως ἀποκτᾶμε μὲ συμφωνία, μὲ ἀνταλλαγὴ καὶ μὲ ἀγορὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν καλῶν ἀμοιβαίων ὑπηρεσιῶν πού χρειαζόμαστε, ἔτσι ἡ ἴδια αὐτὴ διάθεση ἀνταλλαγῆς δημιουργεῖ ἀρχικὰ τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Σὲ μιὰ φυλὴ κυνηγῶν ἢ βοσκῶν ἕνα συγκεκριμένο ἄτομο φκιάνει τόξα καὶ βέλη, γιὰ παράδειγμα, μὲ περισσότερη γρηγοράδα καὶ δεξιοτεχνία ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέλος τῆς φυλῆς. Συχνὰ ἀνταλλάσσει τὰ προϊόντα του μὲ ἀγελαδοπρόβata ἢ μὲ κυνήγι μὲ τοὺς συντρόφους του. Διαπιστώνει τελικὰ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορεῖ ν’ ἀ-

ποκτήσει περισσότερα άγελαδοπρόβατα και κυνήγι, παρά άν έκανε ό ίδιος τό βοσκό ή τόν κυνηγό. Για τό δικό του συμφέρο, ή κατασκευή τόςων και θελών, γίνεται έτσι ή βασική του άπασχόληση... (δ.π., σελ. 13—14).

.....
 Η διαφορά τών άμοιβαίων ταλέντων σε διαφορετικούς ανθρώπους... δέν είναι... τόσο πολύ ή αίτία όσο τό άποτέλεσμα τού καταμερισμού τής εργασίας... χωρίς τή διάθεση τής ανταλλαγής σε είδος, τού μεταπρατισμού, κάθε άνθρωπος θά έπρεπε νά προμηθεύσει ό ίδιος τόν έαυτό του με κάθε τι αναγκαίο για τή ζωή του και τίς άνέσεις του. Όλο κι όλο θά έπρεπε... νά κάνει τήν ίδια δουλειά και δέν θά ύπήρχαν διαφορές στην άπασχόληση πού άπό μόνες τους θά δημιουργούσαν τήν εύκαιρία για μεγαλύτερη διαφορά ταλέντων (δ.π., σελ. 14).

.....
 Όπως άκριβώς ή διάθεση αυτή δημιουργεί τή διαφορά τών ταλέντων... άνάμεσα στους ανθρώπους, έτσι ή ίδια αυτή διάθεση καθιστά τή διαφορά αυτή χρήσιμη. Πολλές ράτσες ζώων... τού ίδιου είδους έχουν άπό τή φύση μιá πολύ πιό άξιοσημείωτη διαφορά στην έξυπνάδα άπ' ό,τι πριν τά ήθη και τήν εκπαίδευση, φαίνεται νά ύπάρχει άνάμεσα σ' ένα μαντρόσκυλο κι ένα κυνηγόσκυλο, ή σ' ένα κυνηγόσκυλο κι ένα μικρό τριχωτό σκύλο σπάνιελ, ή σ' ένα σπάνιελ κι ένα τομπανόσκυλο. Αútές οι διαφορετικές ράτσες ζώων, ώστόσο, μολονότι όλες τού ίδιου είδους, δύσκολα έχουν όποιαδήποτε χρησιμότητα ή μιá για τήν άλλη. Η δύναμη τού μαντρόσκυλου δέν ύποστηρίζεται στό έλάχιστο, για παράδειγμα, άπό τή σβελλάδα τού κυνηγόσκυλου... Τ' άποτελέσματα τών διαφορετικών αυτών θαμών ύφους και ταλέντων, όταν λείπει ή ανάγκη έξουσίας ή ή διάθεση συναλλαγής και ανταλλαγής, δέν μπορούν νά άποτελέσουν ένα κοινό άπόθεμα, και δέ μπορούν νά συνεισφέρουν στό έλάχιστο στην καλύτερή των συνθηκών διαβίωσης τού είδους. Κάθε ζωó είναι ύποχρεωμένο νά ύποστηρίξει και νά ύπερασπίσει τόν έαυτό του χωριστά και ανεξάρτητα, και δέν έχει κανένα όφελος άπό τίς διαφορετικές ικανότητες με τίς οποίες πρόικισε ή φύση τούς συντρόφους του. Στους ανθρώπους, αντίθετα, οι πιό άνόμοιες πνευματικές και άλλες ικανότητες, είναι χρήσιμες ή μιá για τόν άλλο. Τά διαφορετικά προϊόντα τών αντίστοιχων ικανότητων τους, με τή γενική διάθεση τής ανταλλαγής και τού έμπορίου, μετατρέπονται, μπορούμε νά πούμε, σε κοινό άπόθεμα, για τόν καταμερισμό τής εργασίας, έτσι τίς ικανότητες άλλων ανθρώπων, έχει ανάγκη (δ.π., σελ. 13 - 15).

.....
 Όπως ή δύναμη τής ανταλλαγής δημιουργεί τήν εύκαιρία για τόν καταμερισμό τής εργασίας, έτσι ή εκταση αυτού τού καταμερισμού πρέπει πάντοτε νά περιορίζεται άπό τήν εκταση αυτής τής δύναμης, ή, με άλλα λόγια, άπό τήν εκταση αυτής τής άγοράς. Όταν ή άγορά είναι πολύ μικρή, κανένα άτομο δέ μπορεί νά ένθαρρυνθεί ν' άφιερώσει τόν έαυτό του ολοκληρωτικά σε μιá άπασχόληση, γιατί δέν ύπάρχει ή δυνατότητα ν' ανταλλάξει τό παραπάνισιο προϊόν τής εργασίας του, πού είναι πάνω άπό τή

δική του κατανάλωση, με προϊόντα της εργασίας άλλων ανθρώπων (δ.π., σελ. 15).

Σε μιὰ αναπτυγμένη κοινωνία

...κάθε άνθρωπος ζει από την ανταλλαγή, ή γίνεται κατά κάποιο τρόπο ένας έμπορος και ή ίδια ή κοινωνία αναπτύσσεται για να γίνει μιὰ κανονική έμπορευματική κοινωνία (δ.π., σελ. 20).

(Βλέπε Ντεστάτ ντέ Τρέισυ: «Η κοινωνία είναι μιὰ σειρά από άμοιβαίες ανταλλαγές» τὸ έμποριο περιέχει δλόκληρη τήν ουσία τής κοινωνίας». (Τρέισυ, «Στοιχεία Ήδεολογίας, σελ. 68 και 78). Ή συσσώρευση τῶν κεφαλαίων αύξάνεται με τὸν καταμερισμό τής εργασίας και αντίστροφα. Αὐτά για τὸν Ἄνταμ Σμίθ.

Ἄν κάθε οἰκογένεια παρήγαγε όλα ὅσα κατανάλωνε, ή κοινωνία θά εξακολουθοῦσε να ὑπάρχει ἀκόμα κι ἂν δέν ὑπῆρχε κανενὸς εἰδους ανταλλαγῆ... Μολονότι δέν είναι θεμελιώδης, ή ανταλλαγή είναι ἀπαραίτητη σὸ ἐξελιγμένο στάδιο πού θρίσκειται ή κοινωνία μας... Ὁ καταμερισμός τής εργασίας είναι μιὰ ἐξειδικευμένη ἐφαρμογή τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων· αύξάνει τήν παραγωγή τής κοινωνίας — τή δυνάμη της και τίς χαρές της — ἀλλά ληστεύει τὸ άτομο, μειώνει τήν ικανότητα κάθε ἀτόμου χωριστά. Ή παραγωγή δέ μπορεί να ὑπάρξει χωρίς τήν ανταλλαγή. (Σαίη, «Οἱ ἀρχές τής τής πολιτικῆς οἰκονομίας», τ. 1, σελ. 76—7).

Αὐτά με τὸν Ἰωάννη Βαπτιστῆ Σαίη.

Οἱ ἐνυπάρχουσες δυνάμεις στὸν ἄνθρωπο είναι ή διάνοιά του και ή φυσική του ικανότητα για δουλειά. Οἱ δυνάμεις πού ἐκπηγάζουν ἀπὸ τήν κοινωνική κατάσταση ἀποτελοῦνται ἀπὸ τήν ικανότητα τοῦ καταμερισμοῦ τής εργασίας και τής ἀνάθεσης διαφορετικῶν καθηκόντων ἀνάμεσα σέ διαφορετικούς ἄνθρώπους... και τής δύνάμης ν' ἀναλλάξει ἀμοιβαίες ὑπηρεσίες και τὰ προϊόντα πού συνθέτουν τὰ μέσα αὐτά... Τὸ κίνητρο πού παρακινεῖ ἕναν ἄνθρωπο να προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του σ' ἕναν ἄλλο, είναι τὸ ἀτομικὸ συμφέρο — ἀξιώνει μιὰ ἀποζημίωση για τίς ὑπηρεσίες πού πρόσφερε. Τὸ δικαίωμα τής ἀποκλειστικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας είναι ἀδιαφιλονίκητο στήν καθιέρωση τής ανταλλαγῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἄνταλλαγή και καταμερισμός τής εργασίας προσαρμόζονται ἀμοιβαία (Φ. Σκάρμπεκ, «Θεωρίες τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου», Παρίσι 1829, τ. 1, σελ. 25).

Αὐτά για τὸν Σκάρμπεκ.

Ὁ Μίλλ παρουσιάζει τήν αναπτυγμένη ανταλλαγή, τὸ έμποριο, σάν μιὰ συνέπεια τοῦ καταμερισμοῦ τής εργασίας.

... ὁ τρόπος δράσης τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ ἰχνηλατηθεῖ σὲ πολὺ ἀπλὰ στοιχεῖα. Στὴν πραγματικότητα δὲ μπορεῖ νὰ κάνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ παράγει κίνηση. Μπορεῖ νὰ κινήσει πράγματα τὸ ἓνα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἄλλου καὶ μπορεῖ νὰ διαχωρίσει τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο: τὰ ὑπόλοιπα ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὴν ἰδιότητα τῆς ὕλης... Στὴν ἀξιοποίηση τῆς ἐργασίας καὶ τῶν μηχανῶν, συχνὰ διαπιστώνεται ὅτι τὰ ἀποτελέσματα μποροῦν ν' αὐξηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιδέξια κατανομή, δηλαδὴ διαχωρίζοντας ὄλες ἐκείνες τὴν λειτουργίες πού ἔχουν τὴν τάση νὰ παρεμποδίζουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ συνενώνοντας ὄλες ἐκείνες τὴν λειτουργίες πού μποροῦν μὲ ὀποιοδήποτε τρόπο νὰ βοηθήσουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Καθὼς γενικὰ οἱ ἄνθρωποι δὲ μποροῦν νὰ ἐκτελέσουν πολλές διαφορετικὲς λειτουργίες μὲ τὴν ἴδια σβελάδα καὶ ἐπιδεξιότητα πού μποροῦν οἱ λίγοι εἰδικευμένοι, εἶναι πάντοτε χρήσιμο καὶ ὀφέλιμο νὰ περιορίζεται ὅσο τὸ δυνατό περισσότερο ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργιῶν πού εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ἐκτελεῖ κάθε ἄτομο. Καταμερίζοντας τὴν ἐργασία καὶ κατανέμοντας τὴ δύναμη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν μηχανῶν, μὲ τὸ μεγαλύτερο δυνατό ὄφελος, εἶναι ἀπαραίτητο στὶς περισσότερες περιπτώσεις νὰ λειτουργήσεις σὲ μεγάλη κλίμακα· μὲ ἄλλα λόγια, νὰ παράγεις ἐμπορεύματα σὲ μεγάλες ποσότητες. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα πού δίνει ζωὴ στὰ μεγάλα ἐργοστάσια πού μερικὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐφοδιάζουν μὲ τὰ προϊόντα ὄχι μιὰ, ἀλλὰ πολλὰς χώρες (Τζαίημς Μίλλ «Στοιχεῖα πολιτικῆς οικονομίας», Λονδίνο, 1821, σελ. 59. Ὁ Μάρξ κάνει χρῆση, ὡς συνήθως, τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ Παρισίό, πού ἐκδόθηκε τὸ 1823 στὸ Παρίσι).

Αὐτὰ γιὰ τὸν Μίλλ.

Ὅλοι, ὅμως, οἱ σύγχρονοι πολιτικοὶ οικονομολόγοι, συμφωνοῦν ὅτι καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ὄγκος τῆς παραγωγῆς, καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ συσσώρευση κεφαλαίου, εἶναι ὁμοιοθαῖα προσδιοριστικά, καὶ ὅτι μόνο ἢ ἀ π ε λ ε υ θ ε ρ ω μ έ ν η ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀφημένη στὸν ἑαυτὸ τῆς, εἶναι ἱκανὴ νὰ παράγει τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ καὶ περιεκτικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἄνταμ Σμιθ μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ ὡς ἑξῆς: Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δίνει στὴν ἐργασία μιὰ ἀπεριόριστη ἱκανότητα παραγωγῆς. Ἔχει τὴ βάση τῆς στὴν τ ἄ σ η γι ἄ ν τ α λ λ α γ ῆ καί....., μιὰ ἰδιαίτερα ἀνθρώπινη τάση πού εἶναι πιθανότατα ὄχι τυχαία, ἀλλὰ προσδιορισμένη ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς λογικῆς καὶ τῆς γλώσσας. Τὸ κίνητρο αὐτῶν πού παίρνουν μέρος στὴν ἀνταλλαγή δὲν εἶναι ἢ ἀ ν θ ρ ω π ι ἄ , ἀλλὰ ὁ ἔ γ ω ι σ μ ὄ ς . Ἡ ποικιλία τῶν ἀνθρώπινων ταλέντων εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι ἢ αἰτία τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἐπιπλέον, μόνον χάρις στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἢ ποικιλία αὐτῆ εἶναι χρήσιμη. Οἱ ἐπιμέρους ἰδιότητες πού συναντᾶμε στὶς διαφορετικὲς ράτσες ἑνὸς εἴδους ζῶων εἶναι ἀπὸ τὴ φύση

περισσότερο τονισμένες απ' ό,τι είναι οι διαφορές ανάμεσα στις ανθρώπινες ικανότητες και δραστηριότητες. Άλλα από τη στιγμή που τὰ ζῶα δὲν ἔχουν τὴν ἰκανότητα τῆς ἀνταλλαγῆς ἢ ποικιλία τῶν ἰδιοτήτων σὲ ζῶα τοῦ ἴδιου εἴδους, ἀλλὰ πού ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς ράτσες, δὲν ὀφελοῦν κανένα μεμονωμένο ζῶο. Τὰ ζῶα εἶναι ἀνίκανα νὰ συνδυάσουν τὶς διαφορετικὲς ἰδιότητες τοῦ εἴδους τους· στεροῦνται τῆς ἰκανότητος νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ καὶ γιὰ τὴν κοινὴ ἄνεση τοῦ εἴδους τους. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἀνθρώπους, πού οἱ διαφορετικὲς κλίσεις καὶ διαθέσεις γιὰ δραστηριότητα ἀποβαίνουν πρὸς ὄφελος ὄλων, ἀφοῦ μποροῦν νὰ συγκεντρώσουν τὰ διαφορετικὰ προϊόντα σὲ κοινὴ παρακαταθήκη ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ καθένας μπορεῖ νὰ κάνει τὶς ἀγορὲς του. Ὅπως ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀναπηδᾷ ἀπὸ τὴν τάση τῆς ἀνταλλαγῆς, ἔτσι ὁ ἴδιος αὐτὸς καταμερισμὸς ἀναπτύσσεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἔκτασιν τῆς ἀνταλλαγῆς, τῆς ἀγορᾶς. Σὲ ἀναπτυγμένους συνθῆκες κάθε ἀνθρώπος εἶναι ἕνας ἔμπορος καὶ ἡ κοινωνία ἕνας ἐμπορικὸς συνεταιρισμὸς.

Ὁ Σαίη θεωρεῖ τὴν ἀνταλλαγὴν ὡς τυχαία καὶ ὄχι βασική. Ἡ κοινωνία θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει καὶ χωρὶς τὴν ἀνταλλαγὴν. Γίνεται ἀπαραίτητη σὲ μιὰ ἐξελιγμένη κατάσταση τῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, ἡ παραγωγὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ λειτουργήσῃ χωρὶς τὴν ἀνταλλαγὴν. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνα ἐύκολο, χρήσιμο μέσο, μιὰ ἐξειδικευμένη ἐφαρμογὴ τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων γιὰ κοινωνικὸ πλοῦτο, ἀλλὰ καὶ μιὰ συρρίκνωση τῆς ἰκανότητος κάθε ἀνθρώπου χωριστά. Αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση εἶναι μιὰ πρόοδος ἀπὸ μέρους τοῦ Σαίη.

Ὁ Σκάρμπεκ διαχωρίζει τὶς ἀτομικὲς δυνάμεις πού ἐνυπάρχουν στὸν ἀνθρώπο — διάνοια καὶ φυσικὴ ἰκανότητα γιὰ δουλειὰ — ἀπὸ τὶς δυνάμεις πού ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνία — ἀνταλλαγὴ καὶ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας πού ἀμοιβαῖα προσαρμόζονται. Ἄλλὰ ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ὁ Σκάρμπεκ ἐκφράζει ἐδῶ μὲ ἀντικειμενικὴ μορφή ὅσα ὁ Σμίθ, ὁ Σαίη, ὁ Ρικάρντο κ.ἄ., ὑποστηρίζουν ὅταν προσδιορίζουν τὸν ἐγώισμὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ συμφέρο

σάν βάση τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τὸ μικροπαζάρεμα
σάν θεμελιώδη καὶ ἱκανοποιητικὴ μορφή
τῆς ἀνταλλαγῆς.

Ὁ Μίλλ παρουσιάζει τὸ ἔμπόριο σάν συνέπεια
τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Γιὰ
τὸν Μίλλ, ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ὑποβιβά-
ζεται σὲ μηχανικὴ κίνηση. Ὁ καταμερισμὸς
τῆς ἐργασίας καὶ ἡ χρῆση τῶν μηχανῶν προάγουν τὴν ὑ-
περπαραγωγή. Σὲ κάθε ἄτομο πρέπει νὰ δοθεῖ ὁ μικρότερος
δυνατὸς χώρος κινήσεων καὶ ἐνεργειῶν. Ὁ καταμερισμὸς τῆς
ἐργασίας καὶ ἡ χρῆση τῶν μηχανῶν, γιὰ λογαριασμό τους,
ἀπαιτοῦν μαζικὴ παραγωγή πλούτου, πράγμα ποῦ σημαί-
νει συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς
δημιουργίας μεγάλων ἐργοστασίων.

Ἡ ἐξέταση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργα-
σίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς πρέπει νὰ συγκεν-
τρώσει ὅλο τὸ ἐνδιαφέρον μας, γιὰτι οἱ νοητὰ ἀλ-
λοτριωμένες ἐκφράσεις τῆς ἀνθρώπινης δρα-
στηριότητος καὶ οἱ οὐσιαστικὲς ἀν-
θρώπινες δυνάμεις, προσδιορίζονται σάν εἰ-
δολογικὴ δραστηριότητα καὶ σάν εἰδολογι-
κὲς δυνάμεις.

Ὅταν λέμε ὅτι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργα-
σίας καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ βασίζονται στὴν ἀτο-
μικὴ ἰδιοκτησία, εἶναι σὰ νὰ λέμε ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι
ἡ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — μιὰ ἐπιβεβαίωση ποῦ
ὁ πολιτικὸς οικονομολόγος εἶναι ἀνίκανος ν' ἀποδείξει καὶ
σκοπεύουμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε γιὰ λογαριασμό του. Ἀκρι-
βῶς ἐπειδὴ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας
καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι διαμορφώσεις τῆς ἀ-
τομικῆς ἰδιοκτησίας, βρίσκουμε τὴν ἀπόδειξη τόσο γιὰ τὸ
γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ χρειάζεται τὴν
ἀτομικὴ ἰδιοκτησία γιὰ τὴν πραγμάτωσή της,
ὅσο καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τώρα χρειάζεται τὴν κατάργησή
της.

Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ
ἡ ἀνταλλαγὴ εἶναι δυὸ φαινόμενα ποῦ γιὰ λογα-
ριασμό τους ὁ πολιτικὸς οικονομολόγος κομπάζει γιὰ τὴν
κλιωνικὴ φύση τῆς ἐπιστήμης του, ἐνῶ μέ τὴν ἴδια ἀνάσα
ἀσυναίσθητα ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση ποῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ
τὴν ἐπιστήμη του — ἡ ἐγκυθίδρυση τῆς κοινωνίας μέσα ἀ-
πὸ ἀντικοινωνικά, ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα.

Οι παράγοντες πού πρέπει νά ἐξετάσουμε εἶναι αὐτοί: ἡ τ ἄ σ η γ ι ἄ ἄ ν τ α λ λ α γ ῆ, πού εἶναι θεμελιωμένη στὸν ἐγωισμό, θεωρεῖται σὰν αἰτία τοῦ ἀμοιβαίου ἀποτελέσματος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ Σαίη δὲν θεωρεῖ τὴν ἀνταλλαγή σὰν θ ε μ ε λ ι ῶ δ η πρὸς τὴ φύση τῆς κοινωνίας. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ παραγωγή ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἡ ἐξασχρέωση καὶ ἡ ἀλλοίωση τῆς φύσης τῆς ἀτομικῆς δραστηριότητος ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας γίνονται ἀποδεκτά. Ἡ ἀνταλλαγή καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀναγνωρίζονται σὰν παραγωγοὶ τῆς μεγάλης π ο ι κ ι λ ῖ α ς σ ἐ ἄ ν θ ρ ῶ π ι ν ε ς κ λ ῖ σ ε ι ς καὶ ἰ κ α ν ὄ τ η τ ε ς. Μιὰ ποικιλία πού γίνεται χ ρ ῆ σ ι μ ῆ ἀκριδῶς ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Ὁ Σκάρμπεκ διαίρει τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις σὲ δύο μέρη: [1] σ' αὐτὲς πού εἶναι ἀτομικὲς καὶ ἐνυπάρχουσες στὸν ἄνθρωπο, ἢ διὰ νοιά του καὶ ἡ ἰδιαίτερη διάθεσή του ἢ ἰκανότητα γιὰ ἐργασία· καὶ [2] σ' αὐτὲς πού ἐκπηγάζουν ὄχι ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ἄτομο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Γιατὰ τὴν ἀ γ ο ρ ᾶ. Ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία εἶναι ἀπλᾶ μ η χ α ν ι κ ῆ κ ῖ ν η σ η· τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας γίνεται ἀπὸ τὶς ὑλικὲς ἰδιότητες τῶν ἀντικειμένων. Κάθε ἄτομο πρέπει νά περιοριστεῖ στὶς λιγότερες δυνατὲς κινήσεις. Διάσπαση τῆς ἐργασίας καὶ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου· ἡ μηδαμινότητα τῆς ἀτομικῆς παραγωγῆς καὶ ἡ παραγωγή τοῦ πλοῦτου κατὰ μάζες. Τὸ νόημα τῆς ἐλεύθερης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

Τὸ χρῆμα

* Ἄν τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου, πάθος, κτλ., δὲν εἶναι μόνο ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴ στενότερη ἔννοια, ἀλλὰ πραγματικὲς ὄντολογικὲς διαβεβαιώσεις τῆς οὐσίας του (φύση), κι' ἂν ἐπιβεβαιώνουν πραγματικὰ μόνο τὸν ἑαυτὸ τους στὸ βαθμὸ πού τὸ ἄ ν τ ι κ ε ἰ μ ε ν ὀ τους ὑπάρχει α ἰ σ θ ῆ τ ᾶ γ ι' αὐτά, τότε εἶναι φανερό: [1] Ὅτι ὁ τρόπος ἐπιβεβαίωσής τους δὲν εἶναι καθόλου ἕνας καὶ μοναδικός, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι οἱ διαφορετικοὶ τρόποι ἐπιβεβαίωσης θεμελιώνουν τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς ὑπαρξῆς τους, τῆς ζωῆς τους. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ

άντικείμενο ύπάρχει για τὰ αἰσθήματα εἶναι ὁ χαρακτηριστικός τρόπος τῆς ἰκανοποίησης τους.

② Ὅπου ἡ αἰσθητὴ ἐπιβεβαίωση εἶναι μιὰ ἀμεση ἐκμηδένιση τοῦ ἀντικειμένου στὴν ἀνεξάρτητη μορφή του (φαγητό, ποτό, προσαρμογὴ ἀντικειμένων, κτλ.), αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀντικειμένου.

③ Στὸ βαθμὸ πού ὁ ἄνθρωπος, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὰ αἰσθήματά του, εἶναι ἀνθρώπινος, ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ ἓνα ἄλλο εἶναι καὶ δική του ἰκανοποίηση.

④ Μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀναπτυγμένη βιομηχανία, μέσα ἀπὸ τὴν μεσολάβηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἡ ὀντολογικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπινου αἰσθήματος, τόσο στὴν ὀλότητά του ὅσο καὶ στὴν ἀνθρωπιά του. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔτσι ἀπὸ μόνη τῆς προῖον αὐτοῦ—διαμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ δραστηριότητα.

⑤ Τὸ νόημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἀποένωσή του, εἶναι ἡ ὕπαρξη τῶν οὐσιωστικῶν ἀντικειμένων γιὰ τὸν ἄνθρωπο τόσο σὰν ἀντικείμενα ἰκανοποίησης ὅσο καὶ σὰν δραστηριότητα.

Τὸ χρῆμα, στὸ βαθμὸ πού κατέχει τὴν ἰδιότητα νὰ μπορεῖ ν' ἀγοράζει κάθε τι καὶ νὰ ἰδιοποιεῖ ὅλα τὰ ἀντικείμενα, εἶναι ἀντικείμενο μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀξία. Ἡ καθολικότητα αὐτῆς τῆς ἰδιότητος εἶναι ἡ βάση τῆς παντοδυναμίας τοῦ χρήματος... Τὸ χρῆμα εἶναι ὁ μαστροπὸς ἀνάμεσα στὴν ἀνάγκη καὶ στὸ ἀντικείμενο, ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὰ μέσα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ αὐτὸ πού παρεμβαίνει στὴ ζωὴ μου, παρεμβαίνει ἐπίσης καὶ στὴν ὕπαρξη ἄλλων ἀνθρώπων γιὰ μένα. Αὐτὸ τὸ ἄλλο ἄτομο εἶναι γιὰ μένα.

Τὶ διάολο! χέρια, πόδια καὶ κεφάλι
καὶ κ... εἶναι δικά σου, νάι, καταλαβαίνω·
μὰ εἶναι λιγότερο γι' αὐτὸ δικό μου πάλι
ὅ,τι καὶ γὼ γεμάτα ἀπολαβαίνω;
Ἄν μπορῶ ν' ἀγοράσω ἔξι ἄλογα θαρβάτα,
τὴ δύναμή τους ὀλη δὲν ὀρίζω τάχα;
Σὰ σωστός ἄντρας τρέχω στὰ γεμάτα
ποδάρια δεκατέσσερα σὰν νά'χα.

ΓΚΑΙΤΕ: Φάουστ — Μεφιστοφελῆς (1)

(1) Γκαίτε, «Φάουστ», Μετ. Κωνστ. Χατζόπουλου, ἔκδοση Ἑστίας.

‘Ο Σαίξπηρ στὸν «Τίμωνα τὸν Ἀθηναῖο»:

Χρυσάφι! κίτρινο, ἀκριβό,
γυαλιστερό χρυσάφι! ὄχι, θεοί, δὲν εἶμαι
πιστὸς ματαιόδοξος... Τόσο ἀπ’ αὐτὸ κάνει
τὸ μαῦρο ἀσπρὸ, τ’ ἀσκημὸ
ῶραιο, τ’ ἄδικο δίκιο, τὸ χυδαῖο εὐγενικό,
τὸ παλιὸ νέο, τῆ δειλία ἀντρεία. Θεοί,
γιατὶ αὐτό; Θεοί μου, τί ἴσως αὐτό; Μὰ τί,
θὰ ξεμυαλίσαι αὐτὸ ἱερεῖς ἀπὸ κοντὰ σας,
θὰ πάρει ἀπὸ ἄνθρωπο γερό τὸ μαξιλάρι
κάτω ἀπ’ τὸ κεφάλι του· τοῦτος ὁ κίτρινος
ὁ δοῦλος δένει λύνει νόμους· εὐλογάει
καταραμένους· κάνει λατρευτὴ τῆ λέπρα· δίνει
στοὺς κλέφτες θέση πλάι σὲ γερουσιαστές·
τοῦτο ξαναπαντρεύει χήρα μαραμμένη·
γυναῖκα ἀπ’ τὸ νοσοκομεῖο μὲ στυριά ὀμπυασμένα
πού προκαλεῖ ἐμετόν, αὐτὸ τῆ μπαλασμώνει
καὶ τὴν ἀρωματίζει πάλι ἀνθὸν τ’ Ἀπρίλη.
Ἔ, κολασμένο μέταλλο, πόρνη ἐσὺ κοινὴ
τῆς ἀνθρωπότητος, πού βάζεις τίς διχόνοιες
ἀνάμεσα στὸν ὄχλο τῶν ἐθνῶν...

Καὶ παρακάτω:

Ἦ βασιλοφονία γλυκὴ καὶ χωριστὴ ἀκριβὲ
τοῦ τέκνου ἀπ’ τὸ γονιό! Λαμπρὲ ξεμαυλιστὴ
τῆς ἀγνότερης κλίνης τοῦ Ὑμεναίου! Πανίσχυρε Ἄρη.
Σὺ, πάντα νιέ, ζωηρέ, ἀδρὲ κι ἐράσμιε γαμπρέ,
πού μὲ τὸ ἐρύθημά σου λειώνεις τὸ ἅγιο χιόνι
πού σκέπει τὴν ποδιά τῆς Ἄρτεμης! Θε εἰ ὁ ρ α τ ε
πού συγκολλᾷς τ’ ἀντίθετα, τὰ κάνεις νὰ φιλιῶνται!
Ποὺ ὄλες λαλεῖς τίς γλώσσες καὶ γιὰ κάθε θέμα!
Ἐσὺ ὀσημόπετρα, λυδία λίθος γιὰ καρδιές!
Νά, τώρα ὁ ἄνθρωπος ὁ δοῦλος σου ἐπαναστατεῖ·
Ρίχ’ τους, μεγαλοδύναμε, διχόνοια χαλασμοῦ,
θηρία νὰ πάρουν τὴν κυριαρχία τοῦ κόσμου! (1)

Ἦ Σαίξπηρ μᾶς δίνει μιὰ λαμπρὴ εἰκόνα τῆς φύσης τοῦ
χρήματος. Γιὰ νὰ τὸν καταλάβουμε, ἄς ἀρχίσουμε ἐρμηνευ-
ώντας τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Γκαίτε.

Αὐτὸ πού ὑπάρχει γιὰ μένα μέσα ἀπὸ τὸν σύνδεσμο
τοῦ χ ρ ἦ μ α τ ο ς, αὐτὸ πού μπορεῖ νὰ πληρώσει τὸ
χρήμα, αὐτὸ ἀκριβῶς εἶ μ α ι ἔ γ ῶ, ὁ κάτοχος τοῦ
χρήματος. Οἱ ἰδιότητες τοῦ χρήματος εἶναι δικές μου, ἐμέ-
να τοῦ κατόχου, ἰδιότητες καὶ οὐσιαστικὲς δυνάμεις. Ἔτσι
αὐτὸ πού εἶ μ α ι καὶ αὐτὸ πού μ π ο ρ ε ῖ ν ἄ κ ἄ-
ν ω, σὲ καμιά περίπτωσιν δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀτομι-

(1) Σαίξπηρ, «Τίμων ὁ Ἀθηναῖος», Μετ. Βασίλη Ρώτα, ἔκδοσις Ἰκαρος.

κότητά μου. Είμαι άσχημος, αλλά μπορώ ν' αγοράσω την πιό όμορφη γυναίκα. Πράγμα που σημαίνει ότι δεν είμαι άσχημος, γιατί το αποτέλεσμα της άσχημίας, ή άπωθητική της δύναμη, έξουδετερώνεται από το χρήμα. Είμαι κουτσός, αλλά το χρήμα μου προμηθεύει είκοσι τέσσερα πόδια. Κατά συνέπεια δεν είμαι κουτσός. Είμαι κακός, άνυπόληπτος, άσυνείδητος και κουτός άνθρωπος, το χρήμα, όμως, είναι εύυπόληπτο, και το ίδιο και ο κάτοχός του. Το χρήμα είναι το μεγαλύτερο καλό, κατ' άκολουθία και ο κάτοχός του είναι καλός. Έπιπρόσθετα, το χρήμα με γλυτώνει από τον κόπο να είμαι άνυπόληπτος, έτσι υπολογίζομαι για τίμιος και ειλικρινής. Είμαι άμυαλος, άν όμως το χρήμα είναι όπραγμα-τικός νοός, όλων των πραγμάτων, πώς είναι δυνατό ο κάτοχός του να είναι άμυαλος; Κάτι περισσότερο, ο κάτοχος του χρήματος μπορεί ν' αγοράσει έξυπνους άνθρώπους για λογαριασμό του. Συνεπώς έχει έξουσία πάνω σε έξυπνους άνθρώπους, έξυπνότερους άπ' αυτόν. Με το χρήμα μπορώ να έχω κάθε τι που επιθυμεί ή ανθρώπινη καρδιά. Δεν είμαι έτσι κάτοχος όλων των ανθρώπινων ικανοτήτων; Δεν άντιστρέφει, λοιπόν, το χρήμα όλες μου τις άνικανότητες σε ικανότητες;

"Αν το χρήμα είναι ό δεσμός που δένει έμένα με την άνθρώπινη ζωή και την κοινωνία σε μένα, που συνδέει έμένα με τη φύση και τον άνθρωπο, δεν είναι τότε το χρήμα ό δεσμός όλων των δεσμών; Δεν είναι σε θέση να δέσει και να λύσει όλους τους δεσμούς; Δεν είναι, λοιπόν το καθολικό μέσο του διαχωρισμού; Είναι το πραγματικό στοιχείο του διαχωρισμού και το πραγματικό συγκολλητικό στοιχείο, είναι ή χημική δύναμη της κοινωνίας.

Ό Σαίξπηρ τονίζει ιδιαίτερα τις παρακάτω δύο ιδιότητες του χρήματος:

① Είναι ή όρατή θεότητα, ή μεταμόρφωση όλων των ανθρώπινων και φυσικών ιδιοτήτων στα αντίθετά τους, ή καθολική σύγχυση και άντιστροφή των πραγμάτων' συμφιλώνει τ' άδύνατα. ② Είναι ή καθολική, πόρνη, ό καθολικός μαστροπός ανθρώπων και έθνών.

Η άντιστροφή και σύγχυση όλων των ανθρώπινων και φυσικών ιδιοτήτων, ή συμφιλίωση των αδυνάτων, ή θεία δύναμη του χρήματος βρίσκεται στή φύση του, σαν άποξενωμένη και άλλοτριωτική. είδολογική ούσία του ανθρώπου που άλλοτριώνεται ή ίδια του πολώντας τον έ-

αυτό της. Είναι η άλλοτριωμένη ικανότητα του ανθρώπινου γένους.

Αυτό που εγώ σαν άνθρωπος δε μπορώ να κάνω, δηλαδή αυτό που όλες οι ατομικές μου δυνάμεις δε μπορούν να κάνουν, μπορώ να το κάνω με τη βοήθεια του χρήματος. Έτσι το χρήμα μεταμορφώνει κάθε μία από τις ουσιαστικές αυτές δυνάμεις σε κάτι που δεν είναι οι ίδιες, στα αντίθετά τους.

Αν επιθυμώ ένα γεύμα, ή αν θέλω να πάρω την ταχυδρομική άμαξα γιατί δε νιώθω αρκετά δυνατός για να κάνω το ταξίδι με τα πόδια, το χρήμα θα μās εξασφαλίσει και το ζευγά και την άμαξα, δηλαδή μεταφέρει τις επιθυμίες μου από το βασίλειο τής φαντασίας στην πραγματικότητα, τις μεταφράζει από την ύπαρξή τους σαν σκέψη, φαντασία και επιθυμίες σε αίσθητή, πραγματική ύπαρξη, από τη φαντασία στη ζωή και από την φανταστική ύπαρξη σε πραγματική ύπαρξη. Σ' αυτόν τον μεσολαθητικό ρόλο το χρήμα είναι ή πραγματική δημιουργική δύναμη.

Η απαίτηση υπάρχει επίσης και για όσους δεν έχουν χρήμα, αλλά ή απαίτησή τους είναι απλώς ένα ψέμα τής φαντασίας τους. Για μένα ή για όποιονδήποτε τρίτο ή απαίτησή μου δεν έχει κανένα αποτέλεσμα, δεν υπάρχει. Κατά συνέπεια, για μένα παραμένει χωρίς πραγματική ύποσταση και χωρίς αντικείμενο. Η διαφορά ανάμεσα στην αποτελεσματική απαίτηση βασισμένη στο χρήμα και στην ατελέσφορη απαίτηση βασισμένη στην ανάγκη μου, στο πάθος μου, την επιθυμία μου, κτλ., είναι ή διαφορά ανάμεσα στο είναι και στη σκέψη, ανάμεσα σε μια απεικόνιση που απλώς υπάρχει μέσα μου και σε μια απεικόνιση που υπάρχει έξω από μένα σαν πραγματικό αντικείμενο.

Αν δεν έχω χρήματα να ταξιδέψω, δεν έχω την ανάγκη, δηλαδή στερούμαι πραγματικής και εφαρμόσιμης ανάγκης να ταξιδέψω. Αν έχω κλίση για σπουδές, και δεν έχω χρήματα για να ικανοποιήσω την κλίση αυτή, τότε δεν έχω κλίση για σπουδές, δηλαδή στερούμαι πραγματικής και εφαρμόσιμης κλίσης. Αλλά αν πραγματικά δεν έχω καμιά κλίση για σπουδές, αλλά έχω τη θέληση και το χρήμα, τότε διαθέτω μια αποτέλεσμα κλίση για σπουδές. Το χρήμα, που είναι το έξωτερικό, καθολικό μέσο και δύναμη—που έκπηγάζει όχι από τον άνθρωπο σαν άνθρωπο και όχι από την ανθρώπινη κοινωνία σαν κοινωνία — για να μετατρέψει τη

φαντασία σὲ πραγματικότητα καὶ τὴν πραγματικότητα σὲ ἀπλή φαντασία, μεταστρέφει τὶς πραγματικὲς ἀνθρώπινες καὶ φυσικὲς δυνάμεις σὲ καθαρὰ ἀφηρημένες ἀπεικονίσεις καὶ συνακόλουθα σὲ ἀτέλειες, καὶ βασανιστικὲς φαντασιώσεις, ὅπως ἀκριβῶς μεταστρέφει τὶς πραγματικὲς ἀτέλειες καὶ φαντασιώσεις—πραγματικὰ ἀνίκανες δυνάμεις ποὺ ὑπάρχουν μόνο στὴ φαντασία τοῦ ἀτόμου — σὲ πραγματικὲς οὐσιαστικὲς δυνάμεις καὶ ἰκανότητες. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸν χαρακτηρισμὸ, τὸ χρῆμα εἶναι ἡ καθολικὴ ἀντιστροφή τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποῖα μεταστρέφει στ' ἀντίθετά τους καὶ προσδίνει στὶς ἰδιότητές τους ἀντιφατικὲς ἰδιότητες.

Ἔτσι τὸ χρῆμα ἐμφανίζεται ὡς δύναμη ἀντιστροφῆς σὲ σχέση πρὸς τὸ ἄτομο καὶ πρὸς ἐκείνους τοὺς κοινωνικοὺς καὶ ἄλλους δεσμοὺς ποὺ διατείνονται διὰ τὴν οὐσίαν καθεαυτῆς. Μεταμορφώνει τὴν ἀφοσίωση σὲ προδοσίαν, τὴν ἀγάπην σὲ μίαν, τὴν ἀρετὴν σὲ φαυλότητα, τὴν φαυλότητα, σὲ ἀρετὴν, τὸν ὑπηρέτην σὲ ἀφέντην, τὸν ἀφέντην σὲ ὑπηρέτην, τὴν ἀνοησίαν σὲ λογικὴν καὶ τὴν λογικὴν σὲ ἀνοησίαν.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ χρῆμα, ὡς ὑπάρχουσα καὶ ἐνεργὸς ἔννοια τῆς ἀξίας, περιπλέκει καὶ ἀνταλλάσσει τὰ πάντα, εἶναι ἡ καθολικὴ σύγχυσις καὶ ἀνταλλαγὴ ὅλων τῶν πραγμάτων, ἕνας ἀντεστραμμένος κόσμος, ἡ σύγχυσις καὶ ἡ ἀντιστροφή ὅλων τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων.

Αὐτὸς ποὺ μπορεῖ ν' ἀγοράσει θάρρος εἶναι γενναῖος, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἕνας δειλός. Τὸ χρῆμα δὲν ἀνταλλάσσεται γιὰ μιὰ ἰδιαίτερη ἰδιότητα, γιὰ ἕνα ἰδιαίτερο πρᾶγμα, ἢ γιὰ ὅ,τιδήποτε ἰδιαίτερο ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ γιὰ ὅλοκληρο τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως. Κοιταγμένο ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ ἀτόμου ποὺ τὸ κατέχει, τὸ χρῆμα ἀνταλλάσσει κάθε ἰδιότητα γιὰ κάθε ἄλλη ἰδιότητα καὶ ἀντικείμενο, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἀντίθετον· εἶναι ἡ δύναμις ποὺ συμφιλιώνει τ' ἀδύνατον καὶ ὑποχρεώνει τὶς ἀντιφάσεις νὰ ἐνωθοῦν.

Ἄν πάρουμε τὸν ἀνθρώπο ὡς ἀνθρώπο, καὶ τὴν σχέση του πρὸς τὸν κόσμο ἀνθρώπινον, τότε ἡ ἀγάπη μπορεῖ ν' ἀνταλλαγῆ ἴσως μόνον μὲ ἀγάπην, ἡ ἐμπιστοσύνη μόνον μὲ ἐμπιστοσύνην, κλπ. Ἄν ἐπιθυμοῦμε ν' ἀπολαύσουμε τὴν τέχνην, πρέπει νὰ εἶσαι καλλιτεχνικὰ καλλιεργημένο πρόσωπον.

*Αν ἐπιθυμῆς νὰ ἐπηρεάσεις ἄλλους ἀνθρώπους, πρέπει νὰ εἶσαι ἓνα ἄτομο πού πραγματικά μπορεῖ νὰ παρακινεῖ καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἄλλους. Κάθε μία ἀπὸ τίς σχέσεις σου πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση πρέπει νὰ εἶναι μιὰ εἰδ-
κὴ ἔκφραση, ἀνταποκρινόμενη στὸ ἀνεικείμενο τῆς
θέλησός σου, τῆς δικῆς σου π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ς ἄ τ ο -
μ ι κ ῆ ς ζωῆς. *Αν ἀγαπᾷς χωρὶς νὰ προκαλεῖς τὴν ἐπι-
στροφή τῆς ἀγάπης, ἂν, δηλαδὴ, δὲν εἶσαι ἰκανός, μὲ τὴν
ἐκδῆλωση τοῦ ἑαυτοῦ σου σὰν πρόσωπο πού ἀγαπᾷ,
νὰ κάνεις τὸν ἑαυτό σου ἓνα πρόσωπο πού τὸ ἀγαποῦν, τό-
τε ἡ ἀγάπη σου εἶναι μιὰ ἀνικανότητα καὶ μιὰ δυστυχία.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΧΕΓΚΕΛ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΓΕΝΙΚΑ

Τώρα είναι, ίσως, ή στιγμή για μερικές παρατηρήσεις, με τη μορφή της εξήγησης και της δικαιολόγησης, πάνω στη χεγκελιανή διαλεκτική, τόσο γενικά όσο και ειδικά, όπως εκτίθεται στη «Φαινομενολογία του πνεύματος» και στη «Λογική», όπως επίσης και για τη σχέση της προς το σύγχρονο κίνημα της κριτικής.

Η σύγχρονη γερμανική κριτική ήταν τόσο άποροφημένη με τον παλιό κόσμο και τόσο μπλεγμένη στη διάρκεια της ανάπτυξής της με το δικό της ζήτημα, που κράτησε μια απόλυτα μη κριτική στάση προς τη μέθοδο της κριτικής και δεν είχε απολύτως καμιά επίγνωση του φαινομενικά τυπικού, αλλά στην πραγματικότητα ούσιαστικού ζητήματος για τη στάση μας σε σχέση προς τη χεγκελιανή διαλεκτική. Η έλλειψη επίγνωσης για τη σχέση της σύγχρονης κριτικής προς τη χεγκελιανή φιλοσοφία γενικά και τη διαλεκτική, ιδιαίτερα υπήρξε τόσο έντονη που κριτικοί σαν τον Στράους και τον Μπρούνο Μπάουερ είναι ακόμα, τουλάχιστο σιωπηρά, αίχμάλωτοι της χεγκελιανής λογικής, ο πρώτος ολοκληρωτικά και ο δεύτερος στους Συναπτικούς⁽¹⁾ του (δπου, σε αντίθεση προς τον Στράους, αντικαθιστά την «αυτοσυνειδηση» του άφηρημένου ανθρώπου με την ουσία της άφηρημένης φύσης) και στον «Χριστιανισμό αποκαλυπτόμενο». Για παράδειγμα, στο «Χριστιανισμό αποκαλυπτόμενο» βρίσκουμε την παρακάτω παράγραφο:

Λές και η αυτοσυνειδηση, προϋποθέτοντας τον κόσμο —αυτόν που είναι διαφορετικός— και παράγοντας τον έαυτό της μέσα σ' αυτό που παράγει, άφου δεν την ενδιαφέρει ή διαφορά ανάμεσα σ' αυτό που παρήγαγε και στον έαυτό της και άφου είναι μόνο μέσα στην πράξη της παραγωγής και στην κίνηση που υπάρχει ή ίδια — λές και δεν είχε το σκοπό της στην κίνηση αυτή.

(1) Μπρούνο Μπάουερ, «Κριτική της εὐαγγελικῆς ιστορίας τῶν συνολτικῶν», 1841 - 1842.

Και παρακάτω:

Δέν μπορούσαν (οί Γάλλοι ύλιστές) άκόμα νά δοϋν ότι ή κίνηση του σύμπαντος ύπάρχει πραγματικά για τόν έαυτό της και αποκτά ένότητα μέ τόν έαυτό της μόνο σαν κίνηση τής αυτοσυνειδήσης. (Μπ. Μπάουερ, «Ό χριστιανισμός άποκαλυπτόμενος», σελ. 113 και 114).

Αϋτές οί έκφράσεις δέν διαφέρουν οϋτε καν στή γλώσσα από τή χεικελιανή αντίληψη. Τήν άναπαράγουν λέξη πρός λέξη.

Πόση λίγη επίγνωση ύπῆρχε για τή σχέση πρός τήν διαλεκτική του Χέγκελ, ένω ή κριτική αϋτή βρισκόταν άκόμα στή διαμόρφωσή της (οί «Συνοπτικοί» του Μπάουερ), και πόσο λίγο, άκόμα και ή ολοκληρωμένη κριτική γύρω άπό τό συζητούμενο θέμα, συνεισέφερε σέ μία τέτοια επίγνωση, είναι φανερό άπό τήν «Υπόθεση τής έλευθερίας» (!) του Μπ. Μπάουερ, όπου παραδλέπει τήν άδιάκριτη έρώτηση του Γκρούπ, «και τώρα τί γίνεται μέ τή λογική;», παραπέμποντάς τον στους μελλοντικούς κριτικούς.

Άλλά τώρα πού ό Φόουερμπαχ, τόσο στίς «θέσεις» του πού περιέχονται στα «Άνέκδοτα» (!) όσο και στή «Φιλοσοφία του μέλλοντος» (!) έκτενέστερα, κατέστρεφε τά θεμέλια τής παλιᾶς διαλεκτικής και φιλοσοφίας, ή ίδια ή σχολή τής Κριτικής, πού ήταν άπό μόνη της άνίκανη νά κάνει ένα τέτοιο δῆμα, άλλά πού μπορούσε νά τό παρακολουθεῖ, ανακήρυξε τόν έαυτό της σέ καθαρή, άποφασιστική, άπόλυτη κριτική, πού πέτυχε τή σαφήνειά της και μέσα στήν πνευματική έπαρση υποβίβασε δλη τή διαδικασία τής Ιστορίας σέ μία σχέση ανάμεσα στον ύπόλοιπο κόσμο, πού περιέρχεται στήν κατηγορία τών «μαζών» και στον έαυτό της. Έχει έξομοιώσει όλες τίς δογματικές αντιθέσεις σέ μία δογματική αντίθεση ανάμεσα στή δική της σοφία και στήν ήλιθιότητα του κόσμου, ανάμεσα στον έπικριτή Χριστό και στήν άνθρωπότητα — τόν «δχλο». Κάθε μέρα και κάθε ώρα διαδηλώνει τή δική της ύπεροχή άπέναντι στήν άμυαλοσύνη τών μαζών και ανάγγειλε τελικά ότι ή μεγάλη Ή μ έ ρ α τ ἤ ς κ ρ ί σ η ς πλησιάζει, όποτε ολοκληρη ή γκρεμι-

(1) Μπρούνο Μπάουερ, «Υπόθεση τής έλευθερίας», 1843.

(2) Άρνολντ Ρούγκε, «Άνέκδοτα τής νέας γερμανικής φιλοσοφίας», 1843.

(3) Λ. Φόουερμπαχ, «Οί άρχές τής φιλοσοφίας του μέλλοντος», Ζυρίχη 1843.

σμένη ανθρωπότητα θα παραταχθεί μπροστά της, θα διαιρεθεί σε ομάδες και ή κάθε ομάδα θα πάρει τὸ δικό της πιστοποιητικό ἀθλιότητος.

Ἡ σχολή τῆς Κριτικῆς ἔκανε ὀλόγραφα γνωστή τὴν ἀνωτερότητά της ἀπέναντι στὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα καὶ στὸν κόσμον, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο κάθεται θρονιασμένη μέσα σὲ θεῖα μοναξιά μὲ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν περιστασιακὸ δρυχθμὸ σαρκαστικοῦ γέλιου ἀπὸ τὰ ὀλύμπια χεῖλη της. Στὸ κάτω — κάτω δὲλα αὐτὰ τὰ εὐχάριστα χοροπηδήματα τοῦ ἰδεαλισμοῦ (τοῦ νεοχεγκελιανισμοῦ) πού ψυχοραγεῖ, σὰν κριτικὴ (ἢ σχολή τῆς κριτικῆς) δὲν διατύπωσε οὔτε μιὰ φορά, ἔστω καὶ σὰν ὑπόψια, τὴν ἀνάγκη γιὰ κριτικὴ συζήτηση μὲ τὸν πρόγονό της, τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ. Δὲν κατέδειξε καν μιὰ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Φόουερμπαχ. Μιὰ ὀλότελα ἄκριτη στάση ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ της.

Ὁ Φόουερμπαχ εἶναι ὁ μόνος πού πήρε μιὰ σ ο β α ρ ἠ καὶ κ ρ ι τ ι κ ἠ στάση ἀπέναντι στὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ πού ἔκανε πραγματικὲς ἀνακαλύψεις στὸν τομέα αὐτό. Εἶναι ὁ πραγματικὸς ἐκπορθητὴς τῆς παλιᾶς φιλοσοφίας. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἐπιτεύγματός του καὶ ἡ ἡρεμὴ ἀπλότητα μὲ τὴν ὁποία τὸ παρουσιάζει στὸν κόσμον, βρῖσκεται σὲ ζωηρὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους.

Τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ Φόουερμπαχ εἶναι:

(1) Ἐδειξε ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ θρησκεία πού εἰσῆχθηκε στὴ σκέψη καὶ ἀναπτύχθηκε σὲ σκέψη καὶ ὅτι εἶναι ἐξίσου καταδικασμένη σὰν μιὰ ἄλλη μορφή καὶ ἕνας ἄλλος τρόπος τῆς ὑπαρξῆς τῆς ἀποξένωσης τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου.

(2) Θεμελίωσε τὸν ἀληθινὸ ὕλισμον καὶ τὴν πραγματικὴ ἐπιστήμη κάνοντας τὴν κοινωνικὴ σχέση τοῦ «ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπον» βασικὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας του.

(3) Ἀντιτάχθηκε στὴν ἀρνηση τῆς ἀρνησης, πού ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι τὸ ἀπόλυτα θετικὸ, τὸ θετικὸ πού βασίζεται πάλιν στὸν ἑαυτὸ του καὶ εἶναι θετικὰ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτὸ του.

Ὁ Φόουερμπαχ ἐξηγεῖ τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ ἐξηγώντας τὴν δικαιολογεῖ τὸ θετικὸ, πού εἶναι αἰσθητὰ δεβαιωμένο, σὰν τὸ σημεῖο ἐκκίνησής του, μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

Ὁ Χέγκελ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀποξένωση τῆς οὐσίας (μὲ λογικὸς δρους: ἀπὸ τὸ ἄπειρο, τὸ ἀφηρημένο καθολικὸ),

ἀπό τὴν ἀπόλυτη καὶ σταθερὴ ἀφαίρεση. Σὲ ἀπλὴ γλῶσσα, ξεκινᾷ ἀπὸ τῆ θρησκεία καὶ τῆ θεολογία.

Δεύτερο, παραμερίζει τὸ ἄπειρο καὶ παραδέχεται τὸ οὐσιαστικόν, τὸ αἰσθητό, τὸ πραγματικόν, τὸ πεπερασμένον, τὸ ἰδιαίτερον. (Ἡ φιλοσοφία σὰν παραμερισμὸς τῆς θρησκείας καὶ τῆς θεολογίας).

Τρίτο, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ καταργεῖ τὸ θετικὸ καὶ ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀφαίρεση, τὸ ἄπειρο. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς θρησκείας καὶ τῆς θεολογίας.

Ὁ Φόουερμπαχ συλλαμβάνει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης μὲ τὸν ἑαυτὸν τῆς, σὰν ἀντίφαση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὸν ἑαυτὸν τῆς, σὰν φιλοσοφία ποῦ ἐπιθεβαιώνει τὴ θεολογία (παραμερισμὸς κλπ.) ἀφοῦ τὴν παραμέρισε. Τὴν ἐπιθεβαιώνει ἔτσι σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἑαυτὸν τῆς.

Ἡ ἀποδοχὴ τῆς αὐτο-ἐπιθεβαιώσεως καὶ αὐτο-ἐπικύρωσεως ποῦ εἶναι παρούσα στὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, θεωρεῖται σὰν παραδοχὴ ποῦ δὲν εἶναι ἀκόμα σίγουρη γιὰ τὸν ἑαυτὸν τῆς, ποῦ διακατέχεται ἀκόμα ἀπὸ τὸ ἀντίθετό τῆς, ποῦ ἀμφιβάλλει γιὰ τὸν ἑαυτὸν τῆς-καί, γιὰ τὸ λόγῳ αὐτό, ἔχει ἀνάγκη ἀπόδειξης, ποῦ δὲν ἀποδεικνύει τὸν ἑαυτὸν τῆς μέσα ἀπὸ τὴ δικὴ τῆς ὑπαρξή, ποῦ δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ. Κατὰ συνέπεια, συγκρούεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀποδοχὴ αὐτὴ ποῦ εἶναι αἰσθητὰ δεβαιωμένη καὶ θεμελιωμένη στὸν ἑαυτὸν τῆς. (Ὁ Φόουερμπαχ βλέπει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, τὴ σταθερὴ ἔννοια, σὰν σκέψη ποῦ ξεπερνᾷ τὸν ἑαυτὸν τῆς στὴ σκέψη καὶ σὰν σκέψη ποῦ ἀγωνίζεται νὰ γίνῃ ἄμεσα ἐπίγνωση, φύση καὶ πραγματικότητα) (1).

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ συλλαμβάνει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θετικῆς, σχέσεως ποῦ περιέχεται μέσα σ' αὐτὴ σὰν ἡ ἀληθινὴ καὶ ἡ μόνη θετικὴ, καὶ ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς ἀρνητικῆς σχέσεως ποῦ περιέχεται μέσα σ' αὐτὴ σὰν ἡ μόνη ἀληθινὴ πράξι καὶ αὐτο-ἔννοουμένη πράξι κάθε ὑπαρξέως, ὁ Χέγκελ ἀπλῶς ἀνακάλυψε, τὴν ἀφῆρη-μένην, λογικὴν, θεωρητικὴν, ἔκφραση τῆς κινήσεως τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ ἡ κίνησις τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ἀκόμα ἡ πραγματικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου σὰν δεδομένο ὑποκειμενόν, εἶναι μόνον ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας του, ἡ ἱστορία τῆς ἐμφάνισέως του. Θὰ ἐξηγήσουμε, τόσο τὴν ἀφῆρη-μένην μορφή αὐτῆς τῆς κινήσεως, ὅσο καὶ τὴ διαφορὰ μεταξὺ

(1) Λ. Φόουερμπαχ, «Οἱ ἀσχέσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος».

τῆς ἀντίληψης τοῦ Χέγκελ, γιὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ καὶ τῆς ἀντίληψης τῆς σύγχρονης κριτικῆς ὀπως διατυπώθηκε στὸ ἔργο τοῦ Φόουερμπαχ «Ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ», ἡ μᾶλλον θὰ ἐξηγήσουμε τὴν κριτικὴ μορφή μιᾶς κίνησης, ποὺ στὸν Χέγκελ παραμένει ἀκόμα ἄκριτη.

* Ἄς ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸ χεγκελιανὸ σύστημα. Πρέπει ν' ἀρχίσουμε μὲ τὴ «Φαινομενολογία» του, ποὺ εἶναι ἡ πραγματικὴ κοιτίδα καὶ τὸ μυστικὸ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας.

Φαινομενολογία (1)

A. ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

I. Σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η. (α) Ἡ βεβαιότητα στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία, ἢ τὸ «αὐτὸ» καὶ ἡ σημασία. (β) Ἡ ἀντίληψη ἢ τὸ πράγμα μὲ τὶς ιδιότητές του καὶ ἡ ἀταπᾶτη. (γ) Ἡ δύναμη καὶ ἡ κατανόηση, τὰ φαινόμενα καὶ ὁ ὑπεραιοθητὸς κόσμος.

II. Α ὐ τ ο σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η. Ἡ ἀλήθεια τῆς βεβαιότητας τοῦ ἑαυτοῦ μας. (α) Ἀνεξαρτησία καὶ ἐξάρτηση τῆς αὐτοσυνείδησης, κυριότητα καὶ ὑποταγή. (β) Ἐλευθερία τῆς αὐτοσυνείδησης. Στωικισμὸς, σκεπτικισμὸς, ἡ δυστυχημένη συνείδηση.

III. Λ ὅ γ ο ς. Βεβαιότητα καὶ ἀλήθεια τοῦ λόγου. (α) Παρατηρητικὸς λόγος· παρατήρηση τῆς φύσης καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης. (β) Πραγμάτωση τῆς λογικῆς αὐτοσυνείδησης μέσω τοῦ ἑαυτοῦ της. Ἀπόλαυση καὶ ἀναγκαιότητα. Ὁ νόμος τῆς καρδιάς καὶ τῆς παραφροσύνης τῆς αὐτοέπαρσης. Ἡ ἀρετὴ καὶ ὁ τρόπος τοῦ κόσμου. (γ) Ἡ ἀτομικότητα ποὺ εἶναι πραγματικὴ ἄφραυτοῦ της καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Τὸ πνευματικὸ ζωικὸ βασίλειο καὶ ἡ ἀπάτη ἢ τὸ πρᾶγμα τὸ ἴδιο. Νομοθετικὸς λόγος. Λόγος ποὺ δοκιμάζει τοὺς νόμους.

B. ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

I. Τὸ ἀληθινὸ πνεῦμα, ἡ ἠθικὴ.

II. Αὐτοαποξενωμένο πνεῦμα, κουλτούρα.

---

(1) Ὅ,τι ἀκολουθεῖ εἶναι οἱ τίτλοι καὶ οἱ ὑπότιτλοι τοῦ ἔργου τοῦ Χέγκελ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος».

III. Τὸ πνεῦμα πού ἔχει τὴ βεβαιότητα τοῦ ἑαυτοῦ του, ἡ ἠθικὴ.

Γ. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ἡ φυσικὴ θρησκεία, ἡ θρησκεία τῆς τέχνης, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα θρησκεία.

Δ. ΑΠΟΛΥΤΗ ΓΝΩΣΗ

Ἡ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Χέγκελ ἀρχίζει μὲ τὴ λογικὴ, μὲ καθαρὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀπόλυτη γνῶση, μὲ τὸ αὐτοσυνειδητό, αὐτό — ἐννοούμενο φιλοσοφικὸ ἢ ἀπόλυτο πνεῦμα· δηλαδὴ ὑπεράνθρωπο, ἀφηρημένο πνεῦμα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὀλόκληρη ἡ ἐγκυκλοπαιδεία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο παρὰ ἡ ἐκτεταμένη ὑπαρξη τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος, ἡ αὐτο—ἀντικειμενοποίηση· καὶ τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀποξενωμένο πνεῦμα τοῦ κόσμου πού σκέφτεται μέσα στὴν αὐτο—ἀποξενωσὴ του, δηλαδὴ ἀντιλαμβάνοντας τὸν ἑαυτό του ἀφηρημένα. Ἡ λογικὴ εἶναι τὸ τρέχον νόμισμα τοῦ πνεύματος, ἡ θεωρητικὴ ἀξία — σκέψη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, ἡ οὐσία τους πού ἔγινε ἀπόλυτα ἀδιάφορη σὲ κάθε πραγματικὸ προσδιορισμὸ καὶ συνακόλουθα μὴ πραγματικὴ. Εἶναι ἡ ἀλλοτριωμένη σκέψη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ σκέψη πού ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν πραγματικὸ ἀνθρώπο· ἀφηρημένη σκέψη. Ὁ ἐξωτερικὸς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἀφηρημένης σκέψης... ἡ φύση ὅπως εἶναι γιὰ τὴν ἀφηρημένη αὐτὴ σκέψη. Ἡ φύση εἶναι ἐξωτερικὴ πρὸς τὴ σκέψη, εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς· κατανοεῖ τὴ φύση ἐξωτερικὰ σὰν ἀφηρημένη σκέψη, ἀλλὰ σὰν ἀλλοτριωμένη ἀφηρημένη σκέψη. Τελικὰ τὸ πνεῦμα, πού εἶναι ἡ σκέψη πού ἐπιστρέφει στὴν κοιτίδα τῆς καὶ ἡ ὁποία σὰν ἀνθρωπολογικὸ, φαινομενολογικὸ, ψυχολογικὸ, ἠθικὸ, καλλιτεχνικὸ — θρησκευτικὸ πνεῦμα δὲν ἔχει ἀξία γιὰ τὸν ἑαυτό του, μέχρι πού τελικὰ ἀνακαλύπτει καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀπόλυτη γνῶση καὶ κατὰ συνέπεια σὰν ἀπόλυτο, δηλαδὴ σὰν ἀφηρημένο πνεῦμα, ἀποκτᾷ τὴ συνειδητὴ του καὶ κατάλληλη ὑπαρξη. Γιατὴ ἡ πραγματικὴ του ὑπαρξη εἶναι ἡ ἀφαίρεση.

Ὁ Χέγκελ διαπράττει ἓνα διπλὸ σφάλμα.

Τό πρώτο φαίνεται πολύ καθαρά στή « Φ α ι ν ο μ ε - ν ο λ ο γ ί α », πού είναι ή κοιτίδα τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας. "Όταν γιά παράδειγμα, ὁ Χέγκελ ἀντιλαμβάνεται τόν πλοῦτο, τή δύναμη τοῦ κράτους, κτλ., σάν ὄντότητες ἀποξενωμένες ἀπό τήν ὑπαρξη, τοῦ ἀνθρώπου, τίς ἀντιλαμβάνεται μόνο στή μορφή τους σάν σκέψη... Εἶναι ὄντοτητες τῆς σκέψης καί γιά τό λόγο αὐτό μόνο μιᾶ ἀποξένωση τῆς κ α θ α ρ ῆ ς, δηλαδή τῆς ἀφηρημένης, φιλοσοφικῆς σκέψης. Ἔτσι ὀλόκληρη ἡ κίνηση καταλήγει στήν ἀπόλυτη γνώση. Ἐκεῖνο ἀπό τό ὁποῖο τά ἀντικείμενα αὐτά εἶναι ἀποξενωμένα καί ἐκεῖνο πού ἀντιμετωπίζουν διεκδικώντας τήν πραγματικότητα, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἀφηρημένη σκέψη. Ὁ φ ι λ ὄ σ ο φ ο ς, ὁ ἴδιος μιᾶ ἀφηρημένη μορφή ἀποξενωμένου ἀνθρώπου, ὀρθώνει τόν ἑαυτό του σάν μέτρο τοῦ ἀποξενωμένου κόσμου. Ὁλόκληρη ἡ ἱ σ τ ο ρ ί α τ ῆ ς ἀ λ λ ο τ ρ ί ω σ η ς καί ὀλόκληρη ἡ ἀ ν α ἰ ρ ε σ η αὐτῆς τῆς ἀλλοτρίωσης δέν εἶναι ἔτσι τίποτα περισσότερο ἀπό τήν ἱ σ τ ο ρ ί α τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς τῆς ἀφηρημένης, δηλαδή τῆς ἀπόλυτης σκέψης τῆς λογικῆς, θεωρητικῆς σκέψης.

Ἡ ἀποξένωση, πού ἀποτελεῖ ἔτσι τό πραγματικό ἐνδιαφέρο τῆς ἀλλοτρίωσης αὐτῆς καί τοῦ ξεπεράσματός της, εἶναι ἡ ἀντίθεση σ τ ὸ ν ἑ α υ τ ὸ τ η ς καί γιά τ ὸ ν ἑ α υ τ ὸ τ η ς, τῆς σ υ ν ε ἰ δ η σ η ς καί τῆς αὐτοσυνείδησης, τοῦ ἀντικειμένου καί τοῦ ὑποκειμένου, δηλαδή τῆς ἀντίθεσης τῆς ἀφηρημένης σκέψης μέσα στή σκέψη τήν ἴδια καί τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος ἢ τῆς πραγματικῆς αἴσθησης. "Όλες οἱ ἄλλες ἀντιθέσεις καί κινήσεις τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν εἶναι μόνο ἡ παράσταση, ἡ μάσκα, ὁ ἔξωτερικός τύπος τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέτων, πού μόνο αὐτά εἶναι σημαντικά καί τά ὁποῖα ἀποτελοῦν τό νόημα αὐτῶν τῶν ἄλλων, τῶν βέβηλων ἀντιθέσεων. Δέν εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἀντικειμενοποιεῖ τόν ἑαυτό της μ' ἕναν ἀπάνθρωπο τρόπο, σέ ἀντίθεση πρὸς τόν ἑαυτό της, ἀλλά ὅτι ἀντικειμενοποιεῖ τόν ἑαυτό της ξέχωρα ἀπό καί σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἀφηρημένη σκέψη, πού θεμελιώνει τήν θυσία τῆς ἀποξένωσης ὅπως ὑπάρχει καί ὅπως πρόκειται νά ξεπεραστεῖ.

Ἡ ἰδιοποίηση τῶν ἀντικειμενοποιημένων καί ἀποξενωμένων οὐσιαστικῶν δυνάμεων εἶναι ἔτσι ἀρχικά μόνο μιᾶ ἰδιοποίηση πού διαδραματίζεται στή σ υ ν ε ἰ δ η ς

σ η , στην καθαρή συνείδηση, δηλαδή στην ἀ φ α ί ρ ε - σ η . Στή « Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α » ἔτσι, παρά τὴν ὀλοκληρωτικὰ ἀρνητικὴ καὶ κριτικὴ ἐμφάνιση καὶ παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ κριτικὴ τῆς εἶναι γνήσια καὶ συχνὰ πολὺ μπροστά ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς, ὁ μὴ κριτικὸς θετικισμὸς καὶ ὁ ἐξίσου μὴ θετικὸς ἰδεαλισμὸς τῶν κατοπινῶν ἔργων τοῦ Χέγκελ, ἡ φιλοσοφικὴ ἀποσύνθεση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου, μπορεῖ ἤδη νὰ βρεθεῖ σὲ λανθάνουσα μορφή, σὲ ἐμβρυώδη κατάσταση, σὰν μία δυνατότητα κι ἕνα μυστικό. Δεύτερο, ἡ διεκδίκηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου γιὰ τὸν ἄνθρωπο — π.χ. ἡ ἀναγνώριση ὅτι ἡ α ἰ σ θ η τ ἡ συνείδηση δὲν εἶναι ἀ φ η ρ η μ έ ν α αἰσθητὴ συνείδηση, ἀλλὰ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν α αἰσθητὴ συνείδηση. Ἡ θρησκεία, ὁ πλοῦτος, κτλ. εἶναι μόνο ἡ ἀποξενωμένη πραγματικότητα τῆς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ἀντικειμενοποίησης, τῶν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ω ν οὐσιαστικῶν δυνάμεων ποὺ γεννήθηκαν μέσα στὴν ἐργασία. Ἔτσι λοιπὸν ὁ δ ρ ό μ ο ς πρὸς τὴν ἀληθινὴ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η πραγματικότητα — ἡ ἰδιοποίηση αὐτῆ, ἡ ἐνόραση στὴ διαδικασία αὐτῆ, ἐμφανίζεται τώρα στὸν Χέγκελ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ ἡ α ἰ σ θ η τ ἡ ν ό η σ η , ἡ θ ρ η σ κ ε ί α , ἡ δύναμη τοῦ κράτους, κτλ., εἶναι πνευματικὲς ὀντότητες, γιὰ τὸ πνεῦμα καὶ μόνο εἶναι ἡ ἀ λ η θ ι ν ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἡ ἀληθινὴ μορφή τοῦ πνεύματος σὰν σκεπτόμενου πνεύματος, τὸ λογικὸ θεωρητικὸ πνεῦμα. Ἡ ἀ ν θ ρ ω π ι ἀ τῆς φύσης καὶ τῆς φύσης ὅπως παρήχθη ἀπὸ τὴν ἱστορία, τῶν προϊόντων τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι φανερὴ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι π ρ ο ἶ ό ν τ α τοῦ ἀφηρημένου πνεύματος καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ παράγοντες τοῦ π ν ε ῦ μ α τ ο ς , ὀντότητες τῆς σκέψης.

Ἡ « Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α » εἶναι συνακόλουθα κρυφὴ καὶ ἀπατηλὴ κριτικὴ, κριτικὴ ποὺ δὲν κατάκτησε τὴν αὐτο—σαφήνεια· ἀλλὰ στὸ βαθμὸ ποὺ κατανοεῖ τὴν ἀ π ο ξ έ ν ω σ η τοῦ ἀνθρώπου — ἀκόμα κι ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται μόνο μὲ τὴ μορφή τοῦ πνεύματος— ὁ λ α τὰ στοιχεῖα τῆς κριτικῆς, εἶναι, κρυμμένα μέσα στὴν ἀποξένωση αὐτῆ, καὶ συχνὰ π ρ ο π α ρ α σ κ ε υ α σ μ έ ν α καὶ ἐπεξεργασμένα μ' ἕναν τρόπο ποὺ προπορεύεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ.

Ἡ «δυστυχισμένη συνείδηση», ἡ «τίμια συνείδηση», ὁ ἀγώνας τῆς «εὐγενικῆς καὶ χυδαίας συνείδησης», κτλ. κτλ., αὐτὰ τὰ χωριστὰ κεφάλαια περιέχουν τὰ κ ρ ι τ ι κ ἄ στοιχεῖα — ἀλλὰ σὲ ἀποξενωμένη μορφή ἀκόμα — ὀλόκλη-

ρων χώρων, όπως της θρησκείας, του κράτους, της πολιτικής ζωής κτλ. Όπως ή όντότητα, τό αντικείμενο, έμφανίζεται σαν όντότητα — σκέψη, έτσι επίσης τό υποκείμενο είναι πάντοτε συνείδηση ή αύτοσυνείδηση· ή μάλλον, τό αντικείμενο έμφανίζεται μόνο σαν άφηρημένη συνείδηση και ό άνθρωπος μόνο σαν αύτο — συνείδηση. Οι διάφορες μορφές της άποξένωσης που παρουσιάζονται είναι κατά συνείδηση απλώς διαφορετικές μορφές της συνείδησης και της αύτοσυνείδησης. Από τή στιγμή που ή άφηρημένη συνείδηση, ό τρόπος που γίνεται άντιληπτό τό αντικείμενο, είναι άφραυτού της μόνο μία στιγμή στή διαφοροποίηση της αύτοσυνείδησης, τό αποτέλεσμα της κίνησης είναι ή ταυτότητα της αύτοσυνείδησης και της συνείδησης, της άπόλυτης γνώσης, της κίνησης της άφηρημένης σκέψης που δέν κατευθύνεται πιά προς τά έξω, αλλά προχωρεί μόνο μέσα στον έαυτό της· δηλαδή τό αποτέλεσμα είναι ή διαλεκτική της καθαρής σκέψης.

Ή σπουδαιότητα της «Φαινομενολογίας» του Χέγκελ και τό τελικό της αποτέλεσμα — ή διαλεκτική της άρνητικότητας σαν ή κινούμενη και παραγωγός άρχή — βρίσκεται στο γεγονός ότι ό Χέγκελ άντιλαμβάνεται τήν αύτοδημιουργία του ανθρώπου σαν μία διαδικασία, τήν αντικειμενοποίηση σαν άπώλεια του αντικειμένου, σαν άλλοτρίωση και σαν παραμερισμό της άλλοτρίωσης αυτής· ότι κατανοεί κατά συνέπεια τή φύση της έργασίας και άντιλαμβάνεται τόν αντικειμενικό άνθρωπο — τόν άληθινό, επειδή είναι πραγματικός άνθρωπος — σαν αποτέλεσμα της δικής του έργασίας. Ή πραγματική, ένεργός σχέση του ανθρώπου προς τόν έαυτό του σαν είδολογική ύπαρξη, δηλαδή σαν ανθρώπινη ύπαρξη, είναι δυνατή μόνο άν ένεργοποιήσει όλες τις είδολογικές δυνάμεις του — πράγμα που είναι πάλι δυνατό μόνο μέσα από τή συνεργασία της ανθρωπότητας και σαν αποτέλεσμα της Ιστορίας — που τις αντιμετώπιζει σαν αντικείμενα, πράγμα που άρχικά είναι δυνατό μόνο με τή μορφή της άποξένωσης.

Θά δείξουμε τώρα λεπτομερειακά τόν μενοπλευρισμό και τούς περιορισμούς του Χέγκελ, όπως παρουσιάζονται στο τελευταίο στάδιο της «φαινομενολογίας». Τό κεφάλαιο αυτό («Άπόλυτη Γνώση») περιέχει τή συμπικνωμένη ουσία της «Φαινομενολογίας», τή σχέση της προς τή διαλε-

κτική και τή συνείδηση τοῦ Χέγκελ γιὰ τὰ δύο αὐτά και γιὰ τοὺς ἀλληλοσχετισμοὺς τοὺς.

Πρὸς τὸ παρὸν, ἄς παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Χέγκελ υἱοθετεῖ τὴν ἀποψη τῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας. Βλέπει τὴν ἐργασία σὰν οὐσία, ἢ αὐτὸ—ἐπιθεβαιούμενη οὐσία, τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει μόνο τὴ θετικὴ και ὄχι τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐργασία εἶναι ὁ ἐρχομὸς τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἑαυτὸ του μέσα στὴν ἀλλοτρίωση ἢ ὁ ἐρχομὸς του σὰν ἀλλοτριωμένου ἀνθρώπου. Ἡ μόνη ἐργασία ποὺ ξέρει και ἀναγνωρίζει ὁ Χέγκελ εἶναι ἡ ἀφηρημένη πνευματικὴ ἐργασία. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ πᾶνω ἀπ' ὄλα θεμελιώνει τὴν οὐσία τῆς φιλοσοφίας—ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ γνωρίζει τὸν ἑαυτὸ του ἢ ἀλλοτριωμένη ἐπιστήμη ποὺ στοχάζεται τὸν ἑαυτὸ της—ὁ Χέγκελ τὴν κατανοεῖ σὰν οὐσία της, και εἶναι ἔτσι σὲ θέση νὰ συνενώσει τὰ χωριστὰ στοιχεῖα τῶν προηγουμένων φιλοσοφιῶν και νὰ παρουσιάσει τὴ φιλοσοφία του σὰν ὀλόκληρη τὴ φιλοσοφία. Ὅ,τι ἔκαναν οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι—ὅτι συνέλασαν τὴ χωριστὴ σημασία τῆς ζωῆς τῆς φύσης και τοῦ ἀνθρώπου σὰν ροπὲς δύναιμης τῆς αὐτοσυνείδησης, τῆς ἀφηρημένης μάλιστα αὐτοσυνείδησης—αὐτὸ ὁ Χέγκελ τὸ ἐγκωμισμὸς ὑψωμένος στὴν καθαρὴ του ἀφαίρεση, στὴ σκέψη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐπιστήμη του εἶναι ἀπόλυτη.

Ἄς προχωρήσουμε τώρα στὸ θέμα μας.

«Ἀπόλυτη Γνώση». Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο στὴ φαινομενολογία.

Τὸ κύριο σημεῖο εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς συνείδησης δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ αὐτοσυνείδηση, ἢ ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι μόνο ἀντικείμενοποιημένη αὐτοσυνείδηση, αὐτοσυνείδηση σὰν ἀντικείμενο. (Ἡ παραδοχὴ τοῦ ἀνθρώπου=αὐτοσυνείδηση).

Εἶναι κατὰ συνέπεια ζήτημα ὑπερνίκησης τοῦ ἀντικείμενου τῆς συνείδησης. Ἀντικειμενικότητα σὰν τέτοια φαίνεται σὰν ἀποξενωμένη ἀνθρώπινη σχέση ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνθρώπινη φύση, στὴν αὐτοσυνείδηση. Ἡ ἐπανιδιοποίηση τῆς ἀντικειμενικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ παρήχθηκε στὴ μορφή τῆς ἀποξένωσης σὰν κάτι ξένο, σημαίνει ἔτσι τὸ ξεπέρασμα ὄχι μόνο τῆς ἀποξένωσης ἀλλὰ ἐπίσης και τῆς ἀντικειμενικότη-

τας. Δηλαδή, ο άνθρωπος θεωρείται σαν μη αντικειμενική, πνευματική ύπαρξη.

Ο Χέγκελ περιγράφει τη διαδικασία της ύπερνίκησης του αντικειμένου της συνείδησης με τον ακόλουθο τρόπο:

Το αντικείμενο δεν φανερώνεται μόνο σαν έπιστροφόμενο στο έγώ, (σύμφωνα με τον Χέγκελ αυτή είναι η μονόπλευρη αντίληψη της κίνησης, μιá αντίληψη που κατανοεί μόνο τη μία πλευρά). Ο άνθρωπος εξισώνεται με το έγώ. Το έγώ όμως δεν είναι παρά η άφηρημένη αντίληψη για τον άνθρωπο, ο άνθρωπος που παρήχθηκε από την αφαίρεση. Ο άνθρωπος είναι έγώ. Τα μάτια του, τ' αυτιά του, κτλ., έχουν την ποιότητα του έγώ. Κάθε μία από τις ουσιαστικές δυνάμεις έχει αυτή την ποιότητα του έγώ. Άλλά έτσι είναι λάθος να λέμε ότι η αυτοσυνείδηση έχει μάτια, αυτιά, ουσιαστικές δυνάμεις. Μάλλον η αυτοσυνείδηση είναι μιá ιδιότητα της ανθρώπινης φύσης, του ανθρώπινου ματιού, κτλ. Η ανθρώπινη φύση δεν είναι ιδιότητα της αυτοσυνείδησης.

Το έγώ, άφηρημένο και σταθερό για τον έαυτό του, είναι ο άνθρωπος σαν άφηρημένος έγωιστής, έγωισμός ύψωμένος στην καθαρή του αφαίρεση, στη σκέψη. (Θά έπιστρέψουμε σ' αυτό αργότερα).

Για τον Χέγκελ η ανθρώπινη φύση, ο άνθρωπος, είναι ίσοδύναμο προς την αυτοσυνείδηση. Κάθε άποξένωση της ανθρώπινης φύσης δεν είναι συνακόλουθα τίποτε άλλο από την άποξένωση της αυτοσυνείδησης. Ο Χέγκελ δεν θεωρεί την άποξένωση της αυτοσυνείδησης σαν την έκφραση — που αντανακλάται στη γνώση και στη σκέψη — της πραγματικής άποξένωσης της ανθρώπινης φύσης. Άπεναντίας, η ουσιαστική άποξένωση, ή άποξένωση που έμφανίζεται πραγματική, στην πιό βαθιά κρυμμένη φύση της — που πρώτη φέρνει στο φώς ή φιλοσοφία — δεν είναι τίποτε περισσότερο από την έμφάνιση της άποξένωσης της άληθινής ανθρώπινης φύσης, της αυτοσυνείδησης. Έτσι η έπιστήμη που κατανοεί τη διαδικασία αυτή ονομάζεται φαινομενολογία. Κάθε επανιδιοποίηση της άποξενωμένης αντικειμενικής ύπαρξης έμφανίζεται, κατ' έκκολουθία, σαν μιá ένσωμάτωση στην αυτοσυνείδηση· ο άνθρωπος που κυριαρχεί στην ύπαρξή του δεν είναι παρά η αυτοσυνείδηση που κυριαρχεί στην αντικειμενική ύπαρξη.

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἀντικειμένου στοῦ ἐγὼ εἶναι συνεπῶς ἡ ἐπανιδιοποίηση τῶν ἀντικειμένων.

Ἐκφρασμένη περιεκτικά, ἡ ὑπερνίκηση τοῦ ἀντικειμένου τῆς συνείδησης σημαίνει:

① Ὅτι τὸ ἀντικείμενο σὰν τέτοιο παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του στὴ συνείδηση σὰν κάτι ποῦ ἐξαφανίζεται.

② Ὅτι εἶναι ἡ ἀλλοτρίωση τῆς αὐτοσυνείδησης ποῦ θεμελιώνει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος.

③ Ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση αὐτὴ δὲν ἔχει μόνο ἀρνητική, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ θετική σημασία.

④ Ὅτι ἡ σημασία αὐτὴ δὲν εἶναι μόνο γιὰ μᾶς ἢ γιὰ τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν αὐτοσυνείδηση.

⑤ Γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση ἡ ἀρνητικότητα τοῦ ἀντικειμένου, τὸ δικό της ξεπέραςμα τοῦ ἑαυτοῦ της, ἔχει θετική σημασία — ἢ ἡ αὐτοσυνείδηση γνωρίζει τὴν μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου — στοῦ ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό της, γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ γνωρίζει τὸν ἑαυτό της σὰν ἀντικείμενο, ἢ, γιὰ χάρη τῆς ἀδιαίρετης ἐνότητας τῆς ὑπαρξης γιὰ τὸν ἑαυτό της, γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο σὰν ἑαυτό της.

⑥ Ἐξ' ἄλλου αὐτὴ ἡ ἄλλη ροπή δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτό της τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ βρίσκεται ἔτσι σὲ οἰκεία κατάσταση στὴν ἄλλη τῆς ὑπαρξης σὰν τέτοια.

⑦ Αὐτὴ εἶναι ἡ κίνηση τῆς συνείδησης, καὶ ἡ συνείδηση εἶναι ἔτσι τὸ σύνολο τῶν ροπῶν τῆς δύναμής της.

⑧ Παρόμοια, ἡ συνείδηση πρέπει νὰ ἔχει συσχετίσει τὸν ἑαυτό της πρὸς τὸ ἀντικείμενο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁλότητα τῶν προσδιορισμῶν των καὶ νὰ ἔχει κατανοήσει τὸ ἀντικείμενο σύμφωνα μὲ καθένα ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς αὐτούς. Ἡ ὁλότητα αὐτὴ τῶν προσδιορισμῶν κάνει τὸ ἀντικείμενο ἐσωτερικὰ μιὰ πνευματικὴ ὑπαρξη, καὶ γίνεται αὐτὸ στὴν πραγματικότητα, γιὰ τὴ συνείδηση, μέσα ἀπὸ τὴν κατανόηση καθενὸς ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ ἐγὼ, ἢ μέσα ἀπὸ αὐτὸ ποῦ προηγούμενα ὀνομάσαμε πνευματικὴ στάση ἀπέναντι τοὺς (').

(') Αὐτὰ τὰ ὀχτῶ σημεῖα εἶναι παρμένα σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη ἀπὸ τὸ κεφάλαιο ἙΑπόλυτη Γνώσις τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» τοῦ Χέγκελ.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ 1. Ὅτι τὸ ἀντικείμενο σὰν τέτοιο παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του στὴ συνείδηση σὰν κάτι πού ἐξαφανίζεται, εἶναι προαναφερθεῖσα ἐπιστροφή τοῦ ἀντικειμένου στὸ ἐγώ.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ 2. Ἡ ἀλλοτρίωση τῆς αὐτοσυνείδησης θεμελιώνει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἰσοδύναμο πρὸς τὴν αὐτοσυνείδηση, ἡ ἀλλοτριωμένη ταυ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξή, ἡ οὐσία τοῦ πράγματος (αὐτὸ πού εἶναι ἓνα ἀντικείμενο γι' αὐτόν, — καὶ τὸ μόνο ἀληθινὸ ἀντικείμενο γι' αὐτὸν εἶναι αὐτὸ πού ἀποτελεῖ ἓνα οὐσιαστικὸ ἀντικείμενο—δηλαδή ἡ ἀντικειμενικὴ του οὐσία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού δὲν εἶναι πραγματικὸς ἄνθρωπος, καὶ κατὰ συνέπεια οὔτε φύση, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνθρώπινη φύση, καὶ σὰν τέτοιος γίνεται τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ μόνο ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἀνθρώπου, αὐτοσυνείδηση ἢ οὐσία τοῦ πράγματος μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἀλλοτριωμένη αὐτοσυνείδηση) εἶναι τὸ ἰσοδύναμο τῆς ἀλλοτριωμένης αὐτοσυνείδησης, καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος θεμελιώνεται ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση αὐτή. Εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι μιὰ ζωντανή, φυσικὴ ὑπαρξὴ ἐφόδιασμένη καὶ προικισμένη με ἀντικειμενικὰ, δηλαδή με ὑλικὰς οὐσιαστικὰς δυνάμεις, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη πραγματικὰ φυσικὰ ἀντικείμενα γιὰ ἀντικείμενα τῆς ὑπαρξῆς τῆς καὶ ὅτι ἡ αὐτοαλλοτρίωση θὰ ἔπαιρνε τὴ μορφή τῆς θεμελίωσης ἐνός, πραγματικοῦ, ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ἀλλὰ σὰν κάτι ἐξωτερικὸ πρὸς αὐτόν, ἓναν κόσμον πού δὲν ἀνήκει στὴν ὑπαρξὴ του καὶ τὴν καταπνίγει.

Δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀκατανόητο ἢ τὸ μυστήριον γύρω ἀπ' αὐτό. Θὰ ἦταν μυστήριον μόνο ἂν ἀλήθευαν τὰ ἀντίθετα. Ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου φανερό ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση, μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξένωσή της, μπορεῖ νὰ θεμελιώσει μόνο τὴν οὐσία τοῦ πράγματος, δηλαδή ἓνα ἀφηρημένο πρᾶγμα, ἓνα πρᾶγμα ἀφαίρεσης καὶ ὄχι ἓνα πραγματικὸ πρᾶγμα. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ἔτσι ἡ οὐσία τοῦ πράγματος δὲν εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωσιν κάτι ἀνεξάρτητο ἢ οὐσιῶδες ἀντίκρουσιν αὐτοσυνείδησιν· εἶναι ἓνα ἀπλὸ δημιούργημα, μιὰ πρὸ οὐπιόθεση τῆς αὐτοσυνείδησιν. Καὶ αὐτὸ πού ἔχει προϋποθεθεῖ, ἀντὶ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸν ἑαυτό του, εἶναι μόνο μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς πράξης τῆς προϋπόθεσης· μιὰ πράξις πού, γιὰ μιὰ μοναδικὴ στιγμὴ, συγκεντρώνει τὴ δυνάμη τῆς σὰν

προϊόν και φαινομενικά παρέχει στο προϊόν αυτό —άλλα μόνο για μιὰ στιγμή— τὸ ρόλο ἑνὸς ἀνεξάρτητου, πραγματικοῦ πράγματος.

Ὅταν ὁ πραγματικός, ὀλικὸς ἄνθρωπος, ποὺ πατᾶ στέρεα στὴ γῆ καὶ ἀναπνέει ὄλες τίς δυνάμεις τῆς φύσης, θεμελιώνει τίς πραγματικές του, ἀντικειμενικές οὐσιαστικές δυνάμεις σὰν ἀλλότρια ἀντικείμενα μὲ τὴν ἐξωτερίκευση, δὲν εἶναι ἡ θεμελίωσις ποὺ εἶναι ὑποκείμενη· εἶναι ἡ ὑποκειμενικότητα τῶν ἀντικειμενικῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων ποὺ ἡ δράση τους πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ἢ δράση. Μιὰ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ ἐνεργεῖ ἀντικειμενικά· καὶ δὲν θὰ ἐνεργοῦσε ἀντικειμενικά ἂν ἡ ἀντικειμενικότητα δὲν ἦταν ἓνα σύμφυτο μέρος τῆς οὐσιαστικῆς φύσης τῆς. Ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ δημιουργεῖ καὶ θεμελιώνει μόνο ἀντικείμενα γιατί εἶναι καθιερωμένη ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, γιατί εἶναι οὐσιαστικὰ φύσις. Ἔτσι στὴν πράξη τῆς θεμελίωσης δὲν κατεβαίνει ἀπὸ τὴν «καθαρὴ» δραστηριότητά της στὴ δημιουργία ἀντικειμένων· ἀπεναντίας τὸ ἀντικειμενικὸ τῆς προϊόν ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς δραστηριότητα, τὴ δραστηριότητά της σὰν δραστηριότητα μιᾶς ἀντικειμενικῆς, φυσικῆς ὑπαρξῆς.

Ἐδῶ βλέπουμε πόσο ἐπίμονα ὁ νατουραλισμὸς ἢ ἀνθρωπισμὸς διαφέρουν ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὸν ὑλισμὸ καὶ εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἐνοποιὸς ἀλήθεια καὶ τῶν δύο. Βλέπουμε ἐπίσης ὅτι μόνον ὁ νατουραλισμὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ κατανοήσῃ τὴ διαδικασία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄμεσα φυσικὴ ὑπαρξὴ. Καὶ σὰν ζωντανὴ φυσικὴ ὑπαρξὴ εἶναι προικισμένος μὲ φυσικὲς δυνάμεις, μὲ ζωτικὲς δυνάμεις, εἶναι μιὰ δρῶσα φυσικὴ ὑπαρξὴ· αὐτὲς οἱ δυνάμεις ὑπάρχουν στὸν ἄνθρωπο σὰν διαθέσεις καὶ σὰν ἰκανότητες, σὰν παρορμήσεις. Ἐπίσης ὁ ἄνθρωπος, σὰν φυσικὴ, ὀλική, αἰσθητὴ, ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ εἶναι μιὰ μαστιζόμενη, προσαρμοσμένη καὶ περιορισμένη ὑπαρξὴ, ὅπως τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ. Σὰ νὰ λέμε, τὰ ἀντικείμενα τῶν παρορμήσεών του ὑπάρχουν ἔξω ἀπ' αὐτὸν σὰν ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν· ἀλλὰ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἀντικείμενα τῆς ἀνάγκης του, οὐσιαστικὰ ἀντικείμενα, ἀπαραίτητα στὴν ἀσκήση καὶ ἐπιβεβαίωση τῶν οὐσιαστικῶν του δυνάμεων. Νὰ λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ ὑλική, ζωντανή, πραγματικὴ, αἰσθητὴ, ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ μὲ φυσικὲς δυνάμεις, σημαίνει ὅτι ἔχει

πραγματικά αισθητά αντικείμενα σαν αντικείμενο τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τῆς ζωτικῆς του ἔκφρασης, ἢ ὅτι μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴ ζωὴ του σὲ πραγματικά, αισθητά αντικείμενα. Νὰ εἶσαι ἀντικειμενικός, φυσικός καὶ αἰσθητὸς καὶ νὰ ἔχεις ἀντικείμενο, φύση καὶ αἴσθηση ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ σου, ἢ νὰ εἶσαι ἀντικείμενο φύση καὶ αἴσθηση γιὰ ἓναν τρίτο εἶναι τὸ ἴδιο καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα. Ἡ πείνα εἶναι μιὰ φυσικὴ ἀνάγκη· συνακόλουθα ἀπαιτεῖ μιὰ φύση κι ἓνα ἀντικείμενο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της γιὰ νὰ ἰκανοποιήσῃ καὶ νὰ κατευνάσῃ τὸν ἑαυτὸ της. Ἡ πείνα εἶναι ἡ ἀναγνωρισμένη ἀνάγκη τοῦ σώματός μου γιὰ ἓνα ἀντικείμενο πού ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καὶ πού εἶναι ἀπαραίτητο στὴν ὀλοκλήρωσή της καὶ στὴν ἔκφραση τῆς οὐσιαστικῆς φύσης της. Ὁ ἥλιος εἶναι ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὸ φυτὸ, ἓνα ἀπαραίτητο ἀντικείμενο πού ἐπιθεβαιώνει τὴ ζωὴ του, ὅπως τὸ φυτὸ εἶναι ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἥλιο, μιὰ ἔκφραση τῆς δυνάμεώς του νὰ ξυπνᾷ τὴ ζωὴ καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς του οὐσιαστικῆς δυνάμεως.

Μιὰ ὑπαρξη πού δὲν ἔχει τὴν φύση της ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της δὲν εἶναι μιὰ φυσικὴ ὑπαρξη καὶ δὲν διαδραματίζει κανένα ρόλο στὸ σύστημα τῆς φύσης. Μιὰ ὑπαρξη πού δὲν ἔχει ἀντικείμενο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της δὲν εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξη. Μιὰ ὑπαρξη πού δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἓνα ἀντικείμενο γιὰ μιὰ τρίτη ὑπαρξη δὲν ἔχει ὑπαρξη γιὰ τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδή δὲν ἔχει ἀντικειμενικὲς σχέσεις καὶ ἡ ὑπαρξὴ της δὲν εἶναι ἀντικειμενικὴ.

Μιὰ μὴ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξη εἶναι μιὰ μὴ ὑπαρξη.

Φανταστῆτε μιὰ ὑπαρξη πού δὲν εἶναι οὔτε ἀντικείμενο ἀπὸ μόνη της οὔτε ἔχει ἓνα ἀντικείμενο. Ἀρχικά, μιὰ τέτοια ὑπαρξη θὰ ἦταν ἡ μόνη ὑπαρξη· καμιὰ ἄλλη ὑπαρξη δὲν θὰ ὑπῆρχε ἔξω ἀπ' αὐτή, θὰ ὑπῆρχε σὲ μιὰ κατὰσταση ἀπομόνωσης. Γιατὶ μόλις ὑπάρχουν ἀντικείμενα ἔξω ἀπὸ μὲνα, μόλις δὲν εἶμαι μόνος, εἶμαι ἓνας ἄλλος, μιὰ πραγματικότητα ἄλλῃ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἔξω ἀπὸ μὲνα. Γιὰ ἓνα τρίτο ὄντικείμενο εἶμαι συνεπῶς μιὰ πραγματικὸτητα ἄλλῃ ἀπὸ αὐτό, δηλαδή τὸ ἀντικείμενό του. Μιὰ ὑπαρξη πού δὲν εἶναι τὸ ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ὑπαρξης προϋποθέτει ἔτσι, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ ὑπαρξη. Μόλις ἔχω ἓνα ἀντικείμενο, τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἔχει ἔμμενα γιὰ ἀντικείμενό του. Ἀλλὰ μιὰ μὴ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξη δὲν εἶναι παρὰ μόνον μιὰ μὴ πραγματικὴ, μὴ αἰσθητὴ σκέψη, δηλαδή μόνον μιὰ νοητὴ ὑπαρξη, μιὰ

ύπαρξη άφάιρσης. Νά είσαι α ί σ θ η τ ό ς, δηλαδή πραγματικός, είναι νά είσαι ένα άντικείμενο αίσθησης, ένα α ί σ θ η τ ό άντικείμενο, κι έτσι νά έχεις αίσθητά άντικείμενα έξω από τόν έαυτό σου, άντικείμενα τής αίσθητής σου νόησης. Νά είσαι αίσθητός σημαίνει νά ύ π ο φ έ ρ ε ι ς (νά είσαι ύποκείμενος στις πράξεις ένός άλλου).

Ό άνθρωπος σάν άντικειμενική αίσθητή ύπαρξη είναι κατά συνέπεια μιá π á σ χ ο υ σ α ύπαρξη, και έπειδή νιώθει ότι πάσχει, είναι μιá θ υ μ ο ε ι δ ή ς ύπαρξη. Τό πάθος είναι ή θεμελιώδης δύναμη του ανθρώπου πού άγωγίζειται ρωμαλέα νά κατακτήσει τό άντικείμενό της.

Άλλά ό άνθρωπος δέν είναι μόνο μιá φυσική ύπαρξη, είναι μιá ά ν θ ρ ώ π ι ν η φυσική ύπαρξη δηλαδή είναι μιá ύπαρξη για τόν έαυτό του και για τό λόγο αυτό μιá ε ί δ ο λ ο γ ι κ ή ύ π α ρ ξ η, πού πρέπει νά τήν έπιβεβαιώσει και πραγματώσει ό ίδιος τόσο στην ύπαρξή του όσο και στη γνώση του. Συνακόλουθα, τ' ά ν θ ρ ώ π ι ν α άντικείμενα δέν είναι φυσικά άντικείμενα όπως άμεσα παρουσιάζουν τόν έαυτό τους, ούτε είναι ά ν θ ρ ώ π ι ν η α ί σ θ η σ η, στην άμεση και άντικειμενική της ύπαρξη, ά ν θ ρ ώ π ι ν η εύαισθησία και ανθρώπινη άντικειμενικότητα. Ούτε ή άντικειμενική ούτε ή ύποκειμενική φύση είναι άμεσα παρούσα σέ μορφή άνάλογη πρós τήν ά ν θ ρ ώ π ι ν η ύπαρξη. Και καθώς κάθε τι φυσικό πρέπει ν' ά π ο κ τ ή σ ε ι ύ π α ρ ξ η, έτσι και ό άνθρωπος έχει τή διαδικασία του τής καταγωγής στην ί σ τ ο ρ ί α. Άλλά για τόν άνθρωπο ή ιστορία είναι μιá συνειδητή διαδικασία, και κατά συνέπεια μιá διαδικασία πού συνειδητά ξεπερνά τόν έαυτό της. Ή ιστορία είναι ή άληθινή φυσική ιστορία του ανθρώπου. (Θά επανέρθουμε σ' αυτό άργότερα).

Τρίτο, από τή στιγμή πού ή θεμελίωση αυτή τής ουσίας του πράγματος είναι από μόνη της μόνο μιá παράσταση μιá πράξη πού αντιφάσκει μέ τή φύση τής καθαρής δραστηριότητας, πρέπει νά ξεπεραστεί για μιá άκόμα φορά, και ή ουσία του πράγματος νά άποποιηθεί.

Σ χ ε τ ι κ á μ é τ ó 3, 4, 5, 6

[3] Ή άλλοτριώση αυτή τής συνείδησης δέν έχει μόνο ά ρ ν η τ ι κ ή, αλλά και θετική σημασία, και [4] έχει αυτή τή θετική σημασία όχι μόνο για μ ā ς ή για τόν έαυτό της, αλλά και για τή συνείδηση τήν ίδια.

[5] Για τήν α ύ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η ή άρνητικότητα του άντικειμένου ή τό δικό της ξεπέρασμα του έαυτού της, έχει θ ε τ ι κ ή σημασία — ή ή αύτοσυνείδηση γνωρίζει

τή μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου — σὸ ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτὸ τῆς, γιατί στὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ γνωρίζει τὸν ἑαυτὸ τῆς ὡς ἀντικείμενο ἢ, γιὰ χάρη τῆς ἀδιαίρετης ἐνότητας τῆς ὕπαρξης γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο ὡς ἑαυτὸ τῆς. [6] Ἐξ ἄλλου, ἡ ἄλλη ροπή δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα, ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτὸ τῆς τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ καὶ ἀντικειμενικότητα, καὶ βρίσκεται ἔτσι σὲ οἰκειὰ κατάσταση στὴν ἄλλη τῆς ὕπαρξη ὡς τέτοια.

Γιὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσουμε. Ἡ ἰδιοποίηση τῆς ἀποξεωμένης ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης ἢ τὸ ξεπέραςμα τῆς ἀντικειμενικότητας στὴ μορφή τῆς ἀποξένωσης — πού πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀδιάφορη ἐτερότητα πρὸς τὴν πραγματικὴ ἐχθρική ἀποξένωση — βασικὰ σημαίνει γιὰ τὸν Χέγκελ τὸ ξεπέραςμα τῆς ἀντικειμενικότη-
τας, ἀφοῦ δὲν εἶναι ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ ὁ ἀντικειμενικός του χαρακτήρας πού θεμελιώνει τὴν παράβαση καὶ τὴν ἀποξένωση σὸ βαθμὸ πού ἀφορᾷ τὴν αὐτοσυνείδηση. Ἔτσι τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀονητικό, αὐτοκαταργούμενο, δηλαδὴ ξεπερνᾷ τὸν ἑαυτὸ του μόνο του, εἶναι μιὰ μηδαμινότητα. Ἡ μηδαμινότητα αὐτὴ τοῦ ἀντικειμένου δὲν ἔχει μόνο ἀρνητικὴ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ θετικὴ σημασία γιὰ τὴ συνείδηση γιατί εἶναι ἀκριδῶς ἡ αὐτο—ἐπιβεβαίωση τῆς μὴ ἀντικειμενικότητας τῆς καὶ ἀφαίρεσης. Γιὰ τὴ συνείδηση τὴν ἴδια, ἡ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου ἔχει συνακόλουθα θετικὴ σημασία γιατί γνωρίζει τὴ μηδαμινότητά τῆς, τὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη ὡς αὐτοαλλοτρίωση τῆς γιατί γνωρίζει ὅτι ἡ μηδαμινότητα αὐτὴ ὑπάρχει μόνο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς τῆς αὐτοαλλοτρίωσης...

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ συνείδηση ὑπάρχει, καὶ μὲ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει κάτι γιὰ τὴ συνείδηση, εἶναι ἡ γνώση. Ἡ γνώση εἶναι ἡ μοναδικὴ τῆς πράξης. Δηλαδὴ γίνεται κάτι ὑπαρκτὸ γιὰ τὴ συνείδηση, σὸ βαθμὸ πού ἡ συνείδηση γνωρίζει αὐτὸ τὸ κάτι. Τὸ νὰ γνωρίζει εἶναι ἡ μόνη τῆς ἀντικειμενικῆς σχέσης. Ἡ συνείδηση γνωρίζει τὴ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου, δηλαδὴ ὅτι τὸ ἀντικείμενο δὲν ξεχωρίζει ἀπ' αὐτὴν, γνωρίζει τὴ μὴ ὕπαρξη τοῦ ἀντικειμένου γ' αὐτὴν, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο ὡς δικὴ τῆς αὐτοαλλοτρίωση. δηλαδὴ γνω-

ρίζει τὸν ἑαυτὸ της— δηλαδή γνωρίζει τὴ γνώση, πού θεωρεῖται ἀντικείμενο— ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι μόνο ἢ παρὰ σταση ἑνὸς ἀντικειμένου, μιὰ αὐταπάτη, πού στὴν οὐσία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ γνωρίζει τὸν ἑαυτὸ της, πού ἀντιστρατεύεται τὸν ἑαυτὸ της μὲ τὸν ἑαυτὸ της καὶ κατὰ συνέπεια μιὰ μηδανιότητα, ἕνα κάτι πού δὲν ἔχει ἀντικειμενικότητα ἔξω ἀπὸ τὴ γνώση. Ἡ γνώση γνωρίζει ὅτι μόνο ὅταν σχετίζεται τὸν ἑαυτὸ της μ' ἕνα ἀντικείμενο εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της, ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτὸ της· ὅτι ἐμφανίζεται αἰ μόνο στὸν ἑαυτὸ της σὰν ἀντικείμενο, ἢ μᾶλλον, ἐκεῖνο πού ἐμφανίζεται στὴ γνώση σὰν ἀντικείμενο εἶναι μόνο ὁ ἑαυτὸς της.

Ἐξ' ἄλλου, λέει ὁ Χέγκελ, αὐτὴ ἢ ἄλλη ροπή δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα, ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτὸ της αὐτὴ τὴν ἀλλοτρίωση καὶ ἀντικειμενικότητα, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ βρίσκεται σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια.

Αὐτὴ ἢ συζήτηση εἶναι μιὰ ἐπιτομὴ ὄλων τῶν αὐταπατῶν τῆς θεωρίας.

Πρῶτο, συνείδηση —αὐτοσυνείδηση— βρίσκεται σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια, βρίσκεται λοιπὸν, ἂν ἐδῶ ἀποχωριστοῦμε ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ Χέγκελ καὶ συζητήσουμε ἀντὶ γιὰ αὐτοσυνείδηση, γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ συνείδηση — γνώση σὰν γνώση, σκέψη σὰν σκέψη — ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντίθετο τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἡ πραγματικότητα ἢ ζωὴ— ἢ σκέψη πού ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτὸ της στὴ σκέψη (Φόουερμπαχ) (1). Αὐτὴ ἢ ἄποψη εἶναι παρούσα στὸ βαθμὸ πού ἡ συνείδηση, σὰν ἀπλή συνείδηση μόνο, ἐνοχλεῖται ὄχι ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικότητα σὰν τέτοια.

Δεύτερο, σημαίνει ὅτι ὁ αὐτοσυνείδητος ἄνθρωπος, στὸ βαθμὸ πού ἔχει ἀναγνωρίσει καὶ ξεπεράσει τὸν πνευματικὸ

---

(1) Στὴν παρ. 30, στίς «Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος», ὁ Φόουερμπαχ γράφει: «Ὁ Χέγκελ εἶναι ἕνας συγγραφέας πού ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό του στὴ σκέψη».

κόσμο, ἢ τὴ γενικὴ πνευματικὴ ὕπαρξη τοῦ κόσμου του, σὰν αὐτοαποξένωση, προχωρεῖ γιὰ νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσῃ στὴν ἀλλοτριωμένη τῆς μορφῆ καὶ τὴν παρουσιάζῃ σὰν ἀληθινὴ τοῦ ὕπαρξη, τὴν ἀποκαθιστᾷ καὶ ἀπαιτεῖ νὰ βρισκεται σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη τῆς ὕπαρξη σὰν τέτοια. *Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἔχοντας ξεπεράσει τὴ θρησκεία καὶ ἔχοντας τὴν ἀναγνωρίσει σὰν προῖδον τῆς αὐτοαλλοτρίωσης, ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκει τὸν ἐαυτὸ του θεβαιωμένο μέσα στὴ θρησκεία σὰν θρησκεία. Ἐδῶ εἶναι ἡ ρίζα τοῦ ἀπατηλοῦ θετικισμοῦ τοῦ Χέγκελ ἢ τῆς φαινομενικῆς μόνο κριτικῆς του: εἶναι αὐτὸ ποῦ ὁ Φόουερμπαχ ὀνομάζει ἀποδοχὴ, ἄρνηση καὶ ἐπαναθεμελίωση τῆς θρησκείας ἢ θεολογίας, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ μ' ἕναν περισσότερο γενικὸ τρόπο. *Ἔτσι ὁ λόγος βρισκεται σὲ οἰκεῖο χῶρο στὸ μὴ λόγο σὰν μὴ λόγος. Ὁ ἄνθρωπος, ποῦ ἀναγνώρισε ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ νόμο, τὴν πολιτικὴ, κτλ. ζεῖ μιὰ ἀλλοτριωμένη ζωὴ, ζεῖ τὴν ἀληθινὴν τοῦ ἀνθρώπινου ζωὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀλλοτριωμένη ζωὴ σὰν τέτοια. Ἡ αὐτοεπιβεβαίωση, ἡ αὐτοεπικύρωση στὴν ἀντίφασιν μὲ τὸν ἐαυτὸ τῆς καὶ μὲ τὴ γνώση καὶ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου, εἶναι κατὰ συνέπεια ἀληθινὴ γνώση καὶ ἀληθινὴ ζωὴ.

*Ἔτσι δὲν ὑπάρχει πιά θέμα γιὰ ἕναν συμβιβασμὸ μὲ τὸν Χέγκελ στὸ ζήτημα τῆς θρησκείας, τοῦ κράτους, κτλ., ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἀναλήθεια εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ἀρχῆς του.

*Ἄν γνωρίζω τὴ θρησκεία σὰν ἀλλοτριωμένη ἢ ἀνθρώπινου αὐτοσυνείδηση, τότε αὐτὸ ποῦ ξέρω σὰν θρησκεία δὲν εἶναι ἡ αὐτοσυνείδησή μου, ἀλλὰ ἡ ἀλλοτριωμένη αὐτοσυνείδηση — ἐπιβεβαιωμένη μέσα σ' αὐτή. *Ἔτσι γνωρίζω ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ποῦ ἀνήκει στὴν οὐσία τοῦ δικοῦ μου ἐγὼ ἐπιβεβαιώνεται ὄχι στὴ θρησκεία, ἀλλὰ στὴν καταστροφή καὶ τὸ ξεπέρασμα τῆς θρησκείας.

Στὸν Χέγκελ, κατὰ συνέπεια, ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης δὲν εἶναι ἡ ἐπικύρωση τῆς πραγματικῆς ὕπαρξης μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης· εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης ἢ τῆς αὐτοαποξενωμένης ὕπαρξης στὴν ἄρνηση τῆς, ἢ ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης σὰν ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης, ποῦ κατοικεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν καὶ τῆς μεταμόρφωσής τῆς σὲ ὑποκείμενο.

Ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος διαδρα-

ματίζει έτσι έναν ειδικό ρόλο στον οποίο ή άρνηση και ή διαφύλαξη (έπιθεβαιώση) συνενώνονται.

Έτσι, για παράδειγμα, στή «Φιλοσοφία του Δικαίου» του Χέγκελ, τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ξεπερασμένο ἰσοδυναμεῖ με τὴν ἠθικὴ, ἡ ἠθικὴ ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ με τὴν οἰκογένεια, ἡ οἰκογένεια ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ με τὴν πολιτικὴ κοινωνία, ἡ πολιτικὴ κοινωνία ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ με τὸ κράτος καὶ τὸ κράτος ξεπερασμένο ἰσοδυναμεῖ με τὴν παγκόσμια ἱστορία. Στὴν πραγματικότητά τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο, ἡ ἠθικὴ, ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινωνία, τὸ κράτος, κτλ., συνεχίζουσι νὰ ὑπάρχουσι, ἀλλὰ ἔχουσι γίνεσι ροπὲς δύναμης καὶ τρόποσι ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ποὺ δὲν ἔχουσι κανένα νόημα ἀπομονωμένες, ἀλλὰ ποὺ ἀμοιβαῖα διαλύουσι καὶ γονιμοποιουῦν ἡ μία τὴν ἄλλη. Εἶναι ροπὲς κίνησης.

Στὴν πραγματικὴ τους ὑπαρξῆ, αὐτὸς ὁ χαρακτήρας τῆς κινητικότητος εἶναι κρυμμένος. Ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά, ἀποκαλύπτεται, γιὰ πρώτη φορά, στή σκέψη καὶ στή φιλοσοφία. Ἐτσι ἡ ἀληθινὴ μου θρησκευτικὴ ὑπαρξῆ εἶναι ἡ ὑπαρξῆ μου στή φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἡ ἀληθινὴ μου πολιτικὴ ὑπαρξῆ εἶναι ἡ ὑπαρξῆ μου στή φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἡ ἀληθινὴ μου φυσικὴ ὑπαρξῆ εἶναι στή φιλοσοφία τῆς φύσης, ἡ ἀληθινὴ μου καλλιτεχνικὴ ὑπαρξῆ εἶναι ἡ ὑπαρξῆ μου στή φιλοσοφία τῆς τέχνης καὶ ἡ ἀληθινὴ μου ἀνθρώπινη ὑπαρξῆ εἶναι ἡ ὑπαρξῆ μου στή φιλοσοφία. Παρόμοια, ἡ ἀληθινὴ ὑπαρξῆ τῆς θρησκείας, κράτους, φύσης καὶ τέχνης εἶναι στή φιλοσοφία τῆς θρησκείας, τῆς φύσης, τοῦ κράτους καὶ τῆς τέχνης. Ἀλλὰ ἂν ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, κτλ., εἶναι γιὰ μένα ἡ ἀληθινὴ ὑπαρξῆ τῆς θρησκείας τότε εἶμαι πραγματικὰ θρησκευόμενος μόνο σάν φιλόσοφος τῆς θρησκείας, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀρνοῦμαι τὴν πραγματικὴ θρησκευτικότητά καὶ τὸν πραγματικὰ θρησκευόμενον ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἐπιθεβαιώνω τὴς ιδιότητες αὐτῆς, ἐν μέρει στή δική μου ὑπαρξῆ, ἢ στὴν ἀλλοτριωμένη ὑπαρξῆ τὴν ὁποία ἀντιπαραθέτω σ' αὐτῆς— γιὰτὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ φιλοσοφικὴ τους ἔκφραση— καὶ ἐν μέρει στὴν ἰδιάζουσα, καὶ πρωτογενῆ μορφή τους, γιὰτὶ τὴς θεωρῶ σάν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴ φαινομενικὴ ἄλλη ὑπαρξῆ, σάν ἀλληγορίες, μορφῆς τῆς δικῆς τους ἀληθινῆς ὑπαρξῆς, καλυμμένες κάτω ἀπὸ αἰσθητὰ

πέπλα, δηλαδή μορφές τῆς φιλοσοφικῆς μου ὑπαρξης.

Παρόμοια, ποιότητα ξεπερασμένη ισοῦται με ποσότητα, ποσότητα ξεπερασμένη ισοῦται με μέτρο, μέτρο ξεπερασμένο ισοῦται με οὐσία οὐσία ξεπερασμένη ισοῦται με παράσταση, παράσταση ξεπερασμένη ισοῦται με πραγματικότητα, πραγματικότητα ξεπερασμένη ισοῦται με αντίληψη, αντίληψη ξεπερασμένη ισοῦται με αντικειμενικότητα, αντικειμενικότητα ξεπερασμένη ισοῦται με τὴν ἀπόλυτη ἰδέα, ἡ ἀπόλυτη ἰδέα ξεπερασμένη ισοῦται με φύση, ἡ φύση ξεπερασμένη ισοῦται με ἠθικὸ ἀντικειμενικὸ πνεῦμα, τὸ ἠθικὸ πνεῦμα ξεπερασμένο ισοῦται με τέχνη, ἡ τέχνη ξεπερασμένη ισοῦται με θρησκεία, ἡ θρησκεία ξεπερασμένη ισοῦται με ἀπόλυτη γνώση.

Ἐξ' ἄλλου αὐτὴ ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος εἶναι ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος μιᾶς ὀντότητας σκέψης· ἔτσι, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν σκέψη εἶναι ξεπερασμένη στὴ σκέψη τῆς ἠθικῆς. Καὶ ἐπειδὴ ἡ σκέψη φαντάζεται τὸν ἑαυτὸ της νὰ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τοῦ ἑαυτοῦ της, δηλαδή αἰσθητὴ πραγματικότητα, καὶ θεωρεῖ ἔτσι τὴ δική της δραστηριότητα σὰν αἰσθητή, πραγματικὴ δραστηριότητα, αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα στὴ σκέψη, ποὺ ἀφίνει τὸ ἀντικείμενό του νὰ ζεῖ στὴν πραγματικότητα, νομίζει ὅτι τὸ ἔχει ὑπερνικήσει πραγματικά. Ἀλλά, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ ἀντικείμενο ἔγινε τώρα μιὰ ροπή δύναμης τῆς σκέψης, γιὰ τὴ σκέψη ποὺ πραγματοποιεῖ τὸ ξεπέρασμα, θεωρεῖται στὴν πραγματικὴ της, ὑπαρξη σὰν ἐπιβεβαίωση τῆς σκέψης, τῆς αὐτοσυνείδησης, τῆς ἀφαίρεσης.

Ἀπὸ μιὰ ἀποψη ἡ ὀντότητα ποὺ ξεπερνᾷ ὁ Χέγκελ στὴ φιλοσοφία, εἶναι κατ' ἀκολουθίαν ὄχι ἡ πραγματικὴ θρησκεία, τὸ κράτος, ἡ φύση, ἀλλὰ ἡ θρησκεία, ποὺ εἶναι ἤδη σὲ μορφὴ ἀντικειμένου τῆς γνώσης, δηλαδή ἡ δογματικὴ· τὸ ἴδιο ἐπίσης καὶ ἡ νομολογία, ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Χέγκελ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση τόσο πρὸς τὴν πραγματικὴ ὑπαρξη ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἄμεση μὴ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη ἢ τίς μὴ φιλοσοφικὲς ἔννοιες αὐτῆς τῆς ὑπαρξης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τίς τρέχουσες ἔννοιές τους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποψη, ὁ θρησκευόμενος ἄνθρωπος, κτλ. μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴν τελικὴ του ἐπιβεβαίωση στὸν Χέγκελ.

Μπορούμε τώρα νά εξετάσουμε τίς θετικέσ ρο-
πές τῆσ χεγκελιανῆσ διαλεκτικῆσ, μέσα στόσ προσδιοριστικά
δρια τῆσ ἀποξένωσῆσ.

(α) Ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος σάν
μιὰ ἀντικειμενική δύναμη πού ἐπαναπορροφᾷ τήν
ἀλλοτρίωση στόν ἑαυτό τῆσ. Αὐτή εἶναι ἡ ἐνόραση, ἐκφρα-
σμένη μέσω τῆσ ἀποξένωσῆσ, μέσα στήν ἰδιοποίηση
τῆσ ἀντικειμενικῆσ ὕπαρξῆσ, μέσα ἀπό τό ξεπέραςμα τῆσ ἀλ-
λοτρίωσῆσ τῆσ εἶναι ἡ ἀποξενωμένη ἐνόραση μέσω στήν
πραγματικῆ ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, μέσα
στήν πραγματικῆ ἰδιοποίηση τῆσ ἀντικειμενικῆσ τοῦ ὕπαρ-
ξῆσ, μέσα ἀπό τήν καταστροφή τοῦ ἀποξενωμένου
χαρακτήρα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, μέσα ἀπό τό ξεπέ-
ραςμα τοῦ ἀποξενωμένου τοῦ τρόπου ὕπαρξῆσ, ὅπως ὁ ἀ-
θεϊσμός σάν ξεπέραςμα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνιση στό προ-
σκήνιο τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρωπισμοῦ κι ὁ κομμουνισμός σάν
ξεπέραςμα τῆσ ἀτομικῆσ ἰδιοκτησίασ εἶναι ἡ διεκδίκηση τῆσ
πραγματικῆσ ἀνθρώπινῆσ ζωῆσ σάν ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώ-
που, ἡ ἐμφάνιση τοῦ πρακτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ ἀθεϊσμός
εἶναι ὁ ἀνθρωπισμός πού συνδέεται μέ τόν ἑαυτό του μέσω
ἀπό τό ξεπέραςμα τῆσ ἀτομικῆσ ἰδιοκτησίασ. Μόνο ὅταν ξε-
περάσουμε τή μεσολάβηση αὐτή — πού εἶναι, ὡστόσο, μιὰ
ἀπαραίτητη προϋπόθεση — θά ἐμφανιστεῖ ὁ θετικὸς
ἀνθρωπισμός, θετικά παραγόμενος στόν ἑαυτό του.

Ἄλλὰ ὁ ἀθεϊσμός καί ὁ κομμουνισμός δέν εἶναι φυγή,
δέν εἶναι ἀφαίρεση, δέν εἶναι ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμενικοῦ κό-
σμου πού δημιούργησε ὁ ἀνθρώπος, ἢ τῶν οὐσιαστικῶν του
δυνάμεων πού προεκτείνονται στήν ἀντικειμενικότητα, δέν
εἶναι μιὰ ἄθλια ἐπιστροφή στήν ἀφύσικη, πρωτόγονη ἀπλό-
τητα. Εἶναι μᾶλλον ἡ πρώτη πραγματικῆ ἐμφάνιση, ἡ ἀ-
ληθινῆ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐπαλήθευση τῆσ ἀν-
θρώπινῆσ οὐσίασ του.

Ἔτσι, κατανοώντας τή θετικῆ σημασία τῆσ ἀρ-
νησῆσ πού ἀναφέρεται στόν ἑαυτό τῆσ, ἄν καί γιά μιὰ ἀκό-
μα φορὰ σέ ἀποξενωμένη μορφή, ὁ Χέγκελ κατανοεῖ τήν αὐ-
τοαποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἀλλοτρίωση τῆσ ὕπαρξῆσ,
τήν ἀπώλεια τῆσ ἀντικειμενικότητῆσ καί τήν ἀπώλεια τῆσ
πραγματικότητῆσ σάν αὐτοανακάλυψη, σάν ἐκφραση τῆσ
ὕπαρξῆσ, σάν ἀντικειμενοποίηση καί πραγμάτωση. Κοντο-
λογῆσ, τήν ἐργασία τῆ βλέπει —μέσα στήν ἀφαίρεση— σάν
πράξη αὐτοδημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆ
σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τόν ἑαυτό του τῆ βλέπει σάν ἀλ-
λότρια ὕπαρξη καί τήν ἐκδήλωση τοῦ ἑαυτοῦ του σάν ἀλ-

λότρια ὕπαρξη τῆ βλέπει σάν τὴν ἐμφάνιση τῆς εἰδολογικῆς συνείδησης καὶ εἰδολογικῆς ζωῆς.

(β) Ἀλλὰ στὸν Χέγκελ, ἐκτὸς ἀπὸ, ἢ μᾶλλον σάν συνέπεια, τῆς ἀντιστροφῆς ποὺ περιγράψαμε ἤδη, αὐτὴ ἡ πράξη ἐμφανίζεται, πρῶτο, νὰ εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο τυπικὴ γιατί εἶναι ἀφηρημένη καὶ γιατί ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀντιμετωπίζεται μόνο σάν ἀφηρημένη σκεπτόμενη ὕπαρξη, σάν αὐτοσυνείδηση.

Καὶ δεύτερο, γιατί ἡ ἀντίληψη εἶναι τυπικὴ καὶ ἀφηρημένη, τὸ ξεπέραςμα τῆς ἀλλοτριώσεως γίνεται μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀλλοτριώσεως. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Χέγκελ βλέπει τὴν κίνηση αὐτῆς τῆς αὐτοδημιουργίας καὶ τῆς αὐτοαλλοτριώσεως καὶ τῆς αὐτοαποξένωσεως σάν τὴν ἀπόλυτη καὶ κατὰ συνέπεια τὴν τελικὴ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸν ἑαυτό της καὶ ἔχει κατακτήσει τὴ δικὴ της οὐσιαστικὴ φύση.

Αὐτὴ ἡ κίνηση στὴν ἀφηρημένη της μορφή σάν διαλεκτικὴ, θεωρεῖται ἔτσι σάν ἀληθινὴ ἀνθρώπινη ζωὴ. Καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ εἶναι ἀκόμα μιὰ ἀφαίρεση. μιὰ ἀποξένωση ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, θεωρεῖται σάν μιὰ θεία διαδικασία, ἀλλὰ σάν ἡ θεία διαδικασία τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀφηρημένη, καθαρὴ, ἀπόλυτη ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου (σὲ διάκριση ἀπὸ τὸν ἑαυτό του), ποὺ περνᾷ μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία αὐτῆ.

Τρίτο, ἡ διαδικασία αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχει ἕναν φορέα, ἔνα ὑποκείμενο· ἀλλὰ τὸ ὑποκείμενο ἐμφανίζεται μόνο σάν ἀποτέλεσμα· τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, τὸ ὑποκείμενο ποὺ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του σάν ἀπόλυτη αὐτοσυνείδηση, εἶναι ἔτσι ὁ θεός, ἀπόλυτο πνεῦμα, ἡ αὐτογνωρίζομενη καὶ αὐτοεκδηλωνόμενη ἰδέα. Ὁ πραγματικὸς ἀνθρώπος καὶ ἡ πραγματικὴ φύση γίνονται ἀπλὰ κατηγορούμενα, σύμβολα αὐτοῦ τοῦ ἀδελου, μὴ πραγματικοῦ ἀνθρώπου καὶ αὐτῆς τῆς μὴ πραγματικῆς φύσεως. Ἔτσι ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο στέκονται σὲ μιὰ σχέση ἀπόλυτης ἀντιστροφῆς μεταξύ τους· ἕνα μυστικιστικὸ ὑποκείμενο—ἀντικείμενο, ἢ ὑποκειμενικότητα ποὺ σφετερίζεται τὸ ἀντικείμενο, τὸ ἀπόλυτο ὑποκείμενο σάν μιὰ διαδικασία, σάν ἕνα ὑποκείμενο ποὺ ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό του καὶ ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴν ἀλλοτριώση, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπαναπορροφᾷ τὴν

άλλοτρίωση αυτή, και τὸ ὑποκείμενο σὰν τέτοια διαδικασία· μιὰ καθαρὴ, ἀ δ ι α κ ο π η περιστροφή μέσα στὸν ἑαυτὸ του.

Πρῶτο, ἡ τυπικὴ καὶ ἀφηρημένη ἀντίληψη τῆς πράξης τῆς αὐτοδημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀντικειμενοποίησης.

Ἐπειδὴ ὁ Χέγκελ ἐξισώνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν αὐτοσυνείδηση, τὸ ἀποξενωμένο ἀντικείμενο, ἢ ἀποξενωμένη οὐσιαστικὴ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ συνείδηση, τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς ἀποξένωσης, ἢ ἀ φ η ρ η μ έ ν η τῆς καὶ κατὰ συνέπεια κούφια καὶ μὴ πραγματικὴ ἔκφραση, ἢ ἄ ρ ν η σ η. Τὸ ξεπέραςμα τῆς ἄλλοτρίωσης δὲν εἶναι ἔτσι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση, ἓνα κούφιο ξεπέραςμα αὐτῆς τῆς κούφιας ἀφαίρεσης, ἢ ἄ ρ ν η σ η τῆς ἄ ρ ν η σ η ς. Ἡ ἀνεξάντλητη, ζωτικὴ, αἰσθητικὴ, σταθερὴ δραστηριότητα τῆς αὐτοαντικειμενοποίησης ὑποβιβάζεται ἔτσι στὴν ἀπλὴ τῆς ἀφαίρεση, ἀ π ό λ υ τ η ἀ ρ ν η τ ι κ ό τ η τ α, μιὰ ἀφαίρεση ποὺ τῆς δίνεται τότε σταθερὴ μορφή σὰν τέτοια καὶ ἔτσι γίνεται ἀντιληπτὴ σὰν ἀνεξάρτητη δραστηριότητα, σὰν δραστηριότητα ἀπὸ μόνη τῆς. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ αὐτὴ ἡ λεγόμενη ἀρνητικότητα δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀ φ η ρ η μ έ ν η, ἄ δ ε ι α μορφή αὐτῆς τῆς πραγματικῆς ζωντανῆς πράξης, τὸ περιεχόμενό τῆς δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἓνα τ υ π ι κ ὸ περιεχόμενο, δημιουργημένο ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση κάθε περιεχομένου. Συνακόλουθα ὑπάρχουν γενικὲς, ἀφηρημένες μορφές ἀ φ α ί ρ ε σ η ς ποὺ ταιριάζουν σὲ κάθε περιεχόμενο καὶ εἶναι ἔτσι ἀδιάφορὲς σὲ ὄλο τὸ φάσμα τοῦ περιεχομένου· μορφές σκέψης καὶ κατηγορίες τῆς λογικῆς ποὺ ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ πνεῦμα καὶ τὴν π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ φύση. (Θ' ἀναπτύξουμε τὸ λ ο γ ι κ ὸ περιεχόμενο τῆς ἀπόλυτης ἀρνητικότητας ἀργότερα).

Τὸ θετικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Χέγκελ στὴ θεωρητικὴ του λογικὴ εἶναι ποὺ παρουσιάζει καθορισμένες ἔ ν ν ο ι ε ς, τὶς παγκόσμιες σταθερὲς μορφές - σ κ έ ψ η ι ς, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸ πνεῦμα, σὰν ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς καθολικῆς ἀποξένωσης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, κι ἔτσι τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἐπίσης, καὶ τὶς ἀντιλαμβάνεται σὰν ροπές στὴ διαδικασία τῆς ἀφαίρεσης. Γιὰ παράδειγμα, ὕ π α ρ ξ η ξεπερασμένη εἶναι ἡ οὐσία, οὐσία ξεπερασμένη εἶναι ἡ ἀντίληψη, ἢ ἀντίληψη ξεπερασμένη εἶναι... ἢ ἀπόλυτη ἰδέα. Ἀλλὰ τί εἶναι ἢ ἀπόλυ-

τη ιδέα; Είναι υποχρεωμένη να ξεπεράσει τον ίδιο της τον έαυτό ξανά αν δεν επιθυμεί να περάσει από την αρχή για μια ακόμη φορά, μέσα απ' όλη την πράξη της αφαίρεσης και να συμβιβαστεί με το να είναι μια ολότητα από αφαιρέσεις, ή μια αυτοκατανοούμενη αφαίρεση. 'Αλλά ή αφαίρεση πού κατανοεί τον έαυτό της σαν αφαίρεση γνωρίζει ότι ο έαυτός της δεν είναι τίποτα· πρέπει να έγκαταλείψει τον έαυτό της — την αφαίρεση, κι έτσι φτάνει σε κάτι πού είναι ακριβώς το αντίθετό της, ή φύση. 'Απορρέει ότι όλη ή Λογική ή είναι απόδειξη του γεγονότος ότι ή αφηρημένη σκέψη δεν είναι τίποτα για τον έαυτό της, ότι ή απόλυτη ιδέα δεν είναι τίποτα για τον έαυτό της και ότι μόνο ή φύση είναι κάτι.

'Η απόλυτη ιδέα, ή αφηρημένη ιδέα πού «θεωρημένη από την άποψη της ένότητάς της με τον έαυτό της είναι ένόραση» (1) και ή όποια, «στην απόλυτη αλήθεια της αποφασίζει να έπιτρέψει στη ροπή της ιδιομορφίας της ή του αρχικού προσδιορισμού και της άλλης ύπαρξης, την άμεση ιδέα, σαν αντανάκλασή της, να βρει έλεύθερη διέξοδο από τον έαυτό της σαν φύση (2)». "Όλη ή ιδέα αυτή, πού καθοδηγεί τον έαυτό της μ' έναν τέτοιο περίεργο και άλλόκοτο τρόπο, και πού έχει προκαλέσει στους χεγκελιανούς τόσο φοβερούς πονοκεφάλους, είναι καθαρά και άπλά αφαίρεση, δηλαδή ο αφηρημένος στοχαστής· αφαίρεση ή όποια, διδαγμένη από την έμπειρία και φωτισμένη ως προς τη δική της αλήθεια, αποφασίζει κάτω από ποικίλες καταστάσεις — πού και αυτές είναι άπατηλές και παραμένουν ακόμα αφηρημένες — να έγκαταλείψει τον έαυτό της και να θεμελιώσει την άλλη της ύπαρξη, την ιδιαίτερη, την προσδιορισμένη, στη θέση της δικής της αυτοδιείσδυσης, την μη ύπαρξη, την καθολικότητα και την άπροσδιοριστικότητα· να έπιτρέψει στη φύση πού κρύβεται μέσα στον έαυτό της σαν άπλη αφαίρεση, σαν ένα πράγμα σκέψης, να βρει έλεύθερη διέξοδο από τον έαυτό της, δηλαδή να έγκαταλείψει την αφαίρεση και να ρίξει μια ματιά στη φύση, πού υπάρχει έλεύθερη από την αφαίρεση. 'Η αφηρημένη ιδέα, πού άμεσα γίνεται ένόραση, δεν είναι, έντελώς άπλά, τίποτα πε-

(1) Χέγκελ, «Έγκυκλοπαίδεια», 3η έκδοση, Χαϊδελβέργη, 1830, σελ. 222.

(2) δ.π.

ρισσότερο από άφηρημένη σκέψη που εγκαταλείπει τον έαυτό της και άποφασίζει ν' άσχοληθεί με την έ ν ό ρ α σ η. Αύτη ή άπόλυτη μετάβαση από τη λογική στη φιλοσοφία της σκέψης, δέν είναι τίποτα περισσότερο από τη μετάβαση — τόσο δύσκολο για τον άφηρημένο στοχαστή νά πραγματοποιηθεί και γι' αυτό άλλωστε την περιγράφει με τόσο άλλόκοτο τρόπο — της ά φ α ί ρ ε σ η ς στην έ ν ό ρ α σ η. Τό μυστικιστικό συναίσθημα που οδηγεί τό φιλόσοφο από την άφηρημένη σκέψη στην ένόραση, είναι ή ά ν ί α , ή έπιθυμία για κάποιο περιεχόμενο.

Ό άνθρωπος άποξενωμένος από τον έαυτό του είναι επίσης ό στοχαστής άποξενωμένος από την ο ύ σ ί α του, δηλαδή από τη φυσική και ανθρώπινη ούσία του. Οί σκέψεις του είναι κατά συνέπεια σταθερά φαντάσματα που ύπάρχουν έξω από τη φύση και τον άνθρωπο. Στη «Λογική» του ό Χέγκελ κλείδωσε όλα αυτά τά φαντάσματα κατανοώντας τό καθένα άπ' αυτά πρώτα σαν άρνηση, δηλαδή σαν ά λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η ά ν θ ρ ώ π ι ν η σκέψη και μετά σαν άρνηση της άρνησης, δηλαδή σαν ξεπέρασμα της άλλοτριωσης αύτης, σαν μιá π ρ α γ μ α τ ι κ ή έκφραση της ανθρώπινης σκέψης. Άλλά από τη στιγμή που ή άρνηση αύτη είναι ή ίδια παγιδευμένη στην άποξένωση, αυτό άντιστοιχεί έν μέρει με την άποκατάσταση τών σταθερών φαντασμάτων στην άποξένωσή τους και έν μέρει στην άποτυχία νά κινηθεί πέρα από τη τελική φάση, τη φάση της αυτοαναφοράς στην άλλοτρίωση, που είναι ή άληθινή ύπαρξη τών φαντασμάτων αυτών. (') Στο βαθμό που ή άφαίρεση αύτη κα-

---

(') Δηλαδή ό Χέγκελ άντικαθιστά την πράξη της άφαίρεσης που περιτρέφεται στον έαυτό της μ' αυτές τις σταθερές άφαιρέσεις' ενεργώντας έτσι του άνήκει ή τιμή, πρώτα άπ' όλα, ότι άποκάλυψε την πηγή όλων αυτών τών άταίριαστων έννοιών που αρχικά άνήκαν σε χωριστούς φιλοσόφους, που τις συνδύασε και δημιούργησε σαν άντικείμενο της κριτικής την έξαντλητική κλίμακα της άφαίρεσης μάλλον, παρά μιás ιδιαίτερης άφαίρεσης. Θα δούμε άργότερα γιατί ό Χέγκελ διαχωρίζει τη σκέψη από τό ύ π ο κ ε ί μ ε ν ο. Άλλά είναι ήδη φανερό ότι άν ό άνθρωπος δέν είναι άνθρωπος, τότε ή έκφραση της ούσιαστικής του φύσης δέν μπορεί νά είναι ανθρώπινη και για τό λόγο αυτό ή σκέψη ή ίδια δέ θα μπορούσε νά νοηθεί σαν μιá έκφραση της ύπαρξης του ανθρώπου, του ανθρώπου σαν άνθρωπινο και φυσικό ύποκείμενο με μάτια, αυτιά κλπ., που ζει στην κοινωνία, στον κόσμο και στη φύση. (Σημείωση του Μάρξ).

τανοεί τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ δοκιμάζει μιὰ ἀπεριόριστη ἀνία μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς, θρῖσκουμε στὸν Χέγκελ μιὰ ἐγκατάλειψη τῆς ἀφηρημένης σκέψης πού κινεῖται μόνη μέσα στὴ σκέψη, πού δὲν ἔχει μᾶτια, δόντια, αὐτιά, ὀτιδῆποτε, καὶ μιὰ ἀπόφαση ν' ἀναγνωρίσει τὴ φύση σὰν ὕπαρξη καὶ νὰ περάσει στὴν ἐνόραση.

Ἄλλὰ ἡ φύση ἐπίσης, παρμένη ἀφηρημένα, γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, καὶ στὸν σταθερὸ τῆς διαχωρισμὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, δὲν εἶναι τίποτα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Δὲ χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς πού καταφεύγει στὴν ἐνόραση, ἐνορᾶται τὴ φύση ἀφηρημένα. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ φύση θρῖσκοταν κλεισμένη μέσα στὸ στοχαστὴ σὲ μιὰ μορφή πού ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸν ἦταν σκεπασμένη μὲ πέπλο μυστηρίου, σὰν μιὰ ἀπόλυτη ἰδέα, ἕνα πράγμα σκέψης, ἔτσι κι αὐτὸ πού ἐπέτρεψε νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του δὲν ἦταν παρὰ αὐτὴ ἡ ἀφηρημένη φύση, φύση σὰν ἕνα πράγμα σκέψης, ἀλλὰ μὲ τὴ σημασία τώρα ὅτι εἶναι ἡ ἄλλη ὕπαρξη τῆς σκέψης, πραγματικὴ, ἀνοραμάτιστη φύση πού ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη σκέψη.

Ἡ, γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ τὴν ἀνθρώπινη ὀρολογία, ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ἀνακαλύπτει ἀπὸ τὴν ἐνόρασή του τὴ φύση ὅτι οἱ ὀντότητες πού φαντάστηκε ὅτι δημιουργοῦσε ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἀφαίρεση, σὲ μιὰ θεία διαλεκτικὴ, σὰν καθαρὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τῆς σκέψης πού ζεῖ καὶ κινεῖται μέσα στὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ποτὲ δὲν κοιτάζει ἔξω στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἀφαιρέσεις φυσικῶν μορφῶν. Ὅλη ἡ φύση τοῦ φαίνεται πῶς ἐπαναλαμβάνει ἀπέναντί του, μὲ μιὰ αἰσθητὴ, ἐξωτερικὴ μορφή, τὶς ἀφαιρέσεις τῆς λογικῆς. Ἀναλύει τὴ φύση καὶ τῆς ἀφαιρέσεις αὐτὲς ξανά. Ἡ ἐνόρασή του τῆς φύσης κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι παρὰ ἡ πράξη τῆς ἐπιβεβαίωσης ἀπόσπασής του ἀπὸ τὴν ἐνόραση τῆς φύσης, μιὰ συνειδητὴ ἀναπαράσταση τῆς διαδικασίας μὲ τὴν ὁποία παρήγαγε τὴν ἀφαίρεσή του. Ἐτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ χρόνος ἰσοῦται μὲ τὴν Ἀρνητικότητα πού ἀποδίδεται στὸν ἑαυτὸ του. (1) Στὴ φυσικὴ μορφή, ξεπερασμένη κίνηση σὰν ὕλη, ἀντιστοιχεῖ τὸ ξεπερασμένο Γίγνεσθαι σὰν εἶναι. Τὸ φῶς εἶναι ἡ φυσικὴ μορφή τῆς Ἀντανάκλασης καθαυτῆς. Τὸ Σῶμα σὰν Σελήνη καὶ Κομήτης εἶναι ἡ φυσικὴ μορ-

---

(1) Χέγκελ, «Ἐγκυκλοπαιδεία», σελ. 225.

φή τῆς ἀντίθεσης ἢ ὁποία, σύμφωνα μέ τή Λογική, εἶναι τὸ θετικὸ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸ ἀρνητικὸ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτὸ του. Ἡ Γῆ εἶναι ὁ φυσικὸς τύπος τοῦ λογικοῦ ἐδάφους σάν ἀρνητικὴ ἐνότητα τῆς ἀντίθεσης, κτλ.

Ἡ φύση σάν φύση, δηλαδή στὸ βαθμὸ πού αἰσθητὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ μυστικὴ αἴσθηση κρυμμένη μέσα στὸν ἑαυτὸ της, ἡ φύση ξεπερασμένη καὶ σὲ διάκριση ἀπὸ τὶς ἀφαιρέσεις αὐτὲς εἶναι τίποτα, ἕνα τίποτα πού ἀποδεικνύει τὸν ἑαυτὸ του νὰ εἶναι ἕνα τίποτα χωρὶς νόημα, ἢ ἔχει τὸ νόημα μιᾶς ἐξωτερικότητας πού θὰ ξεπεραστεῖ.

Στὴν πεπερασμένη τελεολογικὴ ἀποψη θρίσκειται ἡ ὀρθὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ φύση δὲν περιέχει τὸν ἀπόλυτο σκοπὸ μέσα στὸν ἑαυτὸ της. (Χέγκελ, «Λογική», σελ. 225).

Ἐποκοπὸς τῆς εἶναι ἡ ἐπιθεβαίωση τῆς ἀφαιρέσεως.

Ἡ φύση ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σάν ἡ ἰδέα στὴ μορφή τῆς ἀλλήλης ὑπαρξῆς. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἰδέα στὴ μορφή αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρνηση τοῦ ἑαυτοῦ της ἢ ἐξωτερικὴ πρὸς τὸν ἑαυτὸ της, ἡ φύση δὲν εἶναι μόνο ἡ ἐξωτερικὴ σχέση πρὸς τὴν ἰδέα αὐτὴ, ἀλλὰ ἡ ἐξωτερικότητα ἀποτελεῖ τὴ μορφή μέ τὴν ὁποία ὑπάρχει σάν φύση. (δ.π., σελ. 227).

Ἡ ἐξωτερικότητα ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ κατανοηθεῖ σάν αὐτοεξωτερικευμένη αἰσθαντικὴ ὁτιότητα προσιτὴ στὸ φῶς καὶ στὸν αἰσθητὸ ἄνθρωπο. Πρέπει νὰ παρθεῖ μέ τὴν ἔννοια τῆς ἀλλοτριώσεως, ἑνὸς σφάλματος, μιᾶς ἀδυναμίας, κάτι πού ὄφειλε νὰ μὴν ὑπάρχει. Γιατὶ αὐτὸ πού εἶναι ἀληθινὸ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ ἰδέα.

Ἡ φύση εἶναι μόνο ἡ μορφή τῆς ἀλλήλης ὑπαρξῆς της. Καὶ ἀφοῦ ἡ ἀφηρημένη σκέψη εἶναι ἡ οὐσία αὐτὸ πού εἶναι ἐξωτερικὸ πρὸς τὴν οὐσία εἶναι οὐσιαστικὰ ἀπλῶς κάτι ἐξωτερικὸ. Ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ἀναγνωρίζει ταυτόχρονα ὅτι ἡ αἰσθαντικὴ ὁτιότητα, ἐξωτερικὴ ὁτιότητα σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ σκέψη πού κινεῖται καὶ ζεῖ μέσα στὸν ἑαυτὸ της, εἶναι ἡ οὐσία τῆς φύσεως. Ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση αὐτὴ μέ τέτοιο τρόπο πού αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ ὁτιότητα τῆς φύσεως, ἡ ἀντίθεσὴ τῆς στὴ σκέψη, εἶναι τὸ ἐλάττωμά της καὶ ὅτι στὸ βαθμὸ πού ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση εἶναι μιὰ ἐλαττωματικὴ ὑ-

παρξη. Μιά ύπαρξη πού είναι έλαττωματική όχι μόνο για μένα, όχι μόνο μπροστά στά μάτια μου, αλλά μπροστά στον ίδιο της τόν έαυτό, έχει κάτι έξω από τόν έαυτό της πού τής λείπει. Δηλαδή, ή ούσία της είναι κάτι άλλο από τήν ίδια. Για τόν άφηρημένο στοχαστή ή φύση πρέπει κατά συνέπεια νά ξεπεράσει τόν έαυτό της, άφου είναι ήδη άποδεκτη άπ' αυτόν σάν μία δυναηικά **ξ ε π ε ρ α σ μ έ ν η** ύπαρξη.

Γιὰ μ ᾱ ς, τὸ πνεῦμα ἔχει τὴ φύση σάν προὔπο-
θ ε σ ή του, άφου είναι τῆς φύσης ἡ ἀλήθεια καὶ συνακό-
λουθα τὸ ἀπόλυτό της πρώτο. Στὴν ἀλήθεια αὐτὴ ἡ φύση ἔχει ἐξα-
φανιστεῖ, καὶ τὸ πνεῦμα ὑποχώρησε σάν ἰδέα, ἡ ἰδέα πού κατάρτησε
τὴν ύπαρξη γιὰ τὸν έαυτό της, πού τὸ ἀντικείμενό της
καθώς καὶ τὸ ὑποκείμενό της εἶναι ἡ έννοια. Αὐτὴ ἡ
ταυτότητα εἶναι ἀπόλυτη ἀρνητικὸτητα, γιὰτὶ ἐ-
νώ στὴ φύση ἡ έννοια ἔχει τὴν τέλεια ἐξωτερικὴ τῆς ἀντικειμενωκότη-
τα, στὴν ταυτότητα αὐτὴ ἡ ἀλλοτριώσῃ της ἔχει ξεπεραστεῖ καὶ ἡ
έννοια ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸν έαυτό της. Ἡ ταυτότητα αὐτὴ ὑπάρχει
μόνο σάν ἐπιστροφή ἀπὸ τὴ φύση. (δ.π., σελ. 392). . . . .

Ἡ ἀποκάλυψη, σάν ἀφηρημένη ἰδέα, εἶναι
ἡ ἀμεσολάβητη μετάβαση πρὸς αὐτὸ πού θά καταλή-
ξει νά εἶναι ἡ φύση· σάν ἀποκάλυψη τοῦ πνεύματος πού εἶναι ἐ-
λεύθερο, εἶναι ἡ θεμελίωση τῆς φύσης σάν δικού του
κόσμου· μιὰ θεμελίωση ἡ ὁποία, σάν ἀντανάκλαση, εἶναι ταυτόχρονα
μιὰ προὔποθ ε σ η τοῦ κόσμου σάν ἀνεξάρτητα ὑπάρχουσα
φύση. Ἡ ἀποκάλυψη στὴ σύλληψῃ της εἶναι ἡ δημιουργία τῆς φύσης
σάν ὑπαρξης τοῦ πνεύματος, ὅπου ἀποκτᾷ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀ-
λήθειας τῆς ἐλευθερίας του. (δ.π., σελ. 393). . . . .

Τὸ ἀπόλυτο εἶναι τὸ πνεῦμα: αὐτὸς εἶναι
ὁ ὑπέρτατος ὀρισμὸς τοῦ ἀπόλυτου. (δ.π., σελ. 393).

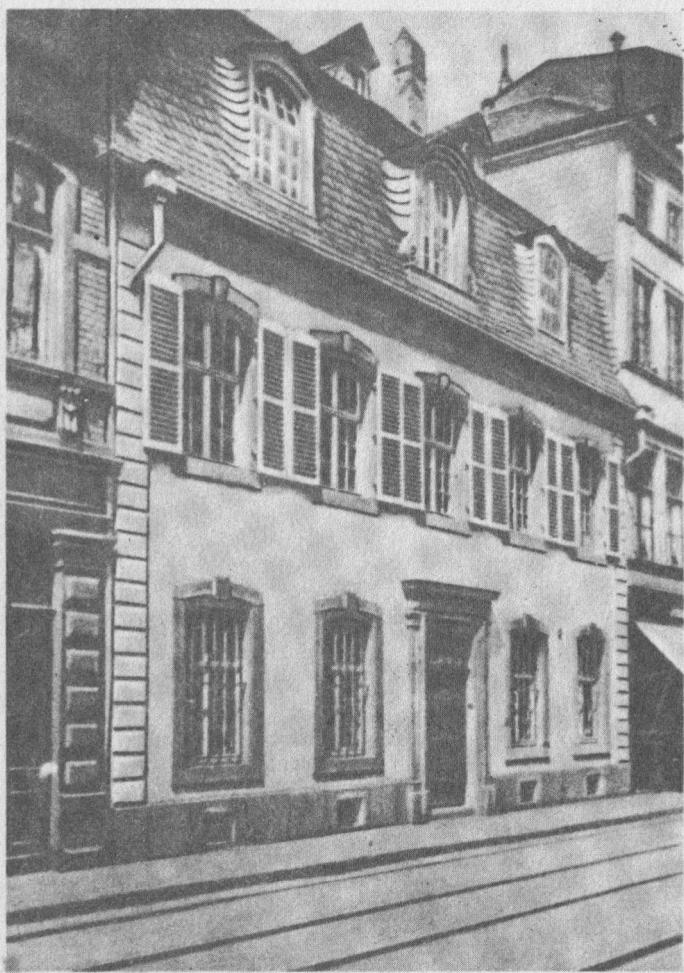
Ὁ Μάρξ τὸ 1861.

Ἡ γυναίκα τοῦ Μάρξ Τζένυ φὸν Βεστφάλεν.

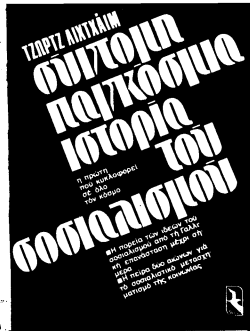
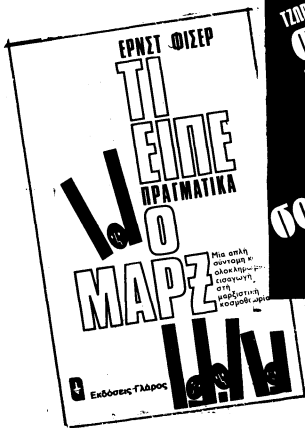

Ὁ Ἐνγκελς, ὁ Μάρξ καὶ οἱ κόρες του.

Τὸ σπίτι τοῦ Μὰρξ στὴ γενέτειρά του Τρέβ.

1

2

3

1. Μιά έμπεριστατωμένη και άποκαλυπτική προσέγγιση σέ όσα πραγματικά είπε καί όραματίστηκε ό Μάρξ. Τό έργο αυτό του Φίσερ άποτελεί τήν πιό άπλή, τήν πιό σύντομη καί ταυτόχρονα τήν πιό ολοκληρωμένη εισαγωγή στή μαρξιστική κοσμοθεωρία. Ένα βιβλίο πού μäs δίνει τήν πεμπουσία τής σκέψης του Μάρξ καί τή βαθύτερη άγνώνια του όχι μόνο νά έρμηνεύσει τόν κόσμο, αλλά καί νά τόν αλλάξει.

2. Στις ρίζες τών ιδεών καί τής δράσης γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τής κοινωνίας. Όλη ή κολοσσιαία κληρονομιά τής σοσιαλιστικής παράδοσης, άπό τή Γαλλική Έπανάσταση μέχρι σήμερα, σ' ένα μοναδικό βιβλίο. Τό πρώτο, μέχρι σήμερα, έπίτομο έργο πού άποκτá ή 'Ιστορία του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος, μέ μία λαμπρή παρουσίαση όλων τών τάσεων, άπό χρώσεων καί συγχωνεύσεων τής σοσιαλιστικής ιδέας: άπό τήν ούτοπία του Όουεν καί τόν πρίγκιπα Κροπότκιν ως τήν 'Οκτωβριανή Έπανάσταση καί τά σημερινά κινήματα.

3. Τό βιβλίο αυτό έξηγει στόν άναγνώστη τίς θεωρίες πού περιέχονται στους τρεις τόμους του «Κεφαλαίου» του Μάρξ. Μέχρι σήμερα έγιναν λίγες τέτοιες προσπάθειες καί ή μαρξιστική οικονομία παρέμεινε δύσβατος δρόμος γιά τό εύρύ κοινό. Ο Μπέν Φάιν, άπό τούς νεαρότερους καθηγητές τής μαρξιστικής, οικονομίας, άνοίγει τό δρόμο πρós τήν κατεύθυνση τής κατανόησης άπό τό πλατύτερο κοινό τών οικονομικών θεωριών πού παρουσίασε ό Μάρξ μέσα άπό τό γιγαντιαίο έργο του «Τό κεφάλαιο».

Εκδόσεις Γλάρος
Κονιά σιό νεώτερο στοχασμό

‘Ο Μάρξ φοιτητής

Τὰ «Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα» δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά τὸ 1932. Μέχρι τὴ στιγμή αὐτή, ὀλόκληρη ἡ πρώτη γενιά τῶν μαρξιστῶν ἐρμηνευτῶν, συμπεριλαμβανομένου και τοῦ Λένιν, εἶχε ἤδη ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο της.

Ἔτσι, ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ μαρξισμού, γράφτηκε χωρίς ποτὲ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὁ φιλοσοφικός και ἀνθρωπιστικός στοχασμός πού περιέχεται στὰ «Χειρόγραφα».

Ἐμελλε, ὅμως, ν’ ἀποδειχτεῖ ὅτι τὰ «Χειρόγραφα» ἦταν ἕνα ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ κείμενο πού θὰ παραμέριζε ὡς ἕνα βαθμὸ τὸ παράπονο πολλῶν μαθητῶν τοῦ Μάρξ, ὅτι ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸ ἔργο του ἕνα ὀλοκληρωμένο φιλοσοφικὸ δρᾶμα τοῦ κόσμου.

Ἡ δημοσίευση τῶν «Χειρογράφων» ἔφερε στὸ προσκήνιο τὴν ἰδέα - κλειδί τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας και πάνω σ’ αὐτὴ θὰ γεννιόταν ἕνας νέος φιλοσοφικός και κοινωνικός δραματισμός.

Τὰ «Χειρόγραφα»

Ὡς-τόσο ἀγαπήθηκαν και ἡ μεγάλη διάδοσή τους σήμερα ἐκφράζει τὸ αἰσιόδοξο μήνυμα τῆς ἀνανεωτικῆς και ἀνθρωπιστικῆς δύναμης τοῦ μαρξισμού.

Εκδόσεις Γλᾶρος

Κεντρικὴ διάθεση - παραγγελίες:

ΕΓΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ 31 . ΑΘΗΝΑ 141. ΤΗΛ. 36.18.457